

**T.C.
GALATASARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
RADYO-TELEVİZYON ve SİNEMA ANABİLİM DALI**

**TEKNOLOJİK DETERMİNİZMİN ELEŞTİRİSİ: DİJİTAL VİDEO
ÜZERİNE BİR İNCELEME**

DOKTORA TEZİ

Fırat BERKSUN

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Nilgün TUTAL CHEVIRON

ŞUBAT 2020

ÖNSÖZ

Tez danışmanım Prof. Dr. Nilgün Tatal Cheviron’a rehberliği ve desteği için sonsuz teşekkür ederim. Ne zaman şüpheyeye düşsem, sabırla ve anlayışla devam etmem için cesaret verdi, önerileriyle yolumu bulmamı sağladı. Onun desteği olmasa, bu çalışmanın gerçekleşmesi mümkün olmazdı.

Tez İzleme Komitesi’nde yer alan Doç. Dr. İlker Özdemir ve Doç. Dr. Halime Yücel Bourse’a teşekkür ederim, süreç boyunca yorumlarıyla boşlukları görmeme yardımcı oldular. Tez Savunma Jürisi’nin diğer üyeleri, Doç. Dr. İtır Erhart ve Dr. Öğr. Üyesi Ö. Murad Özdemir’e aydınlatıcı yorumları ve önerileri için teşekkür ederim.

Taslakları okuyup gözden geçirmeme yardımcı olan Zafer Çeler’e, sürecin bütün aşamalarında yükümü hafifleten arkadaşlarıma ve koşulsuz destekleri için aileme teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa No</u>
Önsöz.....	ii
İçindekiler.....	iii
Resim Listesi	iv
Résumé	v
Abstract.....	x
Özet.....	xiv
1. GİRİŞ.....	1
2. TEKNOLOJİK DETERMİNİZM NEDİR?	13
2.1. Teknolojinin Sıradan Açıklaması: Gereksinim ve Amaç	14
2.2. <i>Tekhne</i> , Teknik ve Teknoloji.....	18
2.3. Teknoloji Kavramının Tarihinden Determinizm Problemine	29
2.4. Teknolojik Determinizm Probleminin Tarifi	36
2.5. Teknolojik Determinizm Türleri: Sınıflama Önerileri	42
2.6. Bilim ve Teknoloji Çalışmaları’nda Teknolojik Determinizmin Eleştirisi .	53
2.6.1. Teknolojinin İnşacı İncelemesi.....	57
2.6.1.1. Ölçülü İnşacılık: Teknolojinin Toplumsal Şekillenmesi	57
2.6.1.2. Güçlü İnşacılık: Nesnelerin Yorumsal Esnekliği	61
2.6.1.3. Fail-Ağ Kuramı: Fail Olarak Teknik Nesneler	68
2.6.2. İnşacılığın Kör Noktaları	72
2.6.3. Bilim ve Teknoloji Çalışmaları ve İletişim Çalışmaları Kesişiminde Medya ve Enformasyon Teknolojileri	77
3. MEDYA KURAMINDA TEKNOLOJİK DETERMİNİZM	80
3.1. Kökenler: Sözlü ve Yazılı Kültür	81
3.2. Raymond Williams’ın Marshall McLuhan Eleştirisi	91
3.2.1. İlk Belirtiler: Nedensel Tecrit.....	92
3.2.2. Esas Eleştiri: Biçimciliğin Sınırları	95
3.2.3. Alternatifler: Kuram ve Pratik.....	105
3.3. Medya Kuramı: Güncel Perspektifler.....	112
4. BERNARD STIEGLER’İN KAVRAMLARIYLA DİJİTAL VIDEO: VIDEO DENEMENİN İMKÂN VE SINIRLARI	122
4.1. Gramatizasyon, Ayırıklaşma, Bireyleşme	123
4.2. Stiegler’in YouTube Üzerine Tezleri: Antik Yunan’dan Dijital Videoya ..	124
4.3. İmkân ve Tehlike: <i>Pharmakon</i>	127
4.4. Dijital Dönemde Zehir ve Deva	134
4.5. Dijital Videonun Sağaltıcı Etkileri	143
4.6. Dijital Ayırıklaşmanın Sonuçlarına Bir Örnek: Video Deneme	151
4.6.1. Tekrar Eden Desenler: <i>Supercut</i>	159
4.6.2. Görsel İşitsel Nesne İçin Yakın Okuma Teknikleri.....	162
4.6.3. Video Aracılığıyla Araştırma: Masaüstü Belgesel	169
4.7. Deva Alıştırmaları: Dijital Video Denemenin Sınırları	179
5. SONUÇ.....	183
6. KAYNAKÇA	193
7. ÖZGEÇMİŞ.....	201

RESİM LİSTESİ

	<u>Sayfa No</u>
Resim 4.1: <i>Nothing</i> 'den kareler, LJ Frezza, 2014	160
Resim 4.2: <i>Motifs of Movement and Modernity</i> , Patrick Keating, 2017	163
Resim 4.3: <i>Motifs of Movement and Modernity</i> , Patrick Keating, 2017.	166
Resim 4.4: <i>Transformers: The Premake</i> , Kevin B. Lee, 2014	171
Resim 4.5: <i>Transformers: The Premake</i> , Kevin B. Lee, 2014	173
Resim 4.6: <i>Transformers: The Premake</i> , Kevin B. Lee, 2014	177

Résumé

Le déterminisme technologique est un concept largement utilisé pour les explications historiques qui supposent une relation unilatérale et mono-causale entre le changement technologique et social. Pour ce type d'explications, la technologie est décrite isolément des autres facteurs historiques, elle devient un agent autonome de changement. Néanmoins, une fois que l'utilisation de ce concept comme instrument de description est établie, une obscurité apparaît. Il y a deux raisons principales de cette obscurité : Premièrement, l'étiquette de déterminisme technologique est utilisée pour faire référence à deux hypothèses séparables. La même étiquette ne traite pas seulement des points de vue présupposant que la phase de développement technologique a une logique interne détachée des forces sociales, économiques et politiques ; mais aussi les discours suggérant que le changement technologique entraîne inévitablement un changement social. Deuxièmement, pour ce type de mode d'explication, il existe de nombreuses positions valables plutôt que deux pôles opposés, des positions différentes peuvent définir les relations causales entre la technologie et d'autres facteurs de diverses manières. Dans les études centrées sur le changement social provoqué par les technologies de la communication, le problème atteint un autre niveau puisque les effets cognitifs de la technologie interviennent également. A partir des comparaisons entre l'oralité et l'alphabétisation, la question de savoir comment définir les relations causales entre les effets cognitifs et sociaux des technologies de la communication aggrave la confusion. Cette étude, en référence aux approches critiques et aux efforts pour éliminer ces confusions, se concentre sur l'analyse d'une transformation technologique spécifique. Le but de cette étude est d'explorer les thèses de Bernard Stiegler sur le processus de numérisation de l'image dans le cadre du problème du déterminisme technologique et de concrétiser les aspects pratiques de cette discussion, en examinant la pratique du « video-essai » au vu de ces arguments.

L'idée du déterminisme technologique est examinée à trois niveaux. Le premier chapitre évalue le contexte conceptuel et historique de l'objet, propose des solutions aux problèmes qui découlent de l'utilisation descriptive du concept et des approches critiques qui relèvent de la catégorie du constructivisme social. Le deuxième chapitre se concentre sur les fonctions assumées par le concept dans le contexte d'approches théoriques centrées sur les effets cognitifs des technologies de la communication. Le troisième chapitre examine l'analyse de Bernard Stiegler sur le processus de numérisation de l'image à travers une discussion sur la culture du video-essai.

Le premier chapitre vise à définir le contexte historique de l'objet, à décrire le problème, à évaluer les propositions de classification des différents symptômes de la notion et à comparer les différentes approches critiques qui découlent du constructivisme social. L'idée qui accepte la technologie comme l'agent le plus puissant du changement social est étroitement liée aux nouvelles significations atteintes par le concept de technologie dans la société industrielle moderne. À partir du début du XIXe siècle, le renforcement des relations entre la production technologique et les sciences exactes, la transformation d'artefacts autonomes en systèmes socio-techniques complexes et la conception du progrès social en tant que

processus uniquement soumis au développement technologique, ont radicalement changé l'expérience générale et la compréhension de la technologie. La convergence entre les arts mécaniques et les sciences a corroboré l'idée que la raison qui commande le progrès technologique est inconditionnellement rationnelle. La transformation d'outils techniques de portée limitée en systèmes socio-techniques complexes a accru l'influence de la technologie sur la vie quotidienne. Une fois ces deux processus coïncidés, la croyance que le changement technologique auto-induit est la cause suffisante du progrès social s'est généralisée. Cette opinion, qui peut être qualifiée de déterminisme technologique conventionnel, est toujours un mode de raisonnement historique populaire. La critique qui montre les défauts de ce type de mode de raisonnement a mûri mais l'utilisation de cette étiquette généralisante pour toutes les positions qui supposent la technologie comme agent de changement historique pose également plusieurs problèmes. L'hypothèse centrale de ce chapitre est qu'en général, le label du déterminisme technologique offre un terrain conceptuel insuffisant. Le problème le plus important causé par l'établissement de la signification générale du concept est l'assimilation de tous les points de vue qui problématisent la technologie de différentes manières dans la même catégorie. L'une des solutions suggérées à ce problème consiste à classer les types de déterminisme technologique selon différents critères. Les discours différents déterministes sont distingués selon des catégories telles que dur ou mou; normatives, nomologiques ou conséquences inattendues; justificatifs, descriptifs ou méthodologiques. Ces catégorisations aident à identifier les symptômes ou les objectifs de divers types d'explication.

La critique la plus complète de l'idée de déterminisme technologique s'est développée sous le titre de constructivisme social. Cette approche, qui a progressé dans le domaine des études scientifiques et technologiques, définit son objectif principal dans le contexte de la technologie comme « ouvrir la boîte noire de la technologie ». Du point de vue du constructivisme social, si l'on ouvre la boîte noire de la technologie dans le cadre d'un programme de recherche définitif, on discernera qu'il existe des processus sociaux déterminants à travers la phase de conception et de production de la technologie. De cette façon, le constructivisme social a réussi à trouver des alternatives pour des modèles qui simplifient les processus de développement technologique et à construire des études de cas qui inversent les relations causales établies par les perspectives déterministes. La formation sociale de la technologie ou du constructivisme modéré, tente de dépeindre des artefacts ou des systèmes technologiques comme le résultat de processus sociaux, économiques ou politiques. La construction sociale de la technologie ou fort constructivisme, en se concentrant sur la phase de conception et de production au vu des stratégies méthodologiques détaillées, construit des modèles de développement technologique multidirectionnels. La théorie de l'acteur-réseau, en incarnant les artefacts dans la catégorie du social, poursuit les associations entre acteurs humains et non humains. Le constructivisme social, avec ses différents visages, a travaillé pour trouver des antidotes aux approches qui expliquent la phase de développement technologique dans les modèles déterministes mais en ce qui concerne les conséquences sociales de la technologie ou le problème des effets, le constructivisme est incertain pour répondre aux raisons pour lesquelles le déterminisme méthodologique a survécu.

Le deuxième chapitre examine les promesses et les problèmes du paradigme axé sur les effets cognitifs des technologies de la communication. Dans la théorie des médias, le déterminisme technologique méthodologique a réussi à construire un paradigme inventif en commençant l'analyse des effets de la technologie au niveau cognitif. Partant de comparaisons entre l'oralité et écriture, une littérature fertile sur les effets cognitifs et sociaux des technologies de la communication a été constituée à partir de disciplines telles que la philosophie, l'anthropologie et l'histoire culturelle. La théorie des médias de Marshall McLuhan établit les normes de ce paradigme et dans ce contexte, généralement évalué comme le déterministe technologique typique. La théorie de McLuhan, dans la mesure où elle conçoit la technologie comme les extensions du corps et problématise la matérialité de la communication, offre une perspective originale sur la capacité de la technologie à changer les structures cognitives. Néanmoins, la façon dont cette théorie définit les relations causales entre les structures cognitives déclenchées par la technologie et le changement social est spéculative. Ce chapitre, principalement axé sur la critique de la théorie de McLuhan par Raymond Williams, décrit de quelle manière le déterminisme technologique s'est révélé réductionniste dans la théorie des médias et les effets idéologiques causés par ce réductionnisme. Deux points de la critique de Williams doivent être soulignés : dans les études centrées sur les effets cognitifs de la technologie, les relations de cause à effet établies par les arguments, qui peuvent être acceptées valables au niveau formaliste / esthétique, peuvent se transformer en simplifications généralisées au niveau social. Par mesure de précaution contre ce risque, conformément à l'approche de formation sociale de la technologie, on pourrait essayer de tracer des voies alternatives d'utilisation des technologies de la communication, en tenant compte des pratiques des processus de production communicative.

Au vu de cette remarque, le troisième chapitre soutient que les thèses de Bernard Stiegler sur la vidéo numérique peuvent être liées à la pratique à travers une culture vidéo en développement. L'analyse de Stiegler sur la transformation des objets audiovisuels dans des conditions numériques offre un terrain conceptuel cohérent pour comprendre les potentiels et les limites de la pratique du video-essai. Des exemples et de discussions accompagnant la pratique permettent de préciser dans quelle mesure les implications du déterminisme mou travaillant à travers l'analyse de Stiegler chevauchent la situation concrète.

Parmi de nombreuses approches qui traitent de la question de la technique après la théorie de McLuhan, la philosophie de Stiegler qui établit la technique au centre de la vie humaine propose une approche unique. Affirmant que les évolutions de l'humain et de la technique sont des processus entrelacés ou transductif, la pensée de Stiegler tente d'exprimer la relation entre l'humain et la technique comme un mouvement complémentaire. Examinant le processus de grammatisation à une large échelle historique, définie comme l'histoire de l'extériorisation de la mémoire vivante, il a avancé l'idée de la technique comme l'extériorisation de l'existence humaine. D'autre part, le concept de *pharmakon*, marquant la logique essentielle de Stiegler, implique que la technique est à la fois le remède et le poison, ouvre ainsi un espace pour les décisions éthiques et politiques tout au long des processus de mise en forme sociale de la technologie. Par conséquent, l'approche de Stiegler soutient non seulement certaines

hypothèses de déterminisme technologique en termes méthodologiques, mais présente également des aspects communs avec la critique de Williams.

Les limites de ce chapitre sont désignées en référence à l'analyse de Stiegler sur le processus de numérisation de la production et de la consommation audiovisuelles. Dans cette analyse, Stiegler s'interroge sur la manière dont les conditions numériques pourraient produire un regard réflexif, moins consumériste ou plus autonome. Pour Stiegler, les réseaux numériques peuvent intensifier les poisons culturels et politiques qui endommagent énormément le pouvoir cognitif; d'autre part, en démocratisant la production audiovisuelle et l'organisation des archives, l'infrastructure numérique a le potentiel curatif de déclencher de nouvelles formes de collaboration voire de nouvelles formes de connaissances audiovisuelles. Sur le plan technique, la discrétisation numérique des objets audiovisuels facilite les fonctions de sélection, de composition ou d'accentuation du flux audiovisuel. Sur le plan cognitif et social, la discrétisation numérique constitue la base de nouveaux processus d'individuation cognitive et collective.

La dernière partie du troisième chapitre traite de la culture du vidéo-essai, qui s'est progressivement popularisée sur les plateformes vidéo numériques au cours des dix dernières années, comme exemple de ces processus d'individuation cognitifs et collectifs. La culture du vidéo-essai, en tant que pratique amateur qui explore les archives audiovisuelles de manière imaginative, montre des signes qui chevauchent les prévisions de Stiegler. Dans son analyse, Stiegler se réfère aux potentiels analytiques des outils numériques qui amélioreraient la discrétisation de l'image-objet, aux problèmes causés par la différenciation dans les styles cognitifs des générations et essentiellement, il met l'accent sur les possibilités qui aideraient le consommateur à devenir le producteur. Les exemples examinés dans cette étude explorent les conséquences de telles possibilités techniques et montrent ainsi des signes sur la façon d'aborder les problèmes indiqués. Le type du vidéo-essai le plus populaire, à savoir les *supercuts*, réalise des croquis sur la façon dont des méthodes de discrétisation plus améliorées peuvent créer de nouvelles expressions audiovisuelles. La vidéo-essai académique (*Motifs of Movement and Modernity*, Patrick Keating, 2017), visualise un contenu sociologique à travers une recherche dans l'histoire du cinéma, incorporant des techniques de montage subtiles et considérant les différences entre les régimes d'attention des générations. Un « desktop documentary », (*Transformers: The Premake*, Kevin B. Lee, 2014), raconte l'histoire de la circulation du travail des fans sur les plateformes vidéo numériques à travers un écran d'ordinateur et montre avec quelle facilité la production amateur peut se transformer en consommation dans les réseaux numériques. En plus de ces dimensions compatibles, des exemples et des discussions dans le domaine indiquent que cette pratique, qui n'a pas entièrement perdu sa qualité d'amateur, présente des faiblesses considérables contre les poisons du consumérisme. Ce chapitre affirme que le point de vue de Stiegler, dans la mesure où il évalue la production audiovisuelle uniquement sur la base de conditions techniques, rend ces faiblesses indistinctes. Bien que Stiegler essaie de dépeindre les conditions techniques réelles dans les domaines des forces économiques et politiques, la technologie constitue finalement le centre des stratégies curatives qu'il prévoit. Même si cette approche ne définit pas une relation causale simple et unilatérale entre les avantages techniques qui améliorent l'autonomie du producteur et une culture de

collaboration, elle rend imperceptibles les facteurs non techniques qui pourraient influencer une telle culture. L'analyse des exemples du vidéo-essai et les commentaires des créateurs indiquent que pour développer de nouvelles connexions non consuméristes avec les images animées, l'exploration complète des méthodes d'interaction numérique n'est pas suffisante.

Abstract

Technological determinism is a widely used concept for historical explanations that assumes a unilateral and mono-causal relation between technological and social change. In this kind of explanations, technology is depicted in isolation from other historical factors; it becomes an autonomous agent of change. Nonetheless, once the use of this concept as an instrument for description is settled, an obscurity regarding the indicated problem arises. There are two main reasons for this obscurity: First, the label of technological determinism is used to refer to two separable assumptions. The same label not only addresses the viewpoints presupposing that the phase of technological development has an internal logic detached from social, economical and political forces; but also the discourses suggesting that technological change inevitably causes social change. Second, for this kind of modes of explanations there are many valid positions rather than two opposed poles, different positions can set the causal relations between technology and other factors in diverse ways. In studies centered upon the social change caused by communication technologies, problem obtains another level since the cognitive effects of technology also become involved. Starting from comparisons between orality and literacy, the question of how to set the causal relations between cognitive and social effects of communication technologies deepens the confusion. This study, with reference to the critical approaches and the efforts to eliminate these confusions, focuses on an analysis of a specific technological transformation. The aim of this study is to explore Bernard Stiegler's theses on the digitalization process of the image within the framework of the technological determinism problem and to concretize the practical aspects of this discussion, by examining the video essay practice in light of these arguments.

The idea of technological determinism is examined in three levels. First chapter evaluates the conceptual and historical background of the subject, suggested solutions to the problems that arise from the descriptive use of the concept and the critical approaches that falls under the category of social constructivism. Second chapter pursues the functions undertaken by the concept in the context of theoretical approaches centered upon the cognitive effects of communication technologies. Third chapter scrutinizes Bernard Stiegler's analysis on the digitalization process of the image through a discussion on video essay culture.

First chapter aims to set the historical background of the subject, describe the problem, evaluate proposals for the classification of different symptoms of the notion and compare different critical approaches which stem from social constructivism. The idea that accepts technology as the strongest agent of social change is closely related to the new meanings attained by the concept of technology in modern industrial society. Beginning from early nineteenth century, strengthening relations between technological production and exact sciences, transformation of autonomous artifacts into complex socio-technical systems and conception of social progress as a process solely subject to technological development, have radically changed the general experience and understanding of technology. The convergence between mechanical arts and sciences has corroborated the idea that the reason commanding technological progress is unconditionally rational. The transformation of technical tools with limited

scope into complex socio-technical systems has increased the influence of technology to daily life. Once these two processes coincided, the belief that the self-induced technological change is the sufficient cause of social progress has become widespread. This opinion, which can be called as conventional technological determinism, is still a popular mode of historical reasoning. The critique that shows the flaws of this kind of modes of reasoning has ripened but the use of this generalizing label for all of the positions that assumes technology as an agent of historical change also causes several problems. The central hypothesis of this chapter is that in general meaning the label of technological determinism offers an insufficient conceptual ground. The most important problem caused by the settling of the general meaning of the concept is the assimilation of all of the viewpoints that problematize technology in different ways into the same category. One of the suggested solutions to this problem is to classify types of technological determinism according to different criteria. Different determinist discourses are distinguished according to categories such as hard or soft; normative, nomological or unintended consequences; justificatory, descriptive or methodological. These categorizations help to identify the symptoms or the purposes of various types of explanations.

The most comprehensive critique of the idea of technological determinism has developed under the title of social constructivism. This approach, which has advanced in the field of science and technology studies, defines its main aim within the context of technology as ‘opening the black box of technology.’ From the perspective of social constructivism, if one opens the black box of technology in the framework of a definitive research program, one will discern that there are determining social processes working through the design and production phase of technology. In this way, social constructivism has managed to find alternatives for models that simplify the technological development processes and build case studies that invert the causal relations set by determinist perspectives. The social shaping of technology or mild constructivism, tries to portray artifacts or technological systems as the outcome of social, economical or political processes. The social construction of technology or strong constructivism, by focusing on design and production phase in light of detailed methodological strategies builds multidirectional technological development models. Actor-network theory, by embodying artifacts under the category of the social, pursues the associations between human and non-human actors. Social constructivism, with its different faces, has worked out to come up with antidotes to approaches that explain technological development phase in determinist models but regarding the social consequences of technology or the problem of effects, constructivism is indeterminate to answer why methodological determinism has survived.

Second chapter examines the promises and problems of the paradigm focusing on the cognitive effects of communication technologies. In media theory, methodological technological determinism has managed to build an inventive paradigm by beginning the analysis of the effects of technology from cognitive level. Starting from comparisons between orality and literacy, a fertile literature about the cognitive and social effects of communication technologies has been assembled from disciplines such as philosophy, anthropology and cultural history. Marshall McLuhan’s media theory sets the standards for this paradigm and in this context, generally assessed as the typical technological determinist. McLuhan’s theory, to the

extent that it conceives technology as the extensions of body and problematizes the materiality of communication, offers an original perspective about the capacity of technology in changing cognitive structures. Nevertheless, the way this theory sets the causal relations between the technology triggered cognitive structures and social change is speculative. This chapter, mainly focusing on Raymond Williams's critique of McLuhan's theory, describes in which ways technological determinism was found to be reductionist in media theory and the ideological effects caused by this reductionism. Two points of Williams's critique should be emphasized: In studies focusing on the cognitive effects of technology, the cause and effect relations set by the arguments, which can be accepted valid on the formalist/aesthetic level, can turn into simplifying generalizations on the social level. As a precaution against this risk, in line with the social shaping of technology approach, one could try to draw alternative routes of usage of communication technologies, by taking the practices of communicative production processes into account.

In light of this remark, third chapter argues that Bernard Stiegler's theses on digital video can be connected to the practice through a developing video culture. Stiegler's analysis on the transformation of audio-visual object under digital conditions offers a coherent conceptual ground to understand the potentials and limits of the video essay practice. Examples and discussions accompanying the practice, allows one to specify to what extent the implications of soft determinism working through Stiegler's analysis overlaps with the concrete situation.

Among many approaches that deal with the question of technics after McLuhan's theory, Stiegler's philosophy that establishes technics at the center of human life sets forth a unique approach. Asserting that the evolutions of the human and technics are intertwined or transductive processes, Stiegler's thought tries to express the relation between the human and technics as a complementary movement. Examining the process of grammatization in a wide historical scale, defined as the history of the exteriorization of the living memory, he has advanced the idea of technics as the exteriorization of human existence. On the other hand, the concept of *pharmakon*, marking Stiegler's essential logic, implies that the technics is both the cure and the poison, thus opens a space for ethical and political decisions throughout the social shaping processes of technology. Therefore, Stiegler's approach not only sustains certain assumptions of technological determinism in methodological terms, but also has common aspects with Williams's critique.

The limitations of this chapter is designated in reference to Stiegler's analysis on the digitalization process of audio-visual production and consumption. In this analysis, Stiegler questions the ways in which digital conditions could produce a reflexive, less consumerist or more autonomous gaze. For Stiegler digital networks can intensify the cultural and political poisons that immensely damage cognitive power; on the other hand, by democratizing the audio-visual production and the organization of archives, the digital infrastructure has the curative potential to trigger new forms of collaboration or even new forms of audio-visual knowledge. On the technical level, the digital discretization of audio-visual object facilitates the functions of selection, composition or accentuation of the audio-visual flux. On the cognitive and social level, the digital discretization forms the basis for new processes of cognitive and collective individuation.

The last section of the third chapter treats the video essay culture, which has gradually popularized in digital video platforms over last ten years, as an instance of such cognitive and collective individuation processes. The video essay culture, as an amateur practice that explores the audio-visual archives in imaginative ways shows signs overlapping with Stiegler's foresights. In his analysis, Stiegler refers to the analytical potentials of digital tools that would improve the discretization of image-object, the problems caused by the differentiation in the cognitive styles of generations and essentially, he emphasizes the possibilities that would help the consumer to become the producer. The video essay examples examined in this study, explores the consequences of such technical possibilities, thus show signs about how to approach the indicated problems. The most popular type of video essays, namely supercuts, performs sketches for how more improved discretization methods can create new audio-visual expressions. Examined academic video essay (*Motifs of Movement and Modernity*, Patrick Keating, 2017), visualizes a sociological content through a research in the history of cinema, incorporating subtle editing techniques and considering the differences between the attention regimes of generations. A "desktop documentary" (*Transformers: The Premake*, Kevin B. Lee, 2014), conveys the story of the circulation of fan labour in digital video platforms through a computer screen and shows how easily amateur production can turn into consumption in digital networks. In addition to these compatible dimensions, examples and discussions in the field indicate that this practice, which has not entirely lost its amateur quality, has considerable weaknesses against the poisons of consumerism. This chapter claims that Stiegler's viewpoint, to the extent it evaluates audio-visual production solely based on technical conditions, causes these weaknesses to become indistinct. Although Stiegler tries to portray actual technical conditions within economic and political force fields, ultimately technology constitutes the center of the curative strategies he foresees. Even if this approach does not set a simple, unilateral causal relation between the technical conditions that improve the autonomy of the producer and a collaborative culture, it causes non-technical factors that could influence such a culture to become imperceptible. Analysis of the examples and the comments of creators indicate that in order to develop novel, non-consumerist connections with the animated images, complete exploration of digital interaction methods is not sufficient.

Özet

Toplumsal dönüşümü teknolojik değişime tek yönlü ve tek nedenli biçimde bağlı kabul eden tarihsel açıklamalar için, teknolojik determinizm yaygın şekilde kullanılan tanımlayıcı bir kavramdır. Bu tür açıklamalarda teknoloji, diğer etkenlerden tecrit edilerek bağımsız bir değişim failine dönüşmektedir. Bununla birlikte, kavramın bir tanımlama aracı olarak kullanımı yerleştiğinde işaret edilen sorunla ilgili bir belirsizlik doğmaktadır. Bu belirsizliğin iki temel sebebi vardır: Birincisi, teknolojik determinizm etiketi birbirinden ayrı düşünülebilecek iki varsayıma karşılık gelecek şekilde kullanılmaktadır. Teknolojinin gelişme aşamasının toplumsal, ekonomik ve politik kuvvetlerden kurtulmuş rasyonel bir iç mantığa sahip olduğunu kabul eden bakış açıları için de, teknolojik değişimin kaçınılmaz şekilde toplumsal dönüşüme neden olduğunu iddia eden değerlendirmeler için de aynı kavrama başvurulmaktadır. İkincisi bu tür açıklama tarzları iki karşıt kutuptan çok daha fazla konum içermektedir, farklı konumlar teknolojinin başka etkenlerle nedensel ilişkilerini çok farklı şekilde kurabilmektedir. İletişim teknolojilerinin neden olduğu toplumsal dönüşümü merkezine yerleştiren çalışmalarda, bilişsel etkilerin de devreye girmesiyle soruna yeni bir katman daha eklenmektedir. Sözlü ve yazılı kültür karşılaştırmalarından başlayarak, iletişim teknolojilerinin bilişsel ve toplumsal etkileri arasındaki neden sonuç ilişkilerinin nasıl kurulması gerektiği sorusu, kavramın neden olduğu belirsizliği artırmaktadır. Bu çalışma bu belirsizlikleri gidermek için getirilen önerilerden ve eleştirel yaklaşımlardan hareketle belirli bir teknolojik değişim sürecini ele alan bir analize odaklanmaktadır. Bernard Stiegler'in görüntünün dijitalleşme süreci üzerine tezlerini teknolojik determinizm problemi çerçevesinde tartışmayı ve dijital video deneme pratiğini, bu analiz ışığında inceleyerek tartışmanın pratikteki karşılığını somutlaştırmayı hedeflemektedir.

Çalışmada teknolojik determinizm fikri üç düzeyde ele alınmaktadır. Birinci bölüm, konunun kavramsal ve tarihsel arkaplanını, kavramın tanımlayıcı kullanımının doğurduğu sorunlara getirilen çözüm önerilerini ve toplumsal inşacılık başlığı altındaki eleştirel konumları incelemektedir. İkinci bölüm, kavramın iletişim teknolojilerinin bilişsel etkilerini merkeze alan kuramsal yaklaşımlar bağlamında üstlendiği işlevleri takip etmektedir. Üçüncü bölümde ise, Bernard Stiegler'in görüntünün dijitalleşme süreci üzerine analizi video deneme kültürü ile teması kurularak irdelenmektedir.

Birinci bölüm, konunun tarihsel zeminini kurmayı, problemi tanımlamayı, bu görüşe işaret eden farklı belirtileri sınıflandırma önerilerini incelemeyi ve toplumsal inşacılık yaklaşımından çıkan teknolojik determinizm eleştirilerini karşılaştırmayı amaçlamaktadır. Teknolojinin en güçlü toplumsal dönüşüm faili olduğu düşüncesi, teknoloji kavramının modern endüstri toplumunda kazandığı yeni anlamlarla yakından ilişkilidir. On dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren teknolojik üretimin kesin bilimlerle güçlü bağlar kurması, müstakil teknik nesnelerin karmaşık sosyo-teknik sistemlere dönüşmesi ve toplumsal ilerlemenin teknolojik gelişmeye tabi bir süreç olarak tasavvur edilmesi, teknolojiyle ilgili genel deneyim ve kavrayışın değişmesine sebep olmuştur. Mekanik sanatların bilimlere yaklaşması, teknolojik gelişmede hâkim olan aklın mutlak bir rasyonellikle tanımlanabileceği düşüncesini güçlendirmiştir.

Teknik araçların sınırlı etki alanlarına sahip nesneler olmaktan çıkıp karmaşık sosyoteknik sistemlere dönüşmesi, teknolojinin gündelik hayata nüfuz etme kapasitesini artırmıştır. Bu iki süreç çakıştığında, kendi kendini üreten teknolojik değişimin toplumsal ilerlemenin yeterli nedeni olduğu kanaati yaygınlık kazanmıştır. Sıradan teknolojik determinizm olarak adlandırılabilen bu görüş, halen oldukça popüler bir tarihsel akıl yürütme tarzıdır. Bu tür düşünme biçimlerinin boşluklarını gösteren eleştiri olgunlaşmıştır ancak teknolojiyi tarihsel bir değişim faili kabul eden bütün konumların bu genelleyici etiketle değerlendirilmesi sorunlara da sebep olmaktadır. Çalışmanın bu bölümünün temel varsayımı, genel anlamıyla teknolojik determinizm teriminin birçok durumda yetersiz kaldığıdır. Terimin yerleşmesiyle ortaya çıkan sorunların en başında, teknolojiyi farklı biçimlerde sorunsallaştıran perspektiflerin aynı kategoriye sıkışması gelmektedir. Sorunu çözmek için getirilen önerilerden biri teknolojik determinizm türlerini farklı kıstaslara göre sınıflandırmaktır. Katı ve hassas; normatif, nomolojik ya da istenmeyen sonuçlar merkezli; gerekçelendirmeci, tanımlayıcı ya da metodolojik gibi kategorilerle determinizm türleri ayırt edildiğinde, terimin hangi belirtilere karşılık geldiği ya da açıklama tarzının hangi amaca hizmet ettiği belirginleşmektedir.

Teknolojik determinizm fikrinin en kapsamlı eleştirisi toplumsal inşacılık başlığı altında toplanabilecek yaklaşımlar tarafından geliştirilmiştir. Bilim ve Teknoloji Çalışmaları içinden çıkan toplumsal inşacılığın teknoloji özelinde hedefi ‘teknolojinin kara kutusunu açmak’ olarak tarif edilmektedir. İnşacı yaklaşıma göre, eğer teknolojinin kara kutusu sınırları çizilmiş bir araştırma programı çerçevesinde açılırsa, teknolojinin tasarım ve üretim aşamasında belirleyici olan toplumsal süreçler bulunduğu görülecektir. Böylece özellikle teknolojik gelişme sürecini basitleştiren açıklamalara alternatif olabilecek modeller ve determinist anlayışların kurduğu nedensel ilişkileri tersine çevirebilecek vaka çalışmaları geliştirilebilmiştir. Teknolojinin toplumsal şekillenmesi ya da ölçülü inşacılık, insan ürünü nesneleri ya da teknolojik sistemleri toplumsal, ekonomik ya da politik süreçlerin bir sonucu olarak çizmeye çalışır. Teknolojinin toplumsal inşası ya da güçlü inşacılık, ayrıntılı yönetsel stratejilerle tasarım ve üretim evresine odaklanarak çok yönlü teknolojik gelişme modelleri geliştirir. Fail-ağ kuramı ise, insan ürünü nesneleri toplumsal kategorisinin içine dâhil ederek insan ve insan olmayan failer arasındaki bağları takip eder. Farklı veçheleriyle toplumsal inşacılık, teknolojik gelişme sürecini determinist şemalarla açıklayan yaklaşımlara panzehirler üretebilmiştir ancak teknolojinin toplumsal sonuçları ya da etki sorunu söz konusu olduğunda, metodolojik determinizmin neden ayakta kaldığına yeterli bir yanıt verememektedir.

İkinci bölüm iletişim teknolojilerinin bilişsel etkilerini odağa yerleştiren paradigmanın vaatlerini ve sorunlu yönlerini irdelemektedir. Medya kuramında metodolojik teknolojik determinizm, teknolojinin etki alanını bilişsel düzeyde ele alarak üretken bir paradigma kurmayı başarmıştır. Sözlü ve yazılı kültür karşılaştırmalarından başlayarak, iletişim teknolojilerinin bilişsel ve toplumsal etkileri konusunda, felsefe, antropoloji ve kültür tarihi gibi farklı disiplinlerden beslenen zengin bir alanyazın oluşmuştur. Bu paradigmanın standartlarını belirleyen Marshall McLuhan’ın medya kuramı, iletişim çalışmalarında teknolojik determinist yaklaşımların tipik örneği olarak ele alınmaktadır. McLuhan’ın kuramı teknolojiyi beden uzantıları olarak düşünerek ve iletişimin maddeselliğini sorunsallaştırarak

teknolojinin bilişsel yapıları dönüştürme kapasitesine dair özgün bir kavrayış sunmaktadır. Bununla birlikte, bu kuramın iletişim teknolojilerinin tetiklediği bilişsel yapılar ile toplumsal dönüşüm arasındaki sebep sonuç ilişkilerini kurma şekli sorunludur. Bu bölümde, Raymond Williams'ın McLuhan eleştirisi takip edilerek, medya kuramında teknolojik determinizmin hangi yönleriyle indirgeyici bulunduğu ve bu indirgemenin ürettiği ideolojik etkiler tarif edilmektedir. Williams'ın eleştirisinde öne çıkan iki husus vurgulanmalıdır: Teknolojinin bilişsel etkilerini odağa alan incelemelerde, biçimci/estetik düzeyde geçerli argümanların kurduğu neden sonuç ilişkilerinin toplumsal düzeydeki karşılıkları basitleştirici genellemelere dönüşebilmektedir. Bu riske karşı alınabilecek bir önlem ise, teknolojinin toplumsal şekillenmesi yaklaşımıyla örtüşecek şekilde, iletişim teknolojilerinin alternatif kullanım rotalarını, iletişimsel üretim süreçlerinin pratiğini dikkate alarak çizmeye çalışmaktır.

Bu öneri ışığında, üçüncü bölümde Bernard Stiegler'in dijital video üzerine tezlerinin pratikle temasının gelişmekte olan bir video kültürü üzerinden kurulabileceği öne sürülmektedir. Stiegler'in görsel işitsel nesnenin dijital koşullarda geçirdiği dönüşüm üzerine analizi, video deneme pratiğinin imkânlarını ve sınırlarını anlamak için uygun bir kuramsal zemin sunmaktadır. Video deneme örnekleri ve icraya eşlik eden tartışmalar, Stiegler'in analizinde devrede olan hassas teknolojik determinizmin koyduğu teşhislerin somut durumla ne ölçüde örtüştüğünün belirlenmesine izin vermektedir.

Stiegler'in tekniği insan yaşamının merkezine yerleştiren felsefesi, McLuhan'dan sonra teknoloji meselesini ele alan çok sayıda yaklaşım arasında özgün bir yere sahiptir. Stiegler'in düşüncesi insan ve tekniğin evrimini birbirinin içine geçmiş aktarımlı süreçler olarak kabul ederek, insan ve teknik arasındaki ilişkiyi bütünlendirici bir hareket içinde çizmeye çalışmaktadır. Yaşayan belleğin dışsallaşmasının tarihi olarak tanımladığı *gramatizasyon* sürecini geniş bir tarihsel ölçekte inceleyerek, insanın varlığının dışsallaşması olarak teknik fikrini ilerletmiştir. Öte yandan, Stiegler'in kurduğu temel mantığı imleyen *pharmakon* kavramı, tekniğin aynı anda hem zehir hem deva olduğu fikrinden hareketle teknolojinin toplumsal şekillenme süreçlerinde etik ve politik kararların etkisine yer açmaktadır. Bu nedenlerle, Stiegler'in yaklaşımı hem metodolojik yönlerden teknolojik determinizmin belirli varsayımlarını sürdürmektedir hem de Williams'ın eleştirisindeki tezlerle paralellik gösteren boyutlar içermektedir.

Çalışmanın bu bölümünün sınırları, Stiegler'in görsel işitsel üretim ve tüketimin dijitalleşme süreci üzerine analizi takip edilerek çizilmiştir. Bu analizde en temelde, dijital olanakların düşünömsel, tüketimciliği aşan ya da izleyicinin özerkliğini artıran bir bakış üretebilmesinin koşulları sorgulanmaktadır. Stiegler'e göre dijital ağlar, tüketimciliği besleyerek bilişsel gücü olağanüstü şekilde tahrip eden kültürel ve politik zehirleri güçlendirebilmektedir; öte yandan, sunduğu olanaklarla görsel-işitsel üretimi ve arşivlerin organizasyonunu demokratikleştirerek yeni katılımcı işbirliği biçimlerini ve yeni görsel-işitsel bilgi biçimlerini tetikleyebilecek deva ile ilişkili potansiyellere de sahiptir. Teknik düzeyde, görsel-işitsel nesnenin dijital ayrıklaşması, akışı seçme, düzenleme, vurgulama olanağının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bilişsel ve toplumsal düzeyde ise dijital ayrıklaşma, yeni bilişsel ve kolektif bireyleşme süreçlerinin zeminini oluşturmaktadır.

Bölümün son kısmında, dijital video platformlarında son on yılda giderek popülerleşmiş olan video deneme kültürü, bu tür bir bilişsel ve kolektif bireyleşme süreci olarak incelenmektedir. Amatör bir video kültürü olarak filizlenmiş, video aracılığıyla görsel-işitsel arşivi özgün biçimsel yöntemlerle araştıran bu pratik, Stiegler'in öngörülleri ile farklı açılardan örtüşen belirtiler göstermektedir. Stiegler analizinde, görüntünün ayrıklaşmasını geliştirecek dijital araçların analitik potansiyellerinden, nesiller arası bilişsel stillerin farklılaşmasının nasıl sorunlar ortaya çıkardığından bahsetmektedir ve en temelde tüketicinin üreticiye dönüşmesini kolaylaştıracak olanakların önemini vurgulamaktadır. Çalışmada incelenen örnekler, bu tür teknik olanakların sonuçlarını araştırmaktadır, bu nedenle işaret edilen sorunlara nasıl yaklaşılabileceği ile ilgili ipuçları içermektedir. En popüler video deneme türü olan derleme montajları (*supercut*), gelişmiş ayrıklaştırma yöntemlerinin nasıl görsel işitsel ifadeler yaratabileceği ile ilgili taslaklar sunmaktadır. Ele alınan akademik örnekte (*Motifs of Movement and Modernity [Hareket Motifleri ve Modernlik]*, Patrick Keating, 2017), sosyolojik bir içerik, incelikli kurgu buluşlarıyla sinema tarihi üzerinden nesiller arasındaki dikkat rejimleri farklılıkları gözetilerek görselleştirilmektedir. Bir "masaüstü belgesel" (*Transformers: The Premake [Transformers: Yapım Öncesi]*, Kevin B. Lee, 2014), dijital video platformlarında hayran emeğinin dolaşım seyrini bilgisayar ekranı üzerinde anlatmaktadır ve dijital ağlarda amatör üretimin nasıl kolayca tüketime dönüşebildiğini göstermektedir. Bu paralelliklerle birlikte, örnekler ve video deneme alanındaki tartışmalar, daha amatör niteliğini tam anlamıyla yitirmemiş bu pratiğin tüketimciliğin zehirleri karşısında oldukça zayıf yönleri olduğunu da göstermektedir. Bu bölüm Stiegler'in bakış açısının, görsel işitsel üretim ve tüketimi yalnızca teknik koşullar üzerinden değerlendirdiği ölçüde, bu zayıf yönlerin silikleşmesine sebep olduğunu iddia etmektedir. Stiegler özellikle güncel teknik koşulları, ekonomik ve politik bir kuvvetler alanı içinde çizmeye çalışsa da, öngördüğü deva stratejileri ile ilgili asıl merkezi nihayetinde teknoloji oluşturmaktadır. Bu bakış açısı üreticinin özerkliğini artıran teknik olanaklarla işbirliği temelli bir kültür arasındaki nedensel ilişkiyi basit ve tek yönlü kurmasa bile, bu kültürün gelişiminde teknik olanaklar dışındaki etkenlerin önemsizleşmesine neden olmaktadır. Video deneme örnekleri ve üreticilerin yorumları, hareketli imajlarla tüketimciliği aşan ilişkiler kurabilmek için dijital etkileşim yöntemlerinin bütün yönleriyle araştırılmasının yeterli olmadığını göstermektedir.

1. GİRİŞ

Toplumsal dönüşümü açıklamayı amaçlayan tarihsel değerlendirmelerde, açıklamanın çatısını kurmak için ilk yapılması gereken bir neden-sonuç ilişkileri zinciri örmektir. Bu zincirde nedenleri oluşturan halkaların nasıl seçileceği, en güçlü halkanın hangisi olduğu ya da halkaların birbirleriyle nasıl bağlandıkları büyük farklılıklar gösterebilir. Ekonomik, siyasal, kültürel ya da teknolojik koşullardaki değişimlerin nedenler olarak ne ölçüde belirleyici kabul edildiği, değerlendirmenin bütününe şekillendirir ve değiştirir. Teknolojik koşulların nedenler zincirinin merkezine yerleştirildiği değerlendirmelerin bu bakımdan belirgin özellikleri vardır. Teknolojik koşullarda meydana gelen bir değişimin, tarihsel bir geçişe tekabül eden bir toplumsal dönüşümün nedeni, hatta öncelikli ve ayrıcalıklı nedeni olduğu fikri ikna edici bir basitlik arz eder. Bu basitlik, başka faktörleri de açıklamaya dâhil eden, teknolojik değişimi vurgulamayı tercih etmeyen ya da teknolojiyi toplumsal ya da politik alanla ilişkisi içinde ele alan açıklamalarla karşılaştırıldığında bir avantaja dönüşür. Böylece teknolojinin toplumsal dönüşümü tetikleyen en güçlü fail olduğu düşüncesi, teknolojiye ilişkin yaygın gündelik deneyimle de örtüştüğü için – nasıl ortaya çıktığı bilinmeyen, yeni gizemli nesne olarak teknoloji –, sürekli yeniden canlanan, yaygın bir zihinsel alışkanlığa dönüşür.

Genel hatlarıyla tarif ettiğim bu alışkanlığa, bir şekilde teknolojiyi mesele eden felsefi, tarihsel ya da sosyolojik değerlendirmelerde ve popüler açıklamalarda sıklıkla rastlandığı için, tanımlayıcı bir isim verilmiştir: Teknolojik determinizm. Yerleştiği haliyle genel kullanımda bu terim, teknolojik koşulların toplumsal dönüşümün en güçlü nedeni olduğunu kabul eden açıklama tarzlarını nitelemek için kullanılır.

Problemin determinizm eksenine yerleşmesi bir bakıma isabetlidir. Felsefede hayli köklü bir tarihi olan determinizmi karakterize eden en genel fikir, dünyanın geleceğinin, sınırlayıcı yasalara tabi, tek bir kaçınılmaz doğrultuda sabitlenmiş olduğudur. (Weatherford, s. 3-7) Bu genel fikir farklı biçimler alabilir; en genel düzeyde fiziksel, teolojik, psikolojik, mantıksal ya da toplumsal düzeyde sosyobiyojik, ekonomik, ya da kültürel determinizmlerden bahsedilebilir. En tipik

görünümü fiziksel, bilimsel ya da nedensel determinizmdir: Bu görüşe göre, fiziksel bir sistemin belirli bir durumu ve fizik yasaları verili alındığında, bu durumdan çıkabilecek yalnızca bir tek sonuç vardır. Dolayısıyla insanların da dâhil olduğu bütün fiziksel olaylar sabit bir neden-sonuç zincirinin parçası olarak kaçınılmazdır. Bu genel metafizik düzeyin toplumsal düzeydeki görünümünde fiziksel yasalar özelleşerek farklı etkenlere dönüştürülebilir. Örneğin, genellikle Marksizm'in belirli yorumlarına atfedilen ekonomik determinizm, toplumun, kültürün ya da bireysel dünya görüşlerinin ekonomik koşullarca bir doğrultuda sabitlendiği tezini karşılayacak şekilde kullanılır. Ya da biyolojik determinizm, toplumsal yapıyı belirleyen en güçlü etkenin genetik yapı ya da evrimsel süreç olduğunu iddia edebilir. Teknolojik determinizm de, genel determinizm fikrinin toplumsal düzeye bu tür tercümelerinden biri olarak değerlendirilebilir: Toplumsal düzeni, toplumun kültürel özelliklerini, toplum içindeki bireylerin zihinsel gücünü sınırlayan birincil nedenin teknolojik koşullar olduğu iddiası da toplumsal dönüşümle ilgili determinizmler listesinde yerini alır.

Ancak bu yaklaşımın, teknolojik gelişme ve toplumsal dönüşüm arasındaki ilişkileri açıklama tarzlarından biri olarak determinizm eksenine yerleşmesi çeşitli sorunlar da doğurmaktadır. İşaret edilen sorunlar iki başlık altında toplanabilir: Birincisi, determinizm problemi teknoloji meselesine aktarıldığında, birbirleriyle ilişkili iki varsayım için kullanılmaktadır, oysa bir açıklamada bu iki varsayımın birden geçerli olması gerekmez. İkincisi ise, fiziksel determinizm problemi göstermiştir ki, bu tür bir tartışma iki karşıt kutuptan çok daha fazla konum içerebilir; dolayısıyla teknolojik determinizm teriminin, bir adlandırma olarak yerleşiklik kazanması sorunun içinde yer alan ve giderek çeşitlenip çoğalmış olan konumlar arasındaki önemli farkların kaybolmasına yol açabilmekte, bu da kavramın işaret ettiği soruna ve sorunun içindeki tartışmaya açık noktalara ilişkin bir belirsizlik yaratabilmektedir.

İlk başlık şöyle özetlenebilir: Bir tarihsel açıklama tarzını nitelemek için teknolojik determinizm, genel haliyle iki varsayıma birden karşılık gelecek şekilde kullanılabilmektedir. (Wyatt, s. 168) Birincisi teknolojik gelişmenin toplumun dışında, erişilmez bir yerde toplumsal, ekonomik ve politik kuvvetlerden kurtulmuş şekilde gerçekleştiği izlenimini yaratan değerlendirmeler içindir. Bu değerlendirmelerde açık ya da gizli varsayım teknolojiyi üreten aktörlerin düşünme biçimlerinin toplumsal

ilişkilerden bağımsız ve yansız olduğudur, böylece teknolojik üretimin dışarıdan müdahaleye kapalı bir iç mantığa sahip olduğu fikri kendiliğinden geçerlilik kazanır. Buna bağlı ikinci varsayım ise, teknolojik değişimin kaçınılmaz şekilde toplumsal dönüşüme neden olduğu, teknolojik koşulların, çeşitli yollardan toplumsal dokuyu baştan aşağı değiştirdiğine ilişkindir. Bu iki varsayımın da basitçe iyimser ve kötümser olarak tarif edilebilecek türleri vardır. İyimser türleri özellikle teknolojiyi üreten aktörler arasında bir hayli yaygındır, hem tasarım ve üretim aşamasının toplumsal bakımdan nötr ve bütünüyle rasyonel bir süreç olduğu hem de teknolojik sistemlerin en etkili ilerleme failleri olduğu düşüncesi, mühendislerin, teknoloji uzmanlarının olağan dünya görüşüdür. Kötümser türleri daha karmaşık haller alabilir ama basitçe teknolojinin neden olduğu değişimin kontrol edilemeyen bir kuvvet yarattığını, bu kuvvetin de teknik rasyonaliteye dayalı toplumsal koşulların perçinlenmesine neden olduğunu söyleyen eleştirel konuma karşılık gelir.

Bu iki varsayım elbette birbiriyle yakından ilişkilidir ancak dikkatle bakıldığında açıklamaya çalıştıkları ya da işaret ettikleri olgular bir ve aynı değildir. Teknolojik gelişmenin bir iç mantığı olduğu, bu mantığın bütün toplumsal koşulların dışında oluştuğu, dolayısıyla teknolojik gelişmenin tek bir doğrultusu olabileceği düşüncesi, en temelde teknolojinin tasarım ve üretim aşamasıyla ilgilidir. Teknolojik gelişme ile toplumsal dönüşüm ya da ilerleme ilişkisi ise, bir teknolojik sistem yaygınlaştıktan sonra toplumsal dokuyu nasıl dönüştürdüğüyle ilgilidir. Bu süreçler birbirini takip etseler de, ayrı süreçler olarak ele alınabilir, dolayısıyla bir açıklama tarzı iki süreç için farklı konumlar alabilir.

Teknolojinin tasarım ve üretim aşamasındaki iç mantığın toplumsal, ekonomik ya da siyasal koşullardan bağımsız olduğu düşüncesinin önemli bir belirtisi teknolojik tercihe yer bırakmamasıdır. Bu düşünce insan ürünü nesnelerin (*artifact*) ya da teknolojik sistemlerin en doğru, amaca en uygun, en işlevsel veya en verimli hallerinin kendiliğinden bu iç mantığın zorunlu bir sonucu olduğunu ve bu süreçlerde toplumsal, ekonomik ya da siyasal etkenlerin bir rolü olmadığını varsayar. Böylece bir nesneyi ya da sistemi şekillendiren tercihlerin, teknolojik gelişme sürecini tek rasyonel doğrultuya eninde sonunda yerleştireceğini iddia eder. Teknolojik gelişme, aktörlerin iradesini ya da arzusunu aşan, kendi dâhili dinamiğinden başka bir itici gücü olmayan özerk bir sürece dönüşür. Bilim ve Teknoloji Çalışmaları içinde gelişen toplumsal

inşacılık yaklaşımı, teknolojik determinizmin bu bölümünün boşluklarını göstermekte önemli bir mesafe kat etmiştir. (Mackenzie & Wajcman, 1985; Bjiker & Pinch, 2012; Brey, 1997) Teknolojiyi bir neden değil, farklı toplumsal süreçlerin ve etkenlerin bir sonucu olarak değerlendirerek ve bu metodolojik hamleye uygun detaylı vaka çalışmaları üreterek, teknolojik gelişme sürecini toplumsal kuvvetler alanının içine yerleştirmeye çalışmıştır. Ancak teknoloji ve toplumsal değişim ilişkisi söz konusu olduğunda, inşacılık yaklaşımı içinde de oldukça farklı bakış açıları gelişmiştir.

Etki sorunu adını alan bu ikinci kısmın eleştirisi daha yoğun bir titizlik gerektirir. Teknolojik gelişme ile toplumsal ilerleme arasında tek yönlü, doğrusal ve mutlak bir ilişki kuran, Leo Marx'ın isabetli tabiriyle “mekanik araçlarla politik amaçlar arasındaki ayrımı bulanıklaştıran” iyimser, geleneksel, katı bir determinizmi alt etmek nispeten kolaydır; ancak sorun bundan ibaret değildir. (2010, s. 566) Teknoloji daha geniş bir ekonomik, politik ve kültürel bağlamın içinde, başka etkenlerle ilişkisi kurularak değerlendirildiği ölçüde determinizm çözülmeye ya da hassaslaşmaya başlar. Bu tür daha incelikli değerlendirmeler içinde teknoloji, toplumsal dönüşümü şekillendiren etkenlerden biri haline gelir, insan tercihlerini ve iradesini bütünüyle dışlamayan açıklamalar üretilebilir ve bu noktada konumlar tek bir kategoriyi aşacak farklılıklar gösterir. Bu nedenle bu tür değerlendirmelerin determinist etiketini hak edip etmediği tartışmaya açıktır.

Önerilen bir çözüm, farklı determinist yaklaşımların açıklama modellerinin ve işlevlerinin ayırt edilmesini sağlayacak sınıflamalar geliştirmektir. (Bimber, 1994; Wyatt, 2008) Teknolojiyi felsefi bir perspektifle sorunsallaştıran alanyazın bu mercekten yeniden gözden geçirilir: Karl Marx'ın tarihsel materyalizminin belirli yorumları, Lewis Mumford'ın teknolojiyi insanın kültürel gelişimi içinde ele alan bakış açısı, Jacques Ellul'un özerk teknolojisi ve Langdon Winner'ın kontrolden çıkan teknoloji teması bu çerçevede karşılaştırılır. Örneğin, Bruce Bimber böyle bir karşılaştırmadan, birbirinden farklı üç temel kategori çıkartır: Normatif teknolojik determinizm, teknolojik gelişme sürecinde benimsenen ve gücü ispat edilen normların giderek mutlaklaştığını ve kaçınılmaz şekilde yaygınlaştığını iddia eder. Nomolojik kategori, teknolojik gelişmenin temel bir doğrultusu olduğunu ve her bir teknolojik gelişme evresine tekabül edecek toplumsal/siyasal yapılar olduğunu ileri sürer. Bu iki kutbun ortasında ise istenmeyen sonuçlar merkezli yaklaşım vardır, bu açıklama

şeklinde, temelde teknoloji insan tercihlerinin ürünüdür ancak bu tercihlerin çoğunlukla öngörülemeyen, belirsiz sonuçları vardır. Sally Wyatt bu sınıflamayı çıkış noktası olarak başka bir yaklaşım önerir: Normatif kategorisine ek olarak, gerekçelendirmeci, tanımlayıcı ve metodolojik determinizmlerin ayırt edilebileceğini söyler. Bu açıklama modellerindeki temel varsayımlardan ziyade, açıklamaların işlevlerini dikkate alan bir öneridir. Gerekçelendirmeci teknolojik determinizm, teknoloji üretenlerin ya da karar alıcıların teknolojik dönüşüme gerekçeler üretmek için farkında olarak ya da olmadan benimsediği türdür. Tanımlayıcı tür daha çok teşhis amaçlı bir adlandırma aracı olarak işlev görür, tarihsel ya da sosyolojik bir değerlendirme en yaygın determinizm belirtilerini gösterdiğinde bu araca başvurulur. Metodolojik determinizm ise, belirli koşullarda teknolojik determinizmin toplumsal dünyayı açıklayabilmek için geçerli bir yaklaşım ya da yöntem olduğu iddiasındadır. Bu ayrıma göre, teknolojiyi merkeze alan her tür değerlendirme aslında metodolojik bakımdan belirli ölçüde determinist sayılabilir.

Etki sorunu, iletişim teknolojileriyle ilgili yaklaşımlar söz konusu olduğunda yeni bir boyut kazanarak daha da karmaşıklaşır çünkü teknolojinin etki alanı, zihinsel ya da bilişsel yapı düzeyine kadar iner ve iletişim araçlarına tekabül eden bilişsel özellikleri karşılaştırmayı amaçlayan bir incelemede determinist açıklama modelleri son derece üretkendir. İletişim çalışmalarında metodolojik teknolojik determinizm, farklı disiplinlerden beslenerek yeni ve özgün bir tarihsel bakış açısı üretmeyi başarmış, yazıdan başlayarak iletişim araçlarının bilişsel etkileriyle ilgili zengin bir alanyazın geliştirmiştir. (Drew, 2016) Bununla birlikte, bu bakış açısı, neden sonuç ilişkilerinin kapsamıyla ilgili ihtiyatı kaybettiğinde, hızlı indirgemeler ve dayanaksız genellemelerle sonuçlanma riski taşımaktadır.

Hem bu üretken bakış açısını temsil eden hem de bahsettiğimiz riskin en belirgin şekilde görünürlük kazandığı örnek Marshall McLuhan'ın medya kuramıdır. McLuhan'ın ideal teknolojik determinist olarak medya ve iletişim sosyolojisi ders kitaplarında ilk sırada yer almasının nedeni, yaklaşımın gelişiminde oynadığı önemli rolün yanı sıra, savları takip edilerek tartışmadaki sorunlu noktaların ortaya konulabilmesidir. Özellikle iletişim çalışmalarında teknolojik determinizm tanımlamasını yaygınlaştıran Raymond Williams'ın McLuhan eleştirisi de bu tür bir güzergâh izler: Williams başlangıçta McLuhan'ın yazı ve matbaanın özgül bilişsel

işlemleriyle ilgili analizlerini oldukça yaratıcı ve ilgi çekici bulur fakat önemli bir sorunun, iletişim araçlarının tarihsel düzeyde “nedensel olarak tecrit edilmesinin” de ilk sinyallerini görmezden gelmez. (1964, s.339) McLuhan’ın kuramının merkezindeki bu sorun belirginleştğinde, artık genel olarak teknolojinin bilişsel etkileri, toplumsal olguların bütünü de açıklayabilen mutlak, başka etkenlerden tecrit edilmiş nedenlere dönüşür, böylece kuram estetik/biçimci çıkarımlarla kendini sınırlamaz. Williams’ın eleştirisi, bu saptamadan hareketle teknolojik determinizmin ideolojik sonuçlarına ilişkin bir çözümleme olarak devam eder: Toplumsal ya da bireysel düzeyde tercih, niyet ya da iradi etkinliğe hiçbir alan bırakmayan bu bakış açısının en vahim sonucu, yeterli nedenler olarak sunulan iletişim araçlarının soyut bilişsel etkilerinin ürettiği toplumsal dönüşüm şekline koşulsuz bir teslimiyettir.

Williams’ın teknolojik determinizmi aşacak bir strateji için temel argümanı, toplumsal inşacılıkla, özellikle de teknolojinin toplumsal şekillenmesi yaklaşımıyla örtüşecek şekilde, teknolojik sistemlerin alternatif kullanımlarına ve mümkün teknolojik gelişme rotalarına odaklanmaktır. Televizyonla ilgili temel çalışmasında ve teknolojiyle ilgili sonraki incelemelerinde, alternatif kullanımlar/alternatif teknolojik gelişme çerçevesini hem kuramsal düzeyde hem de pratiğe yönelik içerimleriyle geliştirir. (2004, 2010, 2018) Üretim araçları olarak iletişim araçlarının ne tür kısıtlarla tiplendirilmesi gerektiğini, bu tiplendirmenin özellikle kurumlaşma ve eğitimle ilgili sonuçlarını ve katılımcı demokratik/sosyalist bir perspektifle iletişim araçlarının nasıl şekillenebileceğini ortaya koymaya çalışır. Bu incelemelerden çıkan en önemli sonuç, McLuhan’ın kuramı gibi determinist yaklaşımların, özellikle sinema ve televizyon gibi araçlarda işleyen, eğitim ve kurumlaşma sorunu olarak ele alınması gereken soyut dönüştürücü iletişimsel emek süreçlerini es geçtiğidir. Williams katı Marksizm yorumlarında da çoğunlukla atlanan bu iletişimsel üretim alanının, spesifik olarak da ses ve görüntü işlemeyle ilgili dönüştürücü emek süreçlerinin pratiğine, bu tartışma bağlamında özel bir önem atfeder.

McLuhan’ın kuramı, iletişim araçlarını merkeze alarak teknolojiyi sorunsallaştıran çalışmaların son durağı değildir. McLuhan’dan sonra, teknoloji meselesini soruşturan çok sayıda yaklaşım arasında, Bernard Stiegler’in felsefesi bu izleğin sürdürülebileceği doğrultulardan biridir. (Hansen, 2006) Stiegler felsefe tarihinde teknik sorununun büyük ölçüde bastırıldığı ve göz ardı edildiği iddiasından

hareketle, kapsamlı ve çok boyutlu bir felsefi sorunsal geliştirir. Stiegler'in düşüncesi, bu izlekte iki yönden ayrıksı bir dönemeci işaretler: Birincisi, insanın ve tekniğin evrimini birbirini besleyen ve tetikleyen aktarımlı süreçler olarak kabul ederek, McLuhan'ın insanın uzantıları olarak teknoloji fikrinin daha gelişkin bir biçimini önerir; ikincisi ısrarla *pharmakon* mantığını, yani tekniğin aynı anda hem zehir hem de deva olduğu fikrini takip ederek tekniğin şekillenme süreçlerinde etik ve politik kararların etkisine yer açar. Bu bakımdan Stiegler'in yaklaşımının hem metodolojik yönlerden teknolojik determinizmin belirli varsayımlarını sürdürdüğü hem de güncel teknolojik koşullarla ilgili, Williams'ın eleştirisindeki tezlerle paralellik gösteren yönlerinin olduğu söylenebilir.

En belirgin paralellik, Williams'ın bir taslak halinde iletişimsel emek kavramıyla tarif ettiği süreçlerle ilgilidir; Stiegler de, dijital altyapının görsel-işitsel üretimi ne yönde dönüştürebileceği sorusuna özel bir önem atfeder. (2010) Williams'ın teknolojik determinizm eleştirisinde belirginleşen arayışı ile yer yer örtüşen bir hattı, kendi kavramlarıyla ve dijital teknolojik koşulları incelemeye dâhil ederek sürdürür ve çoğaltır. Stiegler'e göre dijital altyapı, tüketimciliği besleyerek bilişsel gücü olağanüstü şekilde tahrip eden zehirler üretebilmektedir; bununla birlikte, sunduğu teknik olanaklarla görsel-işitsel üretimi ve arşivlerin organizasyonunu demokratikleştirerek yeni katılımcı işbirliği biçimlerini, daha önemlisi yeni bilgi biçimlerini tetikleyebilecek potansiyellere de sahiptir.

Stiegler dijital görsel-işitsel üretim ve tüketimin teknik koşullarını oldukça geniş bir ölçekte tarihselleştirmek için özgün bir kavramsal çerçeve kullanır. Stiegler'e göre, dijital video platformları, onun gramatizasyon adını verdiği, insanın içsel belleğinin dışsallaşmasının tarihinin bir evresidir. (2006, 2010, 2010a) Bu yeni evrenin özgüllüğü en başta alfabetik yazı gibi bellek teknolojilerinin hem bireysel bilişsel ölçekte hem de toplumsal ölçekte sonuçlarıyla karşılaştırılarak ortaya konabilir. Bu özgüllüğün tarif edilebilmesi için gramatizasyon iki boyutlu bir süreç olarak ele alınmalıdır: Belleğin dışsallaşması, bir taraftan dışsallaştıran tekniğin, diğer taraftan bu dışsallaşma ile şekillenen içsel belleğin birbirini dönüştürdüğü bir süreçtir. Sürecin teknik boyutu, dışsal bellek teknolojilerinin bireylerin ve grupların zamansal bir akış olarak kavradıkları söz ya da konuşma gibi iletimlerin parçalı, ayrık olarak kavranabilmesine imkân vermesiyle açıklanır. Stiegler bu işlemi ayrıklaşma

(*discretization*) kavramıyla karşılar ve farklı gramatizasyon evrelerinin (örneğin, analog ya da dijital görüntünün) farklı ayrıklaşma dinamiklerini çözümler. Sürecin bilişsel ya da toplumsal boyutu ise şöyle tarif edilir: Gramatizasyon sürecinde biçimlenen bellek bireyin bilişsel gücünde ve toplumsal ölçekte belirli türde bir örgütlenmeyi, yani bireyleşmeyi tetikler. Bu kavramlar ışığında Stiegler, görsel işitsel nesnenin dijital ayrıklaşmasının, izleyici yararına çalışacak kolektif bireyleşmeyi güçlendirebilecek potansiyeller barındırdığını iddia eder.

Bu çalışmanın amacı, Stiegler'in görüntünün dijitalleşme süreci üzerine analizini teknolojik determinizm problemi çerçevesinde tartışmak ve bu süreçte gelişmiş bir görsel-işitsel nesneyi, dijital video denemeyi bu analiz ışığında inceleyerek tartışmanın pratikle temasını somutlaştırmaktır. Stiegler'in dijital video platformları üzerine değerlendirmesi, teknolojik determinizm problemini güncel bir teknolojik dönüşüm süreci üzerinden ele almamıza, bu platformlarda gelişmiş özgül bir kültürel nesne olarak video deneme ise tartışmanın pratikteki karşılığını takip etmemize olanak vermektedir.

Çalışmanın ilk çıkış noktası, Stiegler'in yaklaşımını bu çerçeveye taşımanın, teknolojik determinizm kavramının tek boyutlu bir kategori olarak kullanılmasının doğurduğu aksaklıkları göstermek için elverişli bir zemin oluşturduğu fikridir. Stiegler'in dijital video üzerine tezleri bu bağlama taşındığında, teknolojik determinizmin yaygın karşılığıyla tanımlayıcı bir terim olarak kullanımının çoğunlukla yetersiz kaldığı görülmektedir. Bu sınırlı çerçevede dahi, Stiegler'in incelemesinde teknolojik koşulların ne ölçüde daha geniş bir kuvvet alanı içinde çizildiğine ilişkin, tarihsel ya da güncel ölçeklerde farklı menzillere rastlanır. Teknolojik determinizmin ölçüsü ya da biçimi gözetildiğinde, problemin belirtilerini daha büyük bir isabetle ayırt etmenin olanağı artmaktadır.

Çıkış noktasını teşkil eden ikinci gözlem pratiğe ilişkindir: Stiegler'in kavramsal araç gereçleri, özel bir görsel-işitsel nesneye işaret ediyor gibi görünmektedir. İncelemede vurgulanan analog görüntünün ayrıklaşması, görüntünün metinselleşmesi ve işaretlenebilmesi, görüntü arşivlerinin aşağıdan yukarıya organizasyonu gibi teknik olanakların fiilen araştırıldığı bir görsel-işitsel nesne ve bu nesne etrafında gelişmiş amatör denilebilecek bir dijital kültür oluşmuştur. Dijital

video deneme adını alan bu nesne ve nesnenin içinde geliştiği kültürün bu icrayı anlamlandırma biçimi, Stiegler'in genel bir perspektifle ileri sürdüğü tezlerine örnekler üzerinden yakından bakmamıza olanak tanımaktadır. İçerik itibarıyla, video aracılığıyla icra edilen film ya da televizyon eleştirisi olarak kısaca tanımlanabilecek bu videolarda kullanılan biçimsel taktikler, Stiegler'in öngördüğü türde, dijital görsel-işitsel kültüre özgü bir dilin taslaklarını içermektedir.

O halde, dijital video deneme alanının incelemesi için, temel soruları belirleyen yöntemsel çerçeveyi Stiegler'in analizi oluşturmaktadır. Bu iki yönlü bir yöntemsel tercihtir: Öncelikle, Stiegler'in analizi, video deneme alanının temel özelliklerini, yeni ifade biçimlerini ve dijital görsel işitsel üretimin teknik koşullarını anlamaya çalışmak için uygun bir kavramsal zemin sağlamaktadır. Diğer taraftan, video deneme örnekleri ve pratiğe eşlik eden tartışmalar, Stiegler'in bakış açısının hangi noktalarda genellemelere ya da indirgemelere neden olabileceğine, analizin güncel dijital koşullarla ilgili bölümünde devrede olan hassas teknolojik determinizmin somut duruma ne ölçüde isabetli teşhisler koyduğuna ilişkin ayrıntıların değerlendirilmesine izin vermektedir.

Bu tercih doğrultusunda, dijital video denemenin kökenlerine ve potansiyellerine ilişkin tartışmalar gözden geçirilmiş ve Stiegler'in tezlerinin farklı bileşenleri ile çeşitli yönlerden uyuşan video deneme örnekleri seçilmiştir. Stiegler görüntünün dijital ayrıklaşmasının olası sonuçlarından bahsettiğinde, görsel işitsel arşivi yaratıcı şekillerde sınıflandırmaya, görüntülerde tekrar eden unsurları tanımaya olanak veren teknik araçların üreticinin analitik kapasitesini artıracaklarını savunur. (2010, s.51) Bu yeni görsel işitsel bilgi biçimleriyle kast edilenin ne olduğu ile ilgili önemli bir ipucudur ve video deneme türleri arasında en popüler örnek olan derleme montajları, yani *supercut*'lar bu tür analitik araçlarla nasıl ifade biçimleri denenebileceğine dair taslak halinde bir öngörü sunar.¹ Stiegler değerlendirmesinde, Katherine Hayles'in tezlerinden yola çıkarak, nesiller arasında bilişsel stillerin farklılaşmasının önemini vurgular, yazı merkezli kültürün ürettiği yoğun dikkat ile

¹ Bu başlıkta değinilen örneklerin üreticileri ve videoların başlıkları şöyledir: Roman Holiday - *In The Fridge*, 2015; *Cinematic Rude Awakenings*, 2015; *Cinematic Film Watchers*, 2013; *Title Drops*, 2017 / ::kigonada – *Hands of Bresson*, 2014; *Kubrick//One-Point Perspective*, 2012; *Ozu//Passageways*, 2012 / LJ Frezza – *Nothing*, 2014.

dijital görsellik/etkileşimlilik merkezli hiper-dikkatin yeni bir sentezinin, görsel-işitsel nesne ile yapılacak yeni deneylerin takip etmesi gereken temel bir doğrultu olduğunu iddia eder. (Stiegler, s.56, 2010; Hayles, 2007) Ele aldığımız akademik video deneme örneğinde ise, film parçalarını tarihsel/sosyolojik bir iddia çerçevesinde analiz etmek, planlar arasında karşılaştırmalar yapmak için dijital video mecralarına uygun, sade ve özgün kurgu teknikleri denenmektedir.² Stiegler dijital üretim ve yayıncılık koşullarında, tüketicinin üreticiye dönüşebilmesini sağlayacak katılımcı, ilişkisel ve işbirliğine dayalı bireyleşme süreçlerinin önemini vurgular. Video deneme kültüründen çıkmış, öyküsünü bir kişisel bilgisayarın masaüstü görüntüsünün kaydı aracılığıyla anlatan bir belgesel, bu konuyu büyük bütçeli bir Hollywood yapımının çekimi sırasında çekilen amatör hayran videoları aracılığıyla araştırmakta ve dijital koşullarda amatör üretimin nasıl hızla tüketime dönüşebildiğini göstermektedir.³ Çalışmanın sınırlılıkları bakımından belirtilmelidir: Video deneme örneklerine erişilebilecek farklı adreslere işaret edilmiş olsa da, bu örnekler alandaki üretimin çeşitliliğini temsil eden bir nitelik taşımaz. Örnekler seçilirken temel kıstas, denemelerin yöntem, kurgu tekniği, ifade biçimi ya da içerik itibarıyla Stiegler'in teşhislerini ya da öngörülerini tartışmaya izin vermesi olmuştur.

Bu çalışmanın genel yapısı şöyle özetlenebilir: Teknolojik determinizmin tarihsel arkaplanı, alanyazında kavramın doğurduğu sorunlara getirilen çözüm önerileri ve Bilim ve Teknoloji Çalışmaları içinde gelişmiş inşacılık yaklaşımından çıkan farklı eleştirel yaklaşımlar incelenmiştir; bu kavramın, medya teknolojilerinin bilişsel etkilerini merkeze alan kuramlara ilişkin üstlendiği işlevler ve işaret ettiği sorunlar takip edilmiştir ve Bernard Stiegler'in görüntünün dijitalleşme süreci üzerine incelemesi, bu sorunsal çerçevesinde ve pratikte gelişmekte olan bir video kültürü üzerinden tartışılmıştır.

Birinci bölüm teknolojik determinizm anlayışının tarihsel zeminini kurmayı, problemin açık bir tarifini vermeyi, sınıflama önerileri üzerinden açıklama tarzlarını karşılaştırmayı, teknolojik determinizmin nasıl eleştirildiğini ve önerilen alternatif yaklaşımları incelemeyi hedefliyor. Tarihsel ölçekte teknolojik determinizm, teknolojik dönüşümün yoğun bir hız kazandığı, dolayısıyla teknolojinin temel

² İncelenen video deneme için bakınız: *Motifs of Movement and Modernity*, Patrick Keating. 2017.

³ İncelenen belgesel için bakınız: *Transformers: The Premake*, Kevin B. Lee. 2014.

nitelikleriyle ilgili fikirlerin radikal şekilde değiştiği modern endüstri toplumuna ait bir anlayıştır. Modern teknolojinin ayırıcı nitelikleri, bilimlerle bağının güçlenmesi, müstakil teknik nesnelerin giderek karmaşık sosyo-teknik sistemlere dönüşmesi ve toplumsal gelişmenin belirleyici koşulu olarak kabul edilmeye başlanmasıdır. Bu niteliklerin her biri farklı biçimlerde genel anlamıyla teknolojik determinizm fikrini güçlendirir: Teknoloji bilimlere yakınlaştıkça, teknolojik gelişmenin kesin, mutlak bir rasyonalitesi olduğu fikri yaygınlaşır; karmaşık sosyo-teknik sistemler teknolojinin gündelik hayata nüfuz etme düzeyini daha önce görülmemiş ölçekte artırır; ve böylece oynadığı tarihsel/toplumsal rol bakımından teknolojiye bağımsız bir fail statüsü atfedilmeye başlanır. Sıradan teknolojik determinizm anlayışı bu tarihsel zeminde belirginleşir: Bu anlayışa göre toplumsal gelişmenin birincil nedeni, topluma dışarıdan etki eden teknolojik dönüşümdür. Fakat bu sıradan teknolojik determinizm fikri resmin tamamını vermez; çalışmanın bu bölümünün temel varsayımı, teknoloji meselesini daha hassas bir şekilde ele alan incelemeler için bu sıradan tanımın yetersiz kaldığıdır. Teknolojik determinizm terimi tanımlama amaçlı anlamıyla, teknolojiyi farklı biçimlerde temel bir değişim faili olarak kabul eden açıklama tarzlarının bütünü için kullanıldığında boş bir gösterene dönüşmeye başlar.

Birinci bölümün ikinci kısmı, inşacılık yaklaşımı kapsamındaki farklı teknolojik determinizm eleştirilerini karşılaştırıyor. Bilim ve Teknoloji Çalışmaları içinden çıkan inşacı yaklaşım, teknolojik gelişmeyi toplumsal süreçlerin içine yerleştirmeyi ve farklı metodolojilerle teknolojik determinizmi aşacak teknolojik değişim modelleri önermeyi hedefler. Teknolojinin toplumsal şekillenmesi, teknolojinin toplumsal inşası ya da fail-ağ kuramı gibi, inşacılığın farklı tiplerinin determinizm eleştirilerinden çıkarılabilecek temel sonuç, özellikle etki sorunu söz konusu olduğuunda bu yaklaşım içinde de belirgin farklar saptanabileceği ve bu eleştirel stratejinin teknolojik determinizmin farklı şekillerde neden ayakta kaldığına ilişkin kayıtsız kalabildiğidir.

İkinci bölüm, problemi iletişim çalışmaları bağlamında, Raymond Williams'ın McLuhan eleştirisini merkeze yerleştirerek tartışmaya çalışıyor. Sözlü ve yazılı kültür karşılaştırmalarından başlayarak, iletişim teknolojilerinin neden olduğu bilişsel dönüşümlerin analizi, özellikle 1960'lerden itibaren oldukça cazip ve üretken bir kuramsal çerçeve oluşturmuştur. Williams'ın açıklıkla ortaya koyduğu gibi, bu

bağlamda esas sorun incelenen bilişsel dönüşüm ile toplumsal dönüşüm arasındaki sınırların çoğunlukla ihlal edilmesinden kaynaklanır. Yazı, matbaa, televizyon ya da odağa alınan teknoloji ne olursa olsun, araçların tetiklediği duyuşsal, algısal ya da zihinsel alışkanlıklar, aynı anda toplumsal dönüşümlerin de yeterli nedenleri olarak değerdendirildiğinde, karmaşık toplumsal süreçler basitleştirilmektedir. Williams'ın bu açıklama tarzının indirgeyici etkilerine karşı önerdiği çözüm, iletişim teknolojilerin politik gündemlerle nasıl başka şekiller alabileceğini sezdirmeye, dahası bunun genellikle açmazlarla sonuçlanan kuramsal bir tartışmanın ötesinde, iletişim araçlarının içerdiği dönüştürücü emeğin pratiğıyle ilgili bir sorun olduğunu göstermeye çalışmaktır.

Son bölüm Bernard Stiegler'in dijital video üzerine tezlerini, Williams'ın saptaması ışığında pratikle ilişkilendirerek inceliyor. Özü itibarıyla, Stiegler analizinde dijital görsel işitsel nesnenin “daha düşünüşsel ve daha az tüketimci bir bakış” ya da “hareketli imajlarla kurulan tamamıyla yeni biçimde bir ilişki” üretebilmesinin teknik, kültürel ve politik koşullarını sorgular. (2010, s.41-42) Bu görsel işitsel arşivi yeni yöntemlerle ve ifade biçimleriyle araştıran video deneme pratiğini de en temelde harekete geçiren sorudur. En güçlü köklerini deneme filmde bulan dijital video deneme için de, dijital olanakları kullanarak izleyiciliğı daha düşünüşsel, katılımcı ve etkin bir deneyime dönüştürmek, izleyiciliğın koşullarını ve hareketli imajlarla kurulan ilişkinin kendisini sorgulamak oldukça güçlü bir motivasyondur. Fakat alandaki hem akademik hem de popüler tartışmanın eksenini belirleyen esas meselelerden biri, daha amatör ruhunu tam anlamıyla yitirmemiş bu pratiğın dijital koşullarda tüketimci izleyiciliğın zehirleri karşısındaki kırılganlığıdır. (Lee, 2013a; Baptista, s.14) Çalışmanın bu bölümünün temel tezi, Stiegler'in bakış açısının, dijital görsel işitsel üretim ve tüketimi yalnızca teknik koşullar üzerinden değerdendirdiğı ölçüde, bu kırılganlığı hafife alacak çıkarımları güçlendirdiğidir. Başka deyişle, bu bakış açısı üreticinin etkileşimsel özerkliğini artıran teknik olanaklarla işbirliğı temelli, görsel işitsel nesneye özgü bilgi biçimlerini araştıran bir kültür arasındaki nedensel ilişkiyi basit ve tek yönlü kurmasa bile, bu kültürün gelişiminde teknik olanaklar dışındaki etkenlerin önemsizleşmesine neden olmaktadır.

2. TEKNOLOJİK DETERMİNİZM NEDİR?

Bu bölümde, yerleşik bir terim haline gelmiş teknolojik determinizmin arka planı ve meseleye yakından bakıldığında ortaya çıkan sorunlar incelenecektir. Genel anlamıyla teknolojik determinizm, teknolojinin insan tercihlerinden bağımsız şekilde topluma etkide bulunduğunu, tarihsel değişimi tetiklediğini iddia eden açıklamaların sorunlu varsayımlarını işaret etmek için kullanılır. Ancak bu tür açıklamaların bütününde teknolojik determinizm belirtilerinin kendilerini bu tarifteki gibi açık seçik ortaya koyduğu söylenemez. Teknolojinin ne ölçüde, hangi özellikleri sebebiyle, hangi başka faktörlerle ne türden bir ilişki sonucu belirleyici olduğuna ilişkin cevaplar farklılıklar göstermesine rağmen sorun hep aynı adı alır. Bu nedenle birbirinden farklı varsayımlara dayanan yaklaşımlar aynı etiket altında değerlendirildiğinde terimin işaret ettiği sorunların niteliğine ilişkin bir belirsizlik doğar. Bu belirsizlikleri gidermek için, problemin neye işaret ettiğine genel bir bakışla yaklaşmak, problemin tarihsel bağlamını ortaya koymak gerekir.

Problemin işaret ettiği meseleyi açıklayabilmek ve tarihsel zeminini oluşturmak için öncelikli sorular şöyle sıralanabilir: Gereksinim ve amaç kavramları teknolojiyi tanımlamak için yeterli midir? Modern teknoloji anlayışının modern öncesi teknoloji anlayışlarından farklı, belirleyici özelliklere sahip olmasının nedenleri nelerdir? Modern teknolojinin insan tercihlerine ve müdahalesine kapalı, bağımsız bir tarihsel kuvvet olduğu varsayımı hangi tarihsel koşullarda geçerlilik kazanmıştır?

İlerleyen kısımda, teknolojik determinizm probleminin daha açık ve karşılaştırmalı şekilde ele alındığı, yaklaşım farklarının saptanmasıyla belirsizliklerin giderilmeye çalışıldığı bir eksen takip edilecek ve teknolojiyi farklı biçimlerde sorunsallaştıran yaklaşımlar karşılaştırılacaktır. Bölümün ikinci kısmında ise, Bilim ve Teknoloji Çalışmaları alanında teknolojik determinizmin çok katmanlı bir eleştirisini sunan inşacılık yaklaşımı üzerinden, teknolojik determinizmin direngen yönleri tartışılacaktır.

2.1. Teknolojinin Sıradan Açıklaması: Gereksinim ve Amaç

Dikkatli kullanımları dışında teknoloji kavramının çoğunlukla neyi karşıladığı açık değildir, daha çok birbirinin yerine geçebilen bir kavramlar ve terimler kümesinin genel başlığı gibidir: Teknik bilgi, insan ürünü nesne (*artifact*), araç, zanaat, makine, mekanik, mekanizma, endüstri gibi sözcüklerin de karşılayabileceği kullanımlarına sık rastlanır. Kavramın açık tanımlara direniyor oluşu ya da karşıladığı nesnelerin, bilgi alanının ya da sistemlerin çeşitliliği, teknolojiye ilişkin kuramsal yaklaşımlarda bir problem olarak göze çarpar. Bu belirsizliğe rağmen, tekniğin ortaya çıkışını ve dönüşümünü anlamaya yönelik açıklama çabalarında temel varsayımı açık eden iki anahtar kavram vardır: Gereksinim ve amaç. Bu iki kavram, teknolojinin nasıl bir etkinlik ya da bilgi türü olduğunu açıklamak için genel kabul görececek bir tanıımı kolaylaştırır. Bu varsayımı özetlemek gerekirse, teknoloji insan türünün gereksinimleri doğrultusunda bir amacı gerçekleştirmek için geliştirdiği araçlardır, insanın doğal ortamıyla baş edebilmesini sağlayacak faydalı nesnelerin bütünüdür. İnsanın biyolojik özellikleri gereği barınma, beslenme gibi temel gereksinimleri vardır, bu gereksinimlerin karşılanması için maddi dünyanın insanın zihnindeki belirli bir amaç doğrultusunda dönüştürülmesi insana önemli faydalar sağlar. Tekerlek gibi basit bir araç da modern endüstriyel kompleks gibi karmaşık bir sistem de bu temel gereksinimlerin karşılanmasına yönelik çabaların ürünüdür.

Ancak bu genel kabul gören açıklamada kullanılan iki kavram da, çok geçmeden önemli sorunlar doğurur: Öncelikle insanın ürettiği nesneler yalnızca gereksinimle açıklanamayacak ölçüde çeşitlilik gösterir. İnsanın temel gereksinimleri olduğu doğrudur, insan ürünü nesnelerin bu gereksinimlerden bazılarını karşıladığı da doğrudur, ancak bütün teknolojinin bu gereksinimleri karşılamak için üretildiği varsayımı doğru değildir. Burada kullanıldığı anlamıyla gereksinim, farklı kültürler ve dönemler boyunca değişen göreceli bir olgu olarak değil, evrensel bir sabit olarak tanımlanır. Bu da insanın ürettiği teknik nesnelerin her yerde her zaman zorunlu olarak aynı fayda için geliştirildiği izlenimini yaratır, oysa süreç bu açıklamada çizildiği gibi tek boyutlu olmaktan uzaktır. Bu nedenle bu varsayıma dayanan iddialar teknolojinin neden durmaksızın dönüştüğünü ve insan ürünü nesnelerin, kültürler ve dönemler arasında neden büyük bir çeşitlilik gösterdiğini açıklayamaz.

Somut ve basit bir örnek üzerinden açıklamayı geliştirmek için teknoloji tarihçisi George Basalla'nın seçtiği örnek tekerlektir. (2008, s.9-11) Popüler kültürde ateşle birlikte tekerlek Taş Devri'nin sembolik teknik nesnesidir, genelde birlikte tasvir edilirler ancak tekerleğin ateşe göre çok daha yeni olduğu bilinmektedir. Tekerlek MÖ dördüncü binyılda Mezopotamya'da ortaya çıkmıştır ve arkeolojik bulgular tekerleğin daha çok dini ve askeri amaçlarla kullanıldığına işaret eder. İlk olarak törenlerde kullanıldığı tahmin edilen tekerleğin, bu coğrafyada savaşlardaki işlevinin de önemli olduğu bilinmektedir. Aynı dönemde gündelik, yük taşıma amaçlı kullanımına ilişkin veriler daha sınırlıdır, tarım ürünlerinin taşınmasında kullanılmasıyla ilişkilendirilebilecek örnekler bin yıl sonrasına rastlar. Basalla bu gecikmenin nedenini arkeolojik kalıntıların törensel ve askeri niteliğinin baskın olmasına bağlar ve elimizde güçlü kanıtlar olmamasına rağmen, tarımsal etkinlik içinde ortaya çıkan gereksinimlerin, bir noktada hayvanlarla çekilen tekerlekli araçların icat edilmesine neden olduğunu iddia eder. Ayrıca Basalla bu kullanımın sınırlı bir coğrafya içinde geçerli olduğunu söyler ve özellikle Güney Amerika'da çok yakın zamanlara kadar tekerleğin ulaşım amacıyla kullanılmadığını belirtir.

Bu örnekte, temel insan ihtiyaçlarının tekniğin ortaya çıkışında asıl neden olmadığını gösteren coğrafya Mezoamerika'dır. Bu bölgede, MS dördüncü ile on beşinci yüzyıl arasında kilden yapılmış tekerlekli küçük hayvan heykellerine rastlanmaktadır. Bu heykellerin ne amaçla kullanıldığı tam anlamıyla bilinmese de, kalıntılar göstermektedir ki bu dönemlerde bu bölgede yaşayan insanlar tekerleğin mekanik özelliklerini kavramış ve uygulamış ancak bu özellikleri yük taşıma gibi temel bir ihtiyacı karşılamak amacıyla kullanmamıştır. Anlaşıldığı kadarıyla buradaki kültür, engebeli ve dağlık coğrafya tekerleğin yük taşıma amacıyla kullanılmasına izin vermemesine rağmen, dairesel hareketin sağladığı mekanik avantajlara ilişkin bir kavrayış geliştirebilmiştir. Basalla bu örneğe, Yakın Doğu ve Kuzey Afrika'da MS üçüncü ve yedinci yüzyıllar arasında yük taşımak için tekerlekten vazgeçilip devenin kullanılmaya başlanmasını da ekler. Bu coğrafyanın şartları gereği, yük taşımak için devenin kullanılması tekerleğe göre çok daha elverişli bir yöntem olarak tercih edilmiştir. Basalla'nın bu örneklerle anlatmak istediği, doğrudan pratik bir faydası olmasa da herhangi bir kültürün bir tekniği üretebildiğidir. Bu nedenle tekerleğin hareket etme ya da yük taşımada sağladığı fayda evrensel değildir, tekerlek gibi işlevi belirgin bir nesne bile basit, temel bir gereksinimden ortaya çıkmak zorunda değildir.

Bir icadı yalnızca karşıladığı gereksinim üzerinden tarif eden tarihsel anlatı, kendi tarihsel sürecinin bütün kültürler için geçerli, zorunlu ve evrensel olduğunu iddia eden Avrupa-merkezci bir anlayışın ürünüdür.

Gereksinim kavramıyla ilişkili ikinci kavram amaçtır; eğer gereksinim yukarıda özetlediğimiz genel kabul gören anlayışta olduğu gibi evrensel bir sabitse, teknik basitçe, rasyonel yöntemlerle bu gereksinimleri karşılama amacıyla üretilen nesneler olarak anlaşılır. İnsanın teknik nesneyi bir amaca ulaşmak için geliştirdiği ilk bakışta makul görünür, insan mevcut maddi koşullarda gerçekleştiremediği bir eylemi gerçekleştirmesini ya da kendi biyolojik kapasitesini aşmasını sağlayacak bir aracı ortaya çıkarmak için düşünceler geliştirebilmektedir. Barry Allen da Aristoteles'ten beri teknik beceri ya da teknik nesneye ilişkin incelemelerde amaç kavramına sürekli başvurulduğunu belirtir. (2008, s.48) Yaygın kanaate göre amacı önce düşüncede belirlenmemiş, tasarlanmamış bir teknik nesne düşünmek zordur ve teknik nesneler, insanların düşüncelerine göre biçim alan, işleyen, çalışan uysal nesnelerdir. Bu anlayışı örnekleyecek olursak, mevcut maddi koşullar insanın hareket kapasitesini sınırladığında, bu sınırı aşmak bir amaç haline gelir ve insan tekerlek gibi daha hızlı hareket etmesini, yani zihnindeki amacı gerçekleştirmesini sağlayacak araçlar tasavvur eder ve yapar.

Ancak Allen'ın dikkat çektiği, ilk bakışta tali gibi görünen “istenmeyen sonuçlara” ya da “öngörülemeyen yan ürünlere” ilişkin mesele, bu anlayışın neden doğru olmadığını ortaya koyar. İnsan ürünü teknik nesneler söz konusu olduğunda, bu nesnelerin önceden tasavvur edilemeyen sonuçlara neden olduğu görülür, yani teknik çoğunlukla amacını aşar. İnsan ürünü nesneler tam anlamıyla amaçlanan şekilde maddi form kazanmaz, birçok örnekte görüldüğü gibi nesne istenmeyen, öngörülemeyen bir ekle birlikte ortaya çıkar. Otomobil kirli hava üretir, ilaçların yan etkileri vardır, kloroflorokarbon gazı ozon deliğine neden olur ve bu istenmeyen ürünler de en az nesnenin kendisi kadar teknik becerinin ürünüdür. Allen bunun nedenini tekniği üreten tasarım bilgisinin özünde var olan kısıtlılıkla açıklar, yani hayal edilen amaç, tasavvur edilen fikir her zaman bir ölçüde yetersiz, maddi koşullarla bir bakımdan uyumsuz olacaktır.

İnsan ürünü teknik nesnelerin her zaman amaçlarını aşmaları ne anlama gelir? Birincisi tekniğin genel geçer, sıradan anlayışında rastlanan rasyonel amaçlılık ya da evrimsel uyum davranışı tezini çürütür. Teknik nesneler yalnızca rasyonel amaçları hâsıl eden araçlar değildir, insanın teknik becerisini bu amaçların gerçekleşmesini sağlayan bir tür uyum davranışı gibi ele aldığımızda, neden bu davranışın insanın öngöremediği sonuçlara sebep olduğunu açıklayamayız. Bu nedenle teknik beceriyi sonuçlarına hâkim olunamayan bir edim (performans) olarak tanımlamak daha isabetli olacaktır: “Teknik beceri (*artifice*), uyumsal davranıştan fazlasıdır; bir kunduzun su bendindeki gibi içgüdüsel, bir türe özgü bir davranış ve bu davranışın ürettiği uyumsal etkilerden çok normatif bir icrayı ima eden bir edimdir.” (2008, s.49) Bu tanımda önemli nokta, teknik nesnenin icra aşamasının fikirden maddeye, tasarımdan nesneye ilerleyen pürüzsüz, temiz bir süreç olmadığını göstermesidir, amaçlı edimin görüldüğü kadar rasyonel olmadığını ima eder. Teknik nesnelerin ya da teknik becerinin bu anlamda yarattığı söylenceyi bozar, tekniğin içeriği olarak düşünülen mutlak düzen ve tutarlılık özelliklerinin gözden geçirilmesini sağlar. Allen’ın kullandığı kavram ile ifade edersek “teknik tutarlılık”, yani herhangi bir teknik nesnenin tasarım fikri ile işlevinin uyumluluğu ya da içerdiğini düşündüğümüz maharet, bir ölçek meselesidir. Otomobil gibi bir nesne, tasarım ve amaç bakımından tutarlı olmanın yanı sıra bağlı olduğu başka nesnelerle – otoyollar, metaller, şehirler, petrol vs. – birlikte de tutarlı görünür ancak ölçeği genişlettiğimizde, ekolojik etkileri bakımından nesnenin içerdiği tutarlılık tartışmaya açık hale gelir. (2008, s. 50)

Teknoloji etrafında gereksinim, fayda, amaç, tutarlılık gibi kavramlarla örülen söylemler açık çelişkiler doğurur ve bu açıklamalar teknik edimi kavramakta yetersiz kalır. Teknik edimin ilk bakışta görüldüğü gibi, yalnızca basit gereksinimleri karşıladığı doğru değildir, bu olgu her zaman alelade bir fayda anlayışı ile açıklanamaz ve insanın her zaman çevreye daha uyumlu hale gelmesini sağlamaz. Ayrıca teknik nesneler üretmemizi tetikleyen yegâne nedenin pratik kısıtları aşmak ya da maddi dünyayı şekillendirmek için tasavvur ettiğimiz amaçlar olduğu iddiası da, bu amaçları gerçekleştirmek için üretilen araçların neden çoğunlukla amaçlamadığımız sonuçlar doğurduğunu açıklayamaz. Başından sonuna, yani ilk fikir kıvılcımından tasarım taslaklarına, icra safhasından ürünle beraber gelen yan ürünlere teknik edim çok daha pürüzlü, girift, keyfi ve kısıtlamalarla dolu bir süreçtir.

2.2. *Tekhne*, Teknik ve Teknoloji

Bu çelişkilere rağmen, amaç kavramının ne bakımdan teknik bilgiyi açıklamak için kullanıldığı üzerinde, biraz daha geriye çekilerek durmakta fayda var. Özellikle teknik, bilgi, rasyonalite gibi kavramların Antik Yunan'daki karşılıklarını incelemek, tekniğin yaygın tariflerindeki varsayımların daha açık ortaya çıkmasını sağlayacaktır çünkü tekniğin güncel popüler anlayışta ne anlama geldiğini belirleyen temel düşünce tarihsel ölçekte oldukça yenidir. Ayrıca *tekhne*, *episteme* ve *logos* gibi kavramların standart çevirileri, güncel kavrayış ile Yunan düşüncesi arasındaki anlam ayrımlarını silmektedir ve bugünün bakışını, yanlıgı doğuracak şekilde geçmişe yansıtmamıza neden olmaktadır. Oysa bunu yapmadığımızda, tekniğe ilişkin modern döneme kadar devam eden bir anlayışın yanında, modern dönemde pek karşılığı olmayan bir düşüncenin de ipuçlarını Yunan düşüncesinde bulabiliriz.

Teknik ya da teknoloji sözcüğünün Antik Yunanca kökeni *tekhnenin* karşılığı genellikle sanat, zanaat ya da teknik beceridir, *episteme* en genel haliyle bilgidir, *logos* ise daha geniş bir anlam alanına sahiptir, bağlama göre kural, açıklama, söz, önerme, akıl, ölçü gibi karşılıklar kullanılır.⁴ *Tekhne* ve *episteme* arasındaki ayırmadan başlayalım. İlk bakışta modern anlayışta bir benzerlik aradığımızda *episteme* kuramsal bilgiye *tekhne* ise uygulamaya ve uygulamaya dayalı bilgiye tekabül ediyormuş gibi görünür. Modern anlayışta kuramsal bilgi gerçekliğe mesafeli ve soyuttur hatta yaygın bir kanaate göre, gerçeklikten kopuk ve belirli bir amaçtan yoksun olduğu da iddia edilir. Uygulama ise gerçekliğin içindedir, somut bir karşılığı vardır, deneyim gerektirir, hatta uygulamaya ilişkin bilginin yalnızca deneyimle edinilebileceği yaygın bir kanaattir. Oysa Platon ya da Aristoteles'te *episteme* ve *tekhne* kavramları tam anlamıyla bu şemaya uymaz. Platon için saf kuramsal bilginin, pratik zanaattan daha gerçek ve değerli olduğuna şüphe yoktur ancak Platon'da devlet yönetme de bir *tekhnedir* ve bu beceri hayati önemdedir. (Parry, 2014) Aristoteles'in *tekhne* ve *epistemeyi* kullanımı modern kuram ve uygulama ayırımına daha yakındır, yine de

⁴ Genel olarak *Logos*'a atfedilen farklı anlamlar şöyledir: (1) Kural, ilke, yasa. Ör. *Logos* Stoacılıkta ilahi düzen, Yeni Platonculukta duyu ile kavranan dünyayı düzenleyen akılla kavranan ilkelerdir. (2) Önerme, anlatım, açıklama, tez, sav. Ör. Aristoteles ilk ilkelere yola çıkarak bir *logos* sunar. (3) Akıl, akıl yürütme, akli yeti, soyut kuram, söylemsel akıl yürütme. Ör. Platon *Devlet*'te kavramı ruhun entelektüel kısmına atfen kullanır. (4) Ölçü, ilişki, orantı, oran. Ör. Aristoteles müzikte gamdan bahsederken *logoi* kavramına başvurur. (5) Değer, kıymet. Ör. Heraklitos *logosu* ötekilerden fazla olan insandan bahseder. (Cambridge Philosophy Dictionary, s. 518)

Aristoteles'in özellikle *tekhneyi* nasıl ele aldığını ve *episteme* ile ayrımı nasıl kurduğunu incelersek kavramların modern anlamlarına ilişkin daha açık bir kavrayış geliştirebiliriz.

Aristoteles'in *Nikomakhos'a Etik*'te kategorilerine ayırdığı haliyle, ruhun hakikate ulaşmasını sağlayan, düşüncenin erdemi sayılabilecek beş yol vardır: *tekhne* [sanat], *episteme* [ilmi bilgi], *phronesis* [basiret], *sophia* [bilgelik] ve *nous* [akıl].⁵ Bizi ilgilendiren ilk ikisiyle ilgili Aristoteles'in karşılaştırması şu varsayıma dayanır: *Episteme* değişmeyen, ezeli, zorunlu olarak var olan nesnenin bilgisidir, ispatlara dayanır, bunun aksine *tekhnenin* nesnesi değişen şeylerdir, olumsaldır, yani bu nesnelerin olduğundan başka halde var olması ya da hiç var olmaması mümkündür, dolayısıyla ispattansa yapma ya da yaratmayla ilgilidir. "Olduğundan başka türlü olabilen bir nesne" için tanımlanan iki hal vardır: yapma ve yaratma.⁶ (1140a) Aristoteles bu bölümde, akla uygun yapmanın ve akla uygun yaratmanın aynı şey olmadığını belirtir. Bu iki halin farkı amaç kavramına başvurularak açıklanabilir. Yapma söz konusu olduğunda amaç eylemin kendisindedir, fakat yaratmada eylemden başka, ayrı bir amaç vardır, bu yaratılan şeyin kendisidir. Bir koşucu için amaç koşmanın kendisidir, fakat bir sanatçı/zanaatkâr için asıl amaç eylemin sonunda ortaya çıkacak olan üründür. Bu bakımdan *tekhne* yapmadansa yaratma olmalıdır, ancak *tekhnenin* önemli niteliği "aklı hakikate uygun kullanan" bir yaratma olmasıdır.⁷ (1140a)

Bu tanımda dikkat edilebilecek hususlar, anlama ilişkin vurguyu iki sözcükten (akıl ya da *logos* ve hakikat ya da *aletheia*) hangisine kaydırduğımıza göre değişir. Önce vurguyu akıl kavramına çekelim: *Tekhne logos* ile uyum içindedir, Aristoteles bunu açıklarken, "ilkeleri kendilerinde olan" zorunlu şeylerin – örneğin nedeni doğada olanların – aksine, yaratılan şeylerde ilkenin yaratıcıda olmasının öneminin vurgular.

⁵ *Nikomakhos'a Etik*, 1139b. Burada Ahmet Aydoğan'ın şu makaledeki çevirisinden yararlanıldı: Ruin, H. (2017). Heidegger'in Uzun Soluklu Meselesi: Teknoloji. Ahmet Aydoğan (Ed.) içinde (s. 55-73) *Heidegger: Teknoloji ve İnsanlığın Geleceği*. İstanbul: Say Yayınları, s.59.

⁶ Yapma, eylem *praxisin* karşılığı, yaratma, imal etme ise *poiësisin* karşılığıdır. Aristoteles. (2017). *Nikomakhos'a Etik*. Babür, S. (çev.), Ankara: Bilgesu Yayıncılık. s.118.

⁷ *Nikomakhos'a Etik*, 1140a. Burada Ahmet Aydoğan'ın şu makaledeki çevirisinden yararlanıldı: Ruin, H. (2017). Heidegger'in Uzun Soluklu Meselesi: Teknoloji. Ahmet Aydoğan (Ed.) içinde (s. 55-73) *Heidegger: Teknoloji ve İnsanlığın Geleceği*. İstanbul: Say Yayınları, s.59. Babür'ün çevirisi şöyledir: "[...]sanat ile doğru akılla giden, yaratmayla ilgili huy aynı şeydir." (1140a/10) "Doğru akılla giden" yerine "aklı hakikate uygun kullanan" ifadesi arasındaki fark, bu bölümde takip edeceğimiz izlek için önemlidir.

Örneğin bir ev, öncelikle mimarın aklında yaratılmaya başlanır, mimar evi kendi zihninde var olan bir ilkeye göre hayal eder, daha sonra uygulamaya geçilir. Bu yaratma eyleminde amacın en başından yaratıcının zihninde var olduğu anlamına gelir. Aristoteles'in *Nikomakhos'a Etik*'te iyinin ne olduğunu açıklarken verdiği örnekler de *tekhne* kategorisindedir: Tıp sağlığı amaçlar, gemiciliğin amacı gemidir, askerliğin amacı zafer, ekonominin amacı zenginliktir (1094a). Amaç akıl yoluyla ölçülüp tartışarak belirlenir ve uygulama basitçe bu amaca itaat eder.

Allen'in dikkat çektiği gibi, aklın ve düşüncenin belirleyiciliğini vurgulayan bu anlayış, yani *tekhnenin* zihinde tasarlanan bir yaratma olması modern döneme kadar devam eder. Auguste Comte'un bütün insan etkinliklerinde düşünce ve uygulama arasında yaptığı temel ayrım, Karl Marx'ın emek sürecini incelerken en kötü mimarı en iyi arıdan ayıran şeyin, mimarın evi gerçek inşa aşamasından önce zihninde canlandırması olduğuna ilişkin saptaması, Aristotelesçi anlayışın izlerini taşır. (aktaran Allen, 2008, s.54) Allen arkeoloji ya da antropoloji gibi disiplinlerde de bu anlayışın izini sürer, özellikle arkeolojiden açıklayıcı bir örnek verir. İlk örnekleri 1.5 milyon yıl öncesinde Afrika'da bulunan, Aşölyen (*Achulean*) aletler olarak adlandırılan el baltası formunun, yüz binlerce yıllık bir zaman aralığında çok farklı coğrafyalarda bulunan numunelerinde standartlaşma düzeyinin çok yüksek olması, "zihinsel şablon" gibi bir kavrama başvurulmuş olarak açıklanmıştır. Bu aletlerin çok uzun bir zaman aralığı boyunca bu derece büyük benzerlikler göstermeleri, bu tür formlar için insanın zihninde var olan belirli şablonlar olduğu varsayımını doğurmuştur. Bu kavram Aristotelesçi *tekhne* anlayışının bir çeşidi olarak değerlendirilebilir, insanlığın evriminin erken evrelerinde (bahsedilen zaman aralıkları bir buçuk milyon yıl öncesine gitmektedir) geliştirilen aletlerde, insanın zihinsel ilkeleri maddeye form kazandırırken hep aynı amacı akla yakın, *logosa* uygun ya da doğru bulmuştur. Her ne kadar Aristoteles yaratmanın alanını zorunlu olmayan nesnelerle çizse de, yani bu anlayışa göre bu nesnelerin başka türlü de olabileceğinin kabul edilmesi gerekse de, "zihinsel şablon" gibi bir kavram, akla uygunluk aynı zamanda evrensel bir doğru yol anlamına geldiği için çelişik olmayacaktır. Bu kavram teknik beceriyi insanın bilişsel yetilerinin tam, eksiksiz bir ifadesi olarak gören yaygın bir anlayışı işaret eder, ancak bu anlayışın içerdiği sorunlu varsayımlar vardır.

“Zihinsel şablon” kavramı farklı nesnelerdeki benzerlikten hareket ederek bir amaç için geliştirilebilecek akla en uygun nesnenin var olabileceğini ileri sürer, ancak bu iddianın tek dayanağı nesnenin kendisidir. Yani maddi ürün meydana gelmeden, taslak halindeki düşüncenin en uygun nesneye karşılık geldiğini kanıtlamak zordur. Yeterli gerekçeleri olmasa da bu tür kavramlar, insanın bilişsel yetilerinin belirli bir doğrultusu olduğu kanaatini güçlendirirler. Yani nesne maddi form kazanmadan önce, insan zihninde hâlihazırda var olan nesnel ilkeler forma belirli bir güzergâh kazandırır ve bu güzergâh tasarlanan amacı gerçekleştirmede izlenebilecek en iyi yoldur. Bu kavram özelinde incelediğimiz anlayış, daha önce değindiğimiz tutarlı tasarımın bir şekilde insanın zihninde bulunduğunu ve bu fikrin, er ya da geç uygulamaya konulacağı izlenimini yaratır.

Oysa Allen’ın yaptığı gibi, farklı örneklerde kendini gösteren, tekniğin mutlak rasyonalitesi anlayışına itiraz edilebilir: Şablon ya da “fikir, plan, kavram ya da *logos* insan ürünü nesnenin biçiminin nedeni değildir” ve bu nedenle “teknik olarak tutarlı tasarımı belirleyen, zorunlu kılan ya da rasyonel olarak işaret eden şey her zaman tasarımcının *tercihidir*, hiçbir zaman işlevin nesnel, gayri şahsi rasyonalitesi değil.” (2008, s. 57) Öncelikle bu anlayış teknik edimde içerildiği haliyle icra aşamasının önemini kasıtlı şekilde azaltır, oysa daha önce belirttiğimiz gibi, icra aşaması hiçbir zaman fikrin eksiksiz bir uygulaması değildir. Allen bu noktada modern teknolojinin bir özelliğine dikkat çeker: Otomasyon teknolojilerinin amacı bu süreci olabildiğince mekanize ederek gereken teknik el becerisini en aza indirmek ve bu şekilde tasarımın eksiksiz bir uygulamasını gerçekleştirmektir. Bu birçok el becerisi gerektiren üretim etkinliğinde gerçekleşmiş olabilir, ancak burada göz ardı edilen önemli bir nokta vardır: El becerisi gerektiren işlemler ortadan kaldırılsa bile, bu el becerilerini devralan makineleri üretmek ve çalıştırmak için gereken beceriler ortaya çıkar. Bu nedenle hem tasarım hem de icra aşaması her zaman bir tür teknik beceriyle ilişkili olmaya devam edecektir. (s. 57)

İkincisi ve daha önemlisi, herhangi bir tutarlı tasarımın biçiminin rasyonel bir norm, verimlilikle ilgili bir ilke ya da akıl (*logos*) tarafından zorunlu kılındığını gösteren bir kanıt yoktur, insan ürünü nesnelerin biçimi, esasen onu tasarlayanın tercihinin bağlıdır ve bu tercih, rasyonel, verimli ya da işlevsel olabilir ya da olmayabilir. (s. 58) Hatta tutarlı bir tasarımda, aklın devrede olduğu birbirinden çok

farklı tercihler söz konusu olabilir. Fakat tekniğin mutlak rasyonalitesi anlayışı içinde bu farklı güzergâhları görmek zorlaşabilir, bir amacı gerçekleştirmenin bir tek doğru yolu olduğu ve bunun ilkelerinin de akıl yoluyla mutlak şekilde belirlenebileceği fikrini besleyecek yeterli kanaat vardır. Bu anlayış sosyal bilimlerin çeşitli alanları içinde eleştirilmiştir, ancak Allen'in aktardığı eleştirilerin içinde özellikle antropolog Pierre Lemonnier'in "teknolojik nedensizlik" (*technological arbitrariness*) kavramı dikkat çekicidir.⁸

Lemonnier'in bu kavramı ileri sürmesinin nedeni Yeni Gine'de Anga halkının teknik sistemini incelerken karşılaştığı bir olgudur. Anga halkı Yeni Gine'nin dağlık arazilerinde dağınık şekilde yaşayan yaklaşık 60.000-70.000 kişilik bir topluluktur. Bir düzine yakın dilin konuşulduğu 30 farklı kabileye ayrılmışlardır. Özellikle dil üzerinden yapılan ayırım bu kabileleri oluşturan insanların ortak bir kültüre sahip olduğunu gösterir, Anga dilleri komşu topluluklarla karşılaştırıldığında büyük oranda birbirlerine benzer. Ayrıca doğadan faydalanma biçimlerine bakıldığında, bütün Anga kabileleri bahçecidir, toprağı küçük bahçelerde işlerler ve basit araçlar kullanırlar. Hayvan yetiştiriciliğinde ise farklılıklar göze çarpar, farklı bölgelerde domuz yetiştiren ya da avlayan topluluklar bulunur. (1986, s.156) Lemonnier'in dikkatini çeken husus bu farklı toplulukların benimsediğı avcılık ve barınma işlevli teknik özellikler ve süreçlerle ilgilidir. Bazı topluluklar avlanmak ya da barınmak için daha elverişli teknikleri bilmelerine rağmen, bu teknikleri kullanmayı tercih etmez ve Lemonnier bu olgunun yalnızca teknik bir açıklaması olmadığını fark eder.

Lemonnier bu toplulukların teknikle ilgili davranışlar arasında yapılacak bir karşılaştırma için uygun olduğu sonucuna varır çünkü farklı Anga toplulukları dil, toplumsal organizasyon ve teknik sistem bakımından aynı kültürel birliğe ait olmalarının yanı sıra devamlılık gösteren bir coğrafi uzamda ve bitişik bir ekosistemde bulunurlar. Böylece diğer değişkenler büyük ölçüde homojen kabul edildiğinde teknikle ilgili tercihlerden ve tercihlerin nedensizliğinden ya da Anga topluluklarının başka özellikleriyle bağdaşıp bağdaşmadığından bahsedilebilir. (s. 159) Lemonnier'i

⁸ Allen'in bu kavramı açıklamak için başvurduğu kaynak şudur: Pierre Lemonnier, *Elements for an Anthropology of Technology* (Ann Arbor: Museum of Anthropology, University of Michigan, 1992), s.53, s.57. Bu bölümde aynı kavramın tartışıldığı başka bir makaleden ilerleyeceğiz: Lemonnier, P. (1986). The study of material culture today: toward an anthropology of technical systems. *Journal of anthropological archaeology*, 5(2), 147-186.

farklı teknik özelliklerle ilgili tercih koşullarının olduğunu düşündüren şey, bazı özellikler söz konusu olduğunda, bir topluluğun başka bir topluluğun sahip olduğu teknik özellikten haberdar olmasına rağmen o özelliği kullanmamayı seçebilmesidir. Bu durumda o teknik özelliğin bir teknik sistemde yer almamasını açıklayan şey yayılma ile ilgili bir sorun olamaz. Ayrıca Lemonnier bu tercihleri açıklamak için kullanılan savlarda her zaman maddi (ya da teknik) nedenlerin yeterli olmadığını, tercihlerin açıklamalarının tamamıyla toplumsal bir boyut kazandığı durumlar olduğunu yazar. (s. 164)

Bu sonucu desteklemek için açıkladığı teknik özellikler domuz tuzakları, ok uçları ve evlerin yapılarıdır. Anga gruplarında domuz avlamak için kullanılan teknikler farklılık göstermektedir ve özellikle yakın köyler birbirlerinin kullandığı tekniklerden haberdardır. Fakat bir grup, ne kadar etkili olursa olsun ayrıntısı ile bildiği bir tuzak tekniğini, bariz bir maddi nedeni olmaksızın kullanmayabiliyordur. Lemonnier'in ok uçlarıyla ilgili gözlemi de benzerdir: Anga bölgesinin güneyindeki altı grup daha etkili bir av tekniği olduğunu bildiği halde, ok ucu kullanmayı tercih etmeyebiliyordur, dolayısıyla bu tercihte “teknikten başka bir nedenin” devrede olduğu ortadadır. (s. 166) Ya da çevresel koşullar aynı olmasına ve çift duvarlı evlerin ısıyı daha iyi muhafaza ettiği bilinmesine rağmen, yapı tekniklerinin dağılımı da iklim farklılığı ile açıklanamayacak şekilde değişkenlik göstermektedir. Lemonnier bu örneklerden hareketle teknik özelliklerle ilgili belirleyici ve katı bir teknik (ya da maddi) mantığın olmadığını belirtir ve tercihlerin bir ölçüde nedensiz bir dağılım gösterdiğini ileri sürer. Bu belirli bir tekniğin daha elverişli, daha etkili ya da daha güçlü olduğu için benimsendiği teziyle çelişen, olguya ve kanıta dayalı güçlü bir iddiadır. Bu nedenle Allen'in tutarlı tasarımlarda her zaman mutlak anlamda rasyonel tercihlerin devrede olduğuyla ilgili, *tekhnenin* akılla tam uyumuna dayanan Aristotelesçi anlayıştaki gedikleri gösteren tezini destekler.

Tekrar edelim: Aristoteles'e göre, *tekhnenin* özelliği “aklı hakikate uygun kullanan” bir yaratma olmasıydı. Yukarıdaki bölümdeki gibi vurguyu akıl kavramında tuttuğumuzda modern döneme kadar güçlenerek devam eden bir anlayıştan söz edilebilir. Öyleyse vurguyu hakikat kavramına çektiğimizde neyle karşılaşıyoruz? *Tekniğe İlişkin Soruşturma* (1998 [1954]) adlı metninde vurguyu akıldan hakikat kavramına çeken Martin Heidegger'dir. Bu metinde Heidegger, tekniğe ilişkin yaygın

ve sıradanlaşmış iki tanımın, araçsal ve antropolojik tanımların altında yatan varsayımları, daha önemlisi bu varsayımların nasıl bir anlayışı sakladığını soruşturur. Araçsal tanım basitçe tekniğin “amaç için araç” olduğunu, antropolojik tanım ise tekniğin insanın bir etkinliği olduğunu söyler. Bu tanımlar hem ayrı ayrı hem de birbirleri ile bağlantılı şekilde inkâr edilemeyecek şekilde doğrudur ancak Heidegger için doğru olan ile hakikat olan farklı şeylerdir. (1998, s. 45-46) Doğru bir tanım bizim tekniğin özüne yaklaşmamız için yeterli değildir, doğru tanım bu arayışta yalnızca aracılığı kullanılabilecek bir duraktır. Heidegger bu aracılıkta, doğru tanımın içeriği kadar neyi dışarıda bıraktığının da üzerine gidecektir.

Araçsal tanımdaki varsayımları – metinde ayırım yapıldıktan sonra, iki tanım birden kısaca araçsal tanım olarak adlandırılır –, araç kavramında içerilen neden olma anlamını inceleyerek ortaya koyduktan sonra Heidegger onu nihayetinde Yunan düşüncesinde hakikat kavramına getiren bir yola girer. Yunan düşüncesinde neden olma (*aition*), meydana getirme ve etkide bulunma anlamlarından farklı olarak “başka bir şeyden sorumlu olma” anlamı taşır. Bu anlamın ışığında Heidegger, dört tür nedeni (maddi neden, formel neden, ereksel neden ve fail neden) birbirinden ayırarak sorumlu olmanın nasıl mümkün olduğunu açıklar. Bu nedenlerin hepsi aynı şekilde nesneden sorumludurlar. Ele alınan örneği takip edersek, bir ayinde sadaka toplamak için kullanılan bir gümüş kase için, kaseinin hammaddesi onun maddi nedeni, hammaddenin aldığı şekil onun formel nedeni, gümüş kaseinin kullanım amacı olarak kurban ayini onun ereksel nedeni ve etkiyi meydana getiren gümüş ustası onun fail nedenidir. Ancak bu dört neden arasında fail nedenin, diğer nedenleri görünmez kılarak tüm nedensellik karakterini kapsaması bir düşünce alışkanlığı olagelmıştır; oysa özellikle Aristoteles’in öğretisinde bu nedene karşılık gelen bir ad yoktur, bu sebeple zanaatkârı yalnızca fail neden olarak değerlendirmek eksik olacaktır. Gümüş ustası dikkatlice düşünüp taşınarak (eylemin *logosa* bağlandığı nokta burasıdır) sorumlu olmanın üç tarzını bir araya getirir ve bu anlamda nesneden diğer nedenlerle birlikte sorumludur. (1998, s. 49)

Yunan düşüncesinde sorumlu olan bu nedenler bir araya gelerek bir nesneyi görünüşe ya da mevcut olmaya (*an-wesen*) çıkarırlar, Heidegger buna vesile olmak fiilini uygun görür, “bir şeyi vuslata erme yolunda açma anlamında sorumlu olmak, vesile olmaktır veya ileriye-çıkmasına-neden-olmaktır (*ver-an-lassen*).” (1998, s.50)

Buradaki nedensellik anlayışının meydana getirme ya da etkide bulunma olmadığını vurgulamak gerekir. Bu dört neden bir araya gelir, birbirlerinin üzerine katlanarak henüz mevcut olmayan şeyin mevcut olmasına vesile olurlar, açığa çıkmanın (*poiesis*) içindeki sorumlu oyuncular haline gelirler. Burada açığa çıkma/çıkarma yalnızca zanaat ya da sanat ile mevcudiyet kazanan şeyleri kapsamaz, “*physis* de, yani bir şeyin kendisinden hareketle ortaya çıkması da, bir açığa çıkmadır, *poiesis*’tir.” (1998, s. 51) Doğanın açığa çıkma/çıkarma tarzında bu vardır, yani bir çiçeğin kendinden hareketle patlayıp açılması *physis*’tir. Zanaat ya da sanatta ise, şey hareket nedenini bir başka şeyde bulur, yani açığa çıkmasını nedenleri bir araya getiren zanaatkâra ya da sanatçıya borçludur.

Heidegger için vesile olarak açığa çıkma/çıkarma, dört nedenin bir araya gelerek gizli bir şeyin gizini açmasıdır (*entbergen*). (1998, s.51) Gümüş kâse örneğinden hareket edersek, kâsenin açığa çıkması aynı zamanda maddi dünyada gizli bir halde bulunan bir şeyin gizli olmaktan kurtulması, ifşa edilmesidir. İşte neden olmanın hakikat kavramına bağlandığı nokta burasıdır, çünkü gizini açma, yani *aletheia*, hakikatin karşılığıdır: “O halde teknik yalnızca bir araç değildir. Teknik, gizini açmanın bir tarzıdır. Buna dikkat ettiğimiz takdirde, tekniğin özü hakkında tamamen başka bir alan bize kendini açar. Bu alan, gizini açmanın, yani hakikat olmanın (*Wahrheit*) alanıdır.” (1998, s.52) Tekniğe yalnızca araç olarak bakmaya alıştığımızdan, bu alanı tanımakta zorlanırız, bu nedenle Heidegger *tekhnenin* Yunancadaki anlamına geri dönmenin, bizi bu yabancı olduğumuz alana yaklaştırabileceğini söyler ve bu anlamla ilgili iki konuya dikkat çeker. Birincisi, *tekhne* yalnızca zanaat gibi etkinliklere değil, zihin sanatlarına ve güzel sanatlara karşılık olarak da kullanılır, Yunanca metinlerde *tekhnenin* karşılığını ancak bağlama göre bulabiliriz. Bu konu Heidegger için oldukça önemlidir, çünkü metnin sonunda tekniğe ilişkin soruşturmayı şiirsel alanla ilişkilendirmenin “koruyucu güce giden yollara” varabileceğini işaret eder. (1998, s.82) İkinci konu ise, *tekhne* ile *epistemenin* bağına ilişkindir. Bu iki kavram da bir şeyi anlamak, yeterli olmak anlamlarıyla gizini açmanın tarzlarıdır, bilgi ya da bilme anlamı yalnızca *epistemed*e değil, *tekhne*de de mevcuttur. Heidegger Aristoteles’in düşüncenin erdemleri arasındaki yukarıda değindiğimiz ayrımını, gizini açma, Hakikat’ın gerçekleşme tarzlarıyla ilgili bir ayrım olarak yorumlar.

Heidegger *tekhnenin* Yunan düşüncesinden gelen anlamlarını inceledikten sonra, bu tür bir tanımın (belirlenimin) modern teknoloji için geçerli olup olamayacağını sorar çünkü modern teknoloji kesin bilimlere dayandığından önceki dönemlerin tekniğinden belirgin bir farklılık gösterir. Modern teknoloji yalnızca bilime dayandırıldığında ve uygulamaya konulmuş bilim olarak tanımlandığında Yunan düşüncesinde *tekhnenin* içerdiği anlamlardan uzaklaşmış oluruz. Bu uzak mesafe ciddi bir farkı işaret eder ancak eski teknolojiyle yenisi arasında bir ortaklık kurmak da mümkündür. Hem modern hem de modern öncesi teknik gizini açmanın, hakikatin gerçekleşmesinin bir tarzıdır, ancak bu tarzlar arasındaki önemli fark tabiata yaklaşma biçimiyle ilgilidir. Modern tekniğin ayırıcı özelliği, tabiata makul olmayan bir şekilde meydan okuyan, kışkırtan bir gizini açma tarzı olmasıdır. Bu saldırı tabiatın saklı enerjisini çıkarmaya, dönüştürmeye, depolamaya, dağıtmaya ve bu süreci süregelen kılmaya yöneliktir. Modern teknolojiye sahip olmayan bir köylü ile olanın toprağı düzenleme, işleme yöntemleri bu bakımdan keskin şekilde ayırt edilebilir, eskiden köylü tohumu “büyüyüp gelişmeyi sağlayan güçlerin muhafazasına terk eder,” ona eşlik eder, onu gözetir fakat modern teknolojiyle tabiata, toprağı saldırılır. (s.55)

Modern tekniğe özgü, bu tür bir gizlilikten-çıkış-olma için Heidegger’in uygun gördüğü anahtar ifadeler yerleştirme (*stellen*), düzenleme (*bestellen*), kaynak ya da el-altında-duran (*der Bestand*) ve bu ifadeleri altında toplayan çerçeveleme kavramıdır: “İnsanı, kendi gizini açan el-altında-duran olarak düzenlemek için oraya toplayan meydan okuyucu talebi, şimdi çerçeveleme (*Ge-stell*) diye adlandırıyoruz.”⁹ (s.62) *Ge-stell* tabiri, modern teknolojinin açığa çıkarma, ifşa etme tarzının karakterini işaretleyen kavramdır ve gündelik Almanca’ da çerçeve anlamına gelse de, Heidegger bu kavramı gündelik karşılığında içerilemeyen bir çağrışımlar alanına gönderir: Tasarımlamak, tespit-tayin etmek, düzenlemek ve yönetmek, pusu kurmak veya tuzağı düşürmek, temin etmek ve sağlamak, dışarı çıkarmak, açığa vurmak, tıkamak ve yerini değiştirmek gibi anlamların hepsinin tınısını taşır. (Lovitt, s.94)

⁹ *Der Bestand*’ın çevirisi için farklı karşılıklar önerilmiştir, Özlem’in çevirisinde “el-altında-duran” Aydoğan’ın çevirisinde ise kaynak. Ancak bu tür bir zorluk sözcüğün İngilizce çevirisi için de geçerlidir, Lovitt Almanca anlamı şöyle açıklar: “Bestand ‘hazır bekleme’ olarak bir hazne veya arz-tedariki ifade eder. Bu sözcük aynı zamanda sürüp gitmek [sebat etmek] ve katlanmak [dayanıklı olmak] ikili anlamıyla birlikte *bestehen* fiilinin diğer anlamlarını da içinde barındırır.” (s. 90)

Heidegger'in çerçeveleme kavramı ile tarif ettiği açığa çıkarma tarzı, öncelikle bir tehlikedir. Tabiatı yalnızca bir kaynak olarak düzenleme çoğunlukla verimlilik merkezli araçsal bakış açısının yol açabileceği çevresel zararlara, nükleer tehdide ya da tüketiciliğe ilişkin kaygılarla birlikte değerlendirilir, fakat yakından bakıldığında problemin yalnızca bu tehlikelerle ilgili olmadığı açıktır. (Dreyfus, s. 305) Dreyfus, Heidegger'in kaygısının modern teknolojinin çevresel etkilerini aşan bir yanı olduğunu ve bunun “varlığın teknolojik kavranışı” olarak tarif edilebileceğini söyler. Verimlilik, düzenleme, esneklik ve hesaplanabilirlik gibi kavramlarla açıklanan bu kavrama biçimi belirli teknolojilerin yaratacağı çevresel tahribattan daha tehlikelidir. Bu tehlike daha çok modern teknolojinin özüne ilişkindir: “İnsana yönelik tehdit, ilk elde, tekniğin potansiyel olarak öldürücü makinelerinden ve aygıtlarından gelmez. Esas tehdit, İnsanı zaten kendi özü içerisinde etkisi altına almıştır. Çerçevelemenin hükümrancılığı, insanı, daha kökensel bir gizini-açmaya girmenin ve böylece daha ilksel bir hakikatin çağrısını deneyimlemenin insana men edilebilmesi imkânıyla tehdit eder.” (Heidegger, s.72)

“Varlığın teknolojik kavranışı” ya da “çerçevelemenin hükümrancılığı” bu veçhesiyle insanın tabiata ve tekniğe yaklaşımının bir tarzıdır ancak bu tarzın tehdit ettiği şey, “ilksel bir hakikatin çağrısını deneyimleme” ya da teknikle ilgili “özgürleştirici bir talebe” girme imkânıdır. Fakat Heidegger'in bu uyarısını, tekniği reddetmeyi ya da çerçevelemeyi terk etmeyi salık veren bir uyarı gibi yorumlamak yanlıştır. İlksel hakikatin çağrısı gibi bir tabir, önerdiği çözümün modern teknoloji öncesine dönmek olduğunu göstermez, yalnızca modern tekniğe hâkim olan çağrının hakikate ilişkin tek çağrı olmadığına işaret eder. Yunan düşüncesinde açığa çıkma, yaratma (*poiesis*) olarak *tekhnenin*, çerçeveleme olarak teknolojiden ne ölçüde farklı bir anlayış olduğunu göstermesinin nedeni, başka gizini açma tarzlarının özgürleştirici imkânlarıyla ilgili bir alana işaret etmek istemesidir. Ayrıca çerçevelemenin yarattığı tehlikenin “kurtarıcı gücü” tam olarak onun içinde geliştirecektir, yani imkân ancak çerçeveleme üzerine düşünüldüğünde kendisini gösterecektir. Çerçeveleme üzerine düşünme onun neyi sakladığını, tıkladığını ya da engellediğini ortaya koyacaktır.

Heidegger denemenin sonunda Yunan *tekhnesinde* ne gördüğünü ve bunun çerçevelemeden nasıl farklı olduğunu daha açık şekilde ortaya koyar. Kurtarıcı güçle kastedilen basitçe güzelliştir, güzelliğin hükmündeki *tekhnedir*: “Bir zamanlar

hakikat-olanın güzel-olan içerisinde görünüşe çıkması *tekhne* diye adlandırılırdı. Ve güzel sanatların *poiesis*'ine de *tekhne* adı verilirdi.” (s.79) Modern tekniğin gizini açma tarzı, güzel olan, şiirsel olan ile irtibatını kopardığı için bir çıkmaza girmiş ve giderek başka imkânları kovmuş ya da engellemiştir, bununla birlikte “batının kaderinin ta başında” sanatlar gizini açmanın doruğuna çıkmıştır. Heidegger Yunanlar için bu doruğun modern sanat anlayışımızdan ne kadar farklı olduğunu da vurgular. Sanatın onlar için “bir kültürel etkinlik sektörü” olmadığını, estetik hoşlanmadan fazlası olduğunu belirtir, Platon’un poetik-olandan “en saf şekilde parıltı veren şey” (*phanestaton*) diye bahsettiğine değinir ve teknik üzerine bu açıdan düşünmenin özgürleştirici olacağını vurgulamış olur. Bu sayede Batı kültüründe var olan ancak modern teknoloji anlayışında izi büyük ölçüde silinmiş bir yaklaşımın yeniden görünür olmasını sağlamaya çalışır.

Bu bölümde boşluklarını göstermeyi denediğimiz varsayımlar, modern teknoloji deneyimiyle yaygınlaşan sıradan teknoloji anlayışı diyebileceğimiz yaklaşıma aittir. Bu anlayışa göre, teknoloji insan gereksinimlerini karşılamak için akla uygun şekilde tasarlanan fikirlerin, önceden belirlenmiş bir amaç doğrultusunda maddeye uygulanması ve bu uygulamanın doğurduğu bilgiden başka bir şey değildir. Fakat açıklamaya çalıştığımız gibi, bu anlayış teknoloji kavramının ve deneyiminin çok boyutluluğunu kapsamaktan uzaktır ve sorgulamaya açıktır. Birincisi, teknik beceri ya da teknik edim, çoğunlukla tekniğin zorunlu koşulu gibi görünen rasyonel, tekniğe özgü bir akla boyun eğmez. Teknik edim içinde yer alan fikir taslaklarına, tasarıma, üretime ya da yaygınlaşmaya ilişkin tercihlerin yalnızca yararlılık, etkililik ya da verimlilik gibi kıstaslara tabi olduğu ya da bu kıstasların her zaman nesnel olduğu iddiası doğru değildir. Modern teknoloji bu niteliklere sahiptir ancak bu herhangi bir tekniğin bir toplumda ortaya çıkmasını ya da yerleşmesini sağlayan süreçlerde belirleyici olan bütün tercihlerin bu niteliklerle açıklanabilecek kıstaslara göre yapıldığı anlamına gelmez. İkincisi, teknik edimde fail bütün sürece önceden belirlediği bir amaç koyarak hâkim olamaz, teknik edim özü itibarıyla bir amacın gerçekleştirilmesinden fazlasıdır, kolayca kontrolden çıkabilecek bir yaratma edimidir. Modern teknolojinin doğaya karşı aldığı tavır, amacı aşan sonuçları gizlemekte ustalaşmıştır. Modern teknoloji içerdiği ve ortaya çıkardığı bütün nesnelere, süreçlere, sistemlere hâkim olunabileceğiyle ilgili bir yanılsama yaratır. Bu gizlenen sonuçlardan en önemlisi de, tekniğe ilişkin düşüncenin belirli bir yola

sıkışmış olması ve bu yolun diğer yolları silmiş olmasıdır. Heidegger'in yaptığı gibi Batı kültürünün içinde kalırsa da, arkeoloji ve antropoloji gibi disiplinlerin sağladığı daha geniş bir tarihsel mercek benimsense de bu anlayışın yalnızca modern teknolojik koşullara özgü olduğu, teknolojiye ilişkin çok başka anlayışların da olabileceği gösterilebilir.

Bu tartışmayla amacım, teknolojik determinizm sorununun içerdiği meselelere geniş bir perspektifle yaklaşmaktır. Toplumsal dönüşüm ve teknoloji arasındaki ilişkiyi açıklamak için önerilen analizlerde rastlanan teknolojik determinizm sorunu ile bağlantılı birkaç kavramı sınırlı bir çerçevede değerlendirdim. Problemin daha kesin terimler, sınıflandırma denemeleri, farklı eleştirel konumlar üzerinden tartışıldığı alanyazını ele almadan önce kavramsal arkaplanını inceledim. Bir anlamda teknolojik determinizm, bu bölümde ele aldığımız tercih, gereksinim, amaç gibi daha basit kavramların, teknoloji toplum ilişkisi eksenine belirli bir tarzda yerleştirilmesidir. Sonraki bölümlerde, hem modern teknoloji anlayışının tarihsel arkaplanını daha yakından inceleyeceğim hem de teknolojik determinizm problemini ana hatlarıyla tarif edeceğim.

2.3. Teknoloji Kavramının Tarihinden Determinizm Problemine

Heidegger'in soruşturmasında çerçeveleme olarak adlandırdığı ve kendinden önce gelen teknoloji anlayışlarından keskin bir çizgiyle ayırt edilebilen modern anlayış tarihsel ölçekte oldukça yenidir. Bu anlayışın nasıl geliştiği ve yerleştiğinin ipuçlarını teknoloji sözcüğünün hikâyesinden çıkarabiliriz. Önceki bölümde Yunan *tekhnesinin* içerdiği anlam alanından kaybolan ve bugüne kalan bölgeleri ayırt etmeye çalıştım ancak teknik ve teknoloji kavramları arasında bir ayrım gözetmedim. Teknik ya da teknoloji sözcükleri, özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısından bugüne teknoloji kavramının kazandığı sıradışı belirsizlik ve genişlik nedeniyle, yaygın kullanımda kesişen anlam alanlarına sahiptir. Fakat teknoloji sözcüğü neredeyse 1930'lara kadar popüler kullanımda az rastlanan, özel bir terminolojiye ait bir sözcüktür.

İngiliz dilinde *technology* (*tekhneye* eklenen *logos*) kullanıma on yedinci yüzyılda girer ve mekanik sanatlarla ilgili bir öğrenim alanı anlamını taşır. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında teknoloji eğitiminde özelleşen eğitim kurumları

(1861’de kurulan *Massachusetts Institute of Technology* gibi) kavramın öneminde nispi bir fark yaratır ancak yine de mekanik sanatların bütünü gibi bir anlamdan çok öğrenim alanı anlamı baskındır.¹⁰ Modern endüstri toplumunun dokusunda makinelerin rolünün artmasıyla, Amerika’da özellikle Thorstein Veblen gibi sosyal bilimciler Almancadaki *technik* kelimesinden etkilenerek bu sınırlı anlamı genişletir ve kavram yeni oluşan bir “anlam boşluğunu” doldurmaya başlar. (2010, Marx, s.562 & 2007, Nye, s.12) Teknoloji kavramının doldurduğu boşluğu yaratan üç paralel tarihsel süreçten bahsedilebilir: Kesin bilimlerle teknolojinin bağının güçlenmesi, karmaşık sosyoteknik sistemlerin ortaya çıkışı ve teknolojik ilerlemenin toplumsal gelişmenin gerekli hatta yeterli koşulu olduğu düşüncesinin yaygınlaşması.

Endüstri devrimi, bilim ve mekanik sanatlar arasındaki on sekizinci yüzyıldan önce daha belirgin olan sınırın giderek kaybolduğuna ilişkin bir izlenime sebep olmuştur. Bu iki alan arasındaki etkileşimin özellikle on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde elektrik ve kimya endüstrilerinin gelişmesiyle yükselmesi, mekanik sanatları giderek zanaat alanından bilim alanına yaklaştırmış gibi görünür. Bugün de geçerli olan, kesin bilimlerle teknoloji arasındaki ilişkiyi kuram ve uygulama arasındaki ilişkiye benzer şekilde kuran yaygın bir kanı ortaya çıkar. Bu kanıya göre, teknoloji basitçe bilimin uygulama alanıdır. Bilim doğanın yasalarını açıklar, teknoloji de bu yeni bilgiyi kullanarak araçlar geliştirir. Oysa ne bilimlerin yaptığı basitçe doğada hazır şekilde bekleyen yasaları bulmaktır ne de teknoloji her zaman bu yasalar sayesinde araçlar geliştirir. Öncelikle bilim ve teknoloji, tarihte hiçbir zaman bugün olduğu kadar karşılıklı bağımlı olmamıştır, bu iç içe geçme oldukça yeni bir olgudur. İkincisi bu bağı her zaman bilimin ilkelerine göre uygulanan teknoloji olarak düşünmek doğru değildir. Makinelerin tarihinde, bilimsel yasalardan ve ilkelerden önce bu ilkelere dayanan tasarımların ya da sistemlerin geliştiği örneklerin sayısı hiç de az değildir.

¹⁰ Marx bu genelleşmiş anlamın ilk kullanımıyla ilgili bir ayrıntıyı da aktarır: Teknoloji sözcüğünün mekanik sanatların öğrenimini aşan bir anlamda ilk kullanımı genelde Harvard’da ders veren hekim ve botanikçi Jacob Bigelow’a atfedilir, 1829 tarihli derslerine Teknolojinin Unsurları başlığını uygun görmüştür. Fakat Marx, bu bilginin doğru olmadığını, Bigelow’un kullanımının da eski ‘mekanik sanatlar öğrenimi’ anlamıyla sınırlı kaldığını, daha sonra kitabı 1840’ta *Useful Arts* (Kullanışlı Sanatlar) başlığıyla basarak sözcükten vazgeçtiğini belirtir. (s. 570)

Bilim/teknoloji ve kuram/uygulama paralelliğinin neden çoğunlukla geçersiz olduğunu, Los Alamos'daki ilk atom bombalarını tasarlayan ekipte yer alan metalürji mühendisi Cyril Stanley Smith şöyle açıklar: “Teknoloji bilimdense sanatla daha yakından ilişkilidir – yalnızca maddi olarak değil, çünkü sanat bir şekilde maddenin seçilmesini ve işlenmesini gerektirir, kavramsal olarak da, çünkü teknoloji uzmanı, sanatçı gibi analiz edilemeyen karmaşıklıklarla çalışmak zorundadır.” (aktaran Nye, 2007, s.9) Heidegger'in teknolojinin sanatla bağının yeniden tesis edilmesinin özgürleştirici potansiyeline ilişkin saptamasını hatırlatan bu yorumun sahibinin, atom bombası tasarlamak gibi bir işte çalışmış olmasının içerdiği ironi bir yana, bu açıklamada dikkati hak eden saptama teknoloji üretiminin çoğunlukla bilimsel ilkeleri aşan kısıtlamalara sahip olduğudur. Teknoloji uzmanının önündeki problemlerin çözümünde her zaman bilimsel ilkeler rol oynamaz, “analiz edilemeyen karmaşıklıklar” bazen nesnenin üretiminden çok sonra anlaşılabilir. Ayrıca, Nye başka bir yönden bu açıklamadaki örneğin atom bombası olmasının çarpıcı olduğunu belirtir: Atom bombası gibi bir nesne bilimin keşiflerinden çıkmış teknoloji için çok uygun bir örnek gibi görünür fakat böyle bir örnekte bile, gereken bilimsel bilgiden çok maddeyi araç gereçlerle doğru şekilde işleme becerisidir.

Teknolojik yeniliklerin dayandığı bilimsel bilginin önünde gitmesi ender görülen bir durum değildir, buna rağmen genel kanı önce bilimsel açıklamanın geldiği yönündedir. Newcomen'in buhar motoru, Edison'un elektrik sistemleri, Wright Kardeşler'in uçağı; bu teknolojilerin ilk geliştirilme süreçlerinde bilimsel açıklamaların oynadığı rol çok sınırlıdır. Newcomen buhar motoru ile bir zanaatkâr gibi deneme yanılma yöntemiyle uğraşırken, Fransız bilim adamı Denis Papin'in on yedinci yüzyılın sonlarında buharla çalışan makinelerle ilgili Fransızca ve Latince yayınlarını okuyamamıştır. Thomas Edison'un elektrik sistemini açıklayan matematik denklemler de Edison sistemi geliştirdikten sonra formüle edilmiş ve sistemi ancak tadil etmiş, iyileştirmiştir. Wright Kardeşler eğitilmiş bisiklet mekanikçileridir, ilk uçak prototiplerini kendi geliştirdikleri bir rüzgâr tüneline denemişlerdir ancak bu da basitçe bilimsel açıklamaların uygulaması değildir, bilimsel açıklamaların işlevi daha çok tasarımı iyileştirme olmuştur. (Nye, s.11) Çoğaltılabilecek bu örnekler teknolojinin yirminci yüzyılın ilk yarısında bile yalnızca bilimsel açıklamalara uygun uygulama denemelerinden ibaret olmadığını gösterir, teknolojik yeniliklerin ortaya çıkması için gereken teknik beceri, yine de önemli oranda eski zanaat pratiğine benzer.

Bununla birlikte, bilim ve teknoloji arasındaki hızlanmış geri besleme döngüsü teknolojinin bu zanaat pratiğinden önemli ölçüde koptuğu izlenimini doğurur ve bu nedenle işaret edilen şeyin mekanik sanatlar, uygulamalı sanatlar gibi eski isimleri hak etmediği düşünülmeye başlanır.

Anlam boşluğunu yaratan ikinci fark, on dokuzuncu yüzyıl itibarıyla yeniliklerin beraberinde karmaşık bir sosyoteknik sistemi gerektirmeye başlamasıdır. Endüstrileşme öncesinde ve endüstrileşmenin ilk safhalarında mekanik sanatların ürünleri kendinden başka bir şeye ihtiyaç duymaz. Makineler, örneğin “iğ makinesi, elektrikli dokuma tezgâhı, buhar motoru, buharlı gemi, lokomotif, dinamo,” az çok bağımsız, ayırık birer araçtır. (2010, Marx, s.567) Bu makinelerin de içinde bulunduğu maddi ve kurumsal yapılar vardır ancak bu yapılar toplumsal alanın tamamına yayılan yapılar değildir. On dokuzuncu yüzyılın ortalarında, bağımsız makine yerini sosyoteknik sistemlerin parçası olarak makineye bırakır. Modern, büyük ölçekli sosyoteknik sistemler içinde demiryolu bu geçişin simgesel örneklerinden biridir. Bu tür bir sosyoteknik sistem yalnızca makinenin kendisiyle – örneğin, buharlı lokomotif – tarif edilemeyecek bir araçlar, kurumlar, işlemler ve beceriler bütünüdür. Demiryolu örneğinde, buharlı motora ek olarak “(1) çeşitli yardımcı ekipmanlar (demiryolu araçları, istasyonlar, manevra istasyonları, köprüler, tüneller, viyadükler, sinyal sistemleri ve büyük bir ray ağı); (2) büyük sermaye yatırımlarına sahip kurumsal bir şirket; (3) özelleşmiş teknik bilgi biçimleri (demiryolu mühendisliği, telgraf tekniği); (4) sistemi gece gündüz, bütün hava koşullarında, yılda 365 gün çalışır kılacak [...] özel olarak eğitilmiş bir işgücü; ve (5) sürece yardımcı çeşitli kurumsal değişimler” gereklidir. (s. 568) Bütün bunlar, teknik nesne ya da makinenin bir parçasını oluşturduğu büyük, karmaşık bir sistemin öğeleridir ve müstakil makinenin yapamayacağı ölçüde hayata nüfuz eder. Giderek makineler ya da donanım ile geri kalanı, yani teknik bilgiyi, bu bilgiye sahip olan işgücünü, finansal aygıtı ve hammadde elde etmek için gereken işlemleri ayırt etmek zorlaşır. Bütün bu bileşenler birbirine bağımlı halde gelişir ve aralarındaki sınırlar on dokuzuncu yüzyılın sonlarında iyice kaybolmaya başlar. Bu nedenle, teknik nesne, teknik beceri ya da makine gibi sözcükler bu tür sosyoteknik sistemleri adlandırmaya yetmez, teknoloji sözcüğünün sınırlı anlamının genişlemesi ve karşıladığı nesnenin karmaşıklığı nedeniyle belirsizleşmesi gerekir.

Boşluğu yaratan üçüncü süreç, tek bir siyasi anlayışa indirgenemeyecek ideolojik bir dönüşümdür. Bu dönüşüm çok farklı biçimler alabilir ancak genel olarak toplumsal ilerleme fikirleri ile yeni teknik sistemlerin hayata nüfuz etmesi arasında, özellikle on sekizinci yüzyılın başlarından itibaren kurulan bir ilişkiye dayanır. Önceki yüzyıllar için ilerleme fikri belirli alanlara özgü kademeli gelişmeyi ifade ederken (örneğin mikroskop ya da teleskop gibi aygıtların biyolojiye ya da astronomiye etkisi), gelişmenin hızlanması ve sosyoteknik sistemlerin yayılması bu fikri toplumsal ve siyasal alana tercüme etmiştir. Böylece on dokuzuncu yüzyılın başlarında tarih “insanın doğa ile ilgili bilgisinin – ve onun üzerindeki gücünün – istikrarlı, birikimli, devamlı genişlemesinin kaydı olarak tasavvur” edilmeye başlanır. (2010, Marx, s.565) Bu tarihsel algı, gelecekle ilgili evrensel bir gelişme fikrine de yansır. Aydınlanma değerlerinin yaygınlaşmasının, yani toplumsal gelişmenin itici gücünün bilimdeki ve mekanik sanatlardaki yenilikler olduğuyla ilgili bir kanaat olgunlaşır. Bu aynı zamanda teknoloji kavramının anlamıyla ilgili de bir eşiktir çünkü mekanik sanatlardaki yenilikler eskiden olduğu gibi, yalnızca belirli alanlara katkı yapmıyordu, artık oynadığı tarihsel rol bakımından teknolojiye bağımsız bir fail gibi yaklaşılmaya başlanır (1994, Smith, s.3). Bu nedenle bu yenilikler daha güçlü, kapsayıcı, bilimle yan yana kullanılabilecek neredeyse sihirli bir adı hak eder.

On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda Avrupa’da ve Amerika’da Aydınlanma geleneğini oluşturan düşünsel birikimde iki farklı güzergâha rastlanır: Birincisi, Leo Marx’ın yerinde tabiriyle “mekanik araçlarla politik amaçlar arasındaki ayrımı bulanıklaştıran,” maddi gelişmeyi mutlaklaştıran yaklaşımdır. (2010, s.566) İkinci yaklaşım ise maddi gelişmeyi toplumların seçkinlerin, din adamlarının, kralların baskısından kademeli olarak kurtulmasında ve “yönetilenin rızasına dayanan daha barışçıl, adil toplumların” inşa edilmesinde araç olarak görür.¹¹ (Marx, s. 565) Birinci görüşün yaygınlık kazanmasında öncülük edenler genellikle teknokratlar, girişimciler, sanayiciler ve teknoloji uzmanlarıdır çünkü sermaye kaynağına gereksinim duyan her tür teknolojik yeniliğin, dolaysız bir şekilde toplumsal ilerlemeye hizmet ettiği düşüncesi bu yenilikleri üretenler ve onları destekleyenler için önemli avantajlar

¹¹ Marx’ın makalesinde birinci yaklaşımı örnekleyen isim Senatör Daniel Webster’dır, ikincisi için ise örnekler Marquis de Condorcet, Jacques Turgot, Thomas Paine, Benjamin Franklin gibi daha çok on sekizinci yüzyıl Aydınlanmasını temsil eden isimlerdir. (s.565) Eleştirel damarı devam ettiren düşüncüyü simgeleyen isim olarak da Henry David Thoreau seçilmiştir. (s.566)

sağlar. Eleştirel diyebileceğimiz ikinci görüş için ise, bilimsel ya da mekanik yenilikler daha asli amaçlara hizmet ettiği ölçüde önemlidir, bunların kendiliğinden bir değeri yoktur. Bu görüşü savunanlar, teknoloji kavramının muğlak bir genellemeye dönüşerek kendiliğinden olumlu bir değer kazanmasına itiraz ederler.

Teknolojiyi kutsallaştıran teknokratik bakış açısı on dokuzuncu yüzyılın erken dönemlerinden itibaren güçlenmeye ve yaygınlaşmaya başlar. Merrit Roe Smith (1994), bu görüşün Amerikan kültüründe yaygınlaşma sürecini popüler kitaplardan, resimlerden, baskı resimlerden, reklamlardan yola çıkarak gösterir ve yorumlar: “Yeni sanayi işçisi sınıfında ve bazı sanatçıların ve entelektüellerin çalışmalarında itirazlara ve hoşnutsuzluklara rastlansa da, gazeteciler, popüler konuşmacılar ve siyasetçiler, hedef kitlelerini teknolojik yeniliklerin gelişmeyi yalnızca temsil etmediğine aslında garanti ettiğine ikna edecek şekilde, ‘çağın gelişmesini’ büyük ölçüde över.” (s.5) Smith’in örnek verdiği yazarlar medeniyetin gelişimi için on dokuzuncu yüzyıldan önceki yüzyılların toplamından daha fazla aşama kat edildiğini iddia eder, bu dönemde teknolojiye ilişkin heyecan öylesine büyüktür ki kültürel tarihçiler bu genel duyguyu açıklamak için “teknolojik yüce” gibi bir kavrama başvurur. 1850’lerden itibaren bu heyecan fabrikaların, demiryollarının, telgraf hatlarının, şehir manzaralarının, buharlı gemilerin tasvir edildiği ve tema olarak daha çok Amerika’nın ekonomik mucizesini ve bunun yarattığı gururu ön plana çıkaran baskı resimlerde görülebilir. (1994, Smith, s.9-11) Ayrıca reklam endüstrisi de bu heyecan dalgasının büyümesinde önemli roller oynar, reklam ajansları yalnızca endüstriyel kapitalizmin ürünlerini satmak için değil, “endüstriyel teknoloji hakkında bir düşünce şeklini teşvik etmek için” de çalışırlar. (s. 14) Bu düşünce şeklinde yalnızca teknolojinin karşılık geldiği bireysel ihtiyaçlar vurgulanmaz, aynı zamanda teknolojinin toplumu şekillendirdiği, hayatı iyileştirdiği düşüncesi de yeni gelişen psikolojik taktiklerle yaygınlaştırılır. Endüstriyel ürünlerin reklamlarının geneline bakıldığında, teknolojinin her durumda iyileşmenin, gelişmenin sebebi olduğu bir hikâyeye rastlanır ve bu hikâye çeşitli biçimlerde yeni mecralar bularak yirminci yüzyılda da devam eder.

Teknoloji kavramının doldurduğu anlam boşluğunun hikâyesi, yirminci yüzyılda sosyal bilimlerde teknolojik determinizm adını alacak sorunun içeriğiyle ilgili bir özettir. En genel hatlarıyla teknolojik determinizm, teknolojinin mutlak bir rasyonellik içinde geliştiğini, geliştirilen nesnelerin sosyoteknik sistemlere

dönüşmesinin neredeyse bir zorunluluk olduğunu ve zorunluluğun her zaman toplumsal gelişmenin yararına çalıştığını iddia eden bir bakış açısıdır. Mekanik sanatların, sanat olmaktan çıkıp bilime yaklaşması teknolojinin gelişmesinde hâkim olan aklın mutlak bir rasyonellikle sınırlı olduğu ve dolayısıyla teknolojik yeniliklerin, kamusal sorgulamaya kapalı bir teknik aklın ürünü olduğu düşüncesini besler. Makinelerin sınırlı etki alanına sahip nesneler olmaktan çıkıp karmaşık sosyoteknik sistemlere dönüşmesi, teknolojinin hayata nüfuz etme kapasitesini artırır ve makineler (ya da donanım) ile makineleri çalıştırmak için gereken işgücünü, kurumları, hammadde döngüsünü ayrıştırmak zorlaşır. Bu süreç de teknolojik dönüşümün yarattığı heyecanla karışık büyülenme duygusunu yaygınlaştırır. Teknokratların, siyasetçilerin, sanayicilerin, teknoloji uzmanlarının maddi dönüşümle toplumsal gelişme arasında kurdukları tek yönlü sebep sonuç ilişkisi, teknolojiye gelişmenin bağımsız fail nedeni olarak yeni bir statü atfeder. Bu görüş de reklam endüstrisi gibi güçlü araçlarla yaygınlaştırılır ve böylece sıradan teknolojik determinizm sık rastlanan bir düşünsel alışkanlık haline gelir.

Burada sıradan sıfatını kullanmamızın nedeni, sorunun bu özetteki kadar basit olmamasıdır. Teknolojik determinizmin tarihsel kökenlerini değerlendirirken bu türden bir basitleştirme kabul edilebilir düzeydedir ancak bu basitleştirme meseleye daha yakından baktığımızda kuramsal aksaklıklar doğurur. Bu aksaklıkların önemli iki nedeni vardır: Birincisi, teknolojik gelişmenin yarattığı heyecana karşı geliştirilen sistemli eleştirel konumların da bazı açılardan determinist açıklama modelini işletmesidir; ikincisiyse, teknolojiyi de açıklamaya dâhil eden tarihsel değerlendirmelerde farklı kuramsal çerçevelere rastlanması ve bunların determinist olup olmadığını söylemenin her zaman kolay olmamasıdır. Yani teknolojik gelişmeyle ilgili iyimser olmayan, konuya daha tedbirli yaklaşan ya da cepheden bir eleştiri geliştirmeyi deneyenler de başka yollardan teknolojinin tarihsel bir fail olarak konumunu çoğunlukla tanımışlardır. Ayrıca tarihsel değişimi açıklamak için teknolojik koşulları bir neden olarak kabul eden makul, inandırıcı konumlar üretmek de mümkündür. Bu nedenle soruna yakından baktığımızda teknolojik determinizmin birçok farklı biçim alabildiği ve bu biçimleri tarif eden daha incelikli sınıflamalara ihtiyaç duyulduğu fark edilir. İlerleyen iki bölümde teknolojik determinizm sorununu detaylarıyla tarif etmeye çalışacağım ve farklı determinist açıklamaları sınıflama önerilerini değerlendireceğim.

2.4. Teknolojik Determinizm Probleminin Tarifi

Determinizm ya da belirlenimcilik sorununa yaklaşmak için Raymond Williams'ın *Anahtar Sözcükler* (2012) başlıklı, sözcüklerin kültürel tarihçeleriyle ilgili çalışmasına başvurabiliriz. Williams belirlemek, tayin etmek anlamlarına gelen *determine* fiilinden türeyen sözcüklerin kullanımlarıyla ilgili başlıkta, bu fiilin Latince kökeni *determinare*'nin, "sınır getirmek" anlamındaki *terminare* sözcüğünden türediğini ama sözcüğün giderek "son vermek," "karar vermek" gibi anlamlar kazandığını belirtir. (s. 118) Bir otorite belirli bir tartışmayı hukuksal bir sürecin sonunda karara bağladığında *determine* fiili kullanılır, bu anlamında belirlemek bir tartışmanın ya da sürecin sonucuna ilişkindir. Ancak bu sonuç aynı zamanda sürecin başlangıcından itibaren gelişen bir koşullanmadır, bu nedenle sürecin geneline ilişkin bir tanımla ya da yargıyı içerir. Williams'a göre bu anlamın kaynağı teolojiktir, "ölümün kaçınılmazlığı da dâhil olmak üzere Tanrı'nın insan yaşamını belirlemiş olduğu, bu anlamda insan kaderini belirlemiş olduğu" düşüncesinde bu anlam açıklık kazanır. (s. 119) Bu teolojik tartışmalarda belirlenim (*determination*) sözcüğü, mutlak bir denetimi ifade etmek için kullanılan ve yazgı, takdiri ilahi anlamlarına gelen *predestination* sözcüğü ile zaman zaman kesişir.

Sözcüğün on yedinci yüzyıldan itibaren bilimde kullanılmaya başlanması da bu doğrultuda olmuştur. Williams'a göre, belirlenim sözcüğünün dönüşümünde kritik kayma anlamın soyutlaşmasına ilişkindir, bir sürecin "özel sonuçlar ve nedenlere" sahip olduğu somut, tikel durumdan, "kaçınılmaz" ya da belirlenmiş (*determined*) süreç anlamındaki genel süreç anlayışına doğru bir kayma gerçekleşir. (s. 120) Herhangi bir sürecin doğanın yasalarının denetiminde olduğu düşüncesi, o sürecin hem geriye hem de ileriye dönük şekilde belirlenmiş genelleştirilebilir özelliklerinin öne çıkmasına neden olur ve belirlenim kavramı Tanrı'nın iradesine başvurmadan da mutlak yasaları çağrıştırmaya başlar. Williams sözcüğün kazandığı bu anlamların on dokuzuncu yüzyılda determinizm anlayışının oluşumuyla yeni bir eşikten geçtiğini belirtir ve bu anlayışın genel bir tarifini verir: "En genel anlamıyla *determinism*, bir sürecin ya da olayın gidişatını sabitleyen, önceden var olan ve çoğunlukla 'dış' koşullar bulunduğunu kabul eder. 'Dış' koşullar çoğu zaman yalnızca iradenin ya da böyle bir sürecin içindeki bireylerin arzusunun dışında olanı anlatır." (s. 121)

Determinizmin genel bir anlayış olarak yaygınlık kazanmasını sağlayan en önemli alan fiziktir, nesnelerin bir takım dışsal fiziksel yasalara uygun davranış gösterme zorunluluğuna işaret eder ve bu türden fiziksel sistemleri tanımlamak için kullanılır. Ancak bu anlayış insan davranışlarının da, yalnızca fiziksel olmasa da bir takım değişmeyen mekanizmalara tabi olup olmadığı sorusunu doğurur. Eğer bütün insan davranışları da gidişatı sabitleyen, önceden var olan dış koşullara tabi ise, bireylerin özgür iradelerini açıklamaya dâhil etmek zorlaşır. Bu felsefede özgür irade ya da determinizm problemi olarak bilinen klasik sorundur ve içinde çok farklı iddiaların geliştiği, hayli köklü ve önemli bir tartışmadır. Burada bizi ilgilendiren, bu problemin toplumsal ölçekteki içerimleridir çünkü insan davranışları söz konusu olduğunda dış koşulları vurgulayan determinist yaklaşımlarda, bu koşullarla neyin kastedildiği değişiklik gösterebilmektedir. Örneğin, biyoloji ya da ekonomi gibi alanların ortaya koyduğu birtakım belirleyiciler (*determinant*), davranışları biçimlendiren temel dışsal koşullar olarak kabul edilebilmektedir. (Williams, 2012, s.122) Söz konusu alan biyoloji olduğunda bireylerin biyolojik özellikleri, diğer bütün özelliklerinden önce yeterli nedenler olarak toplumsal, kültürel davranışları belirler ya da ekonomi örneğinde, ekonomik belirlenim, siyasal, toplumsal ya da kültürel sonuçların nedeni olarak kabul edilir.

Williams'ın tarifinden yola çıkarak, toplumsal gelişme ölçeğinde teknolojik determinizmi de açıklayabiliriz: Eğer bir süreç olarak toplumsal gelişmenin, bu sürecin içindeki bireylerin iradeleri dışında, dışsal teknolojik koşullar tarafından kaçınılmaz şekilde belirlendiği gizli ya da açık şekilde iddia ediliyorsa, açıklamada bir tür determinizmin işletildiği söylenebilir. Bu en basit haliyle sıradan teknolojik determinizmin tarifidir ve modern aklın alışkanlık haline getirdiği bir tarihsel akıl yürütme biçimidir. Bu akıl yürütmede, en genel haliyle teknolojik koşulların tarihsel bakımdan bağımsız bir neden olduğu ve teknolojik yeniliğin kaçınılmaz şekilde toplumsal ya da tarihsel değişimi tetiklediği kabul edilir. Teknolojik koşulların bağımsız neden olarak kabul edilmesinde açık ya da örtük varsayım, bu koşulların toplumsal, ekonomik ve politik koşullara bağımlı olmadığıdır. Teknolojik gelişme dışarıdan müdahaleye kapalı bir iç mantığa sahiptir, bu nedenle toplumsal, ekonomik ya da politik koşulları belirler. İkinci kısım, yani teknolojik yenilikle toplumsal veya tarihsel değişim arasında kurulan tek yönlü belirlenim ilişkisi ise teknoloji ile gelişme

fikri arasında kurulan tarihsel bağlantıyı yansıtır. Burada da, teknolojinin toplumsal yaşamı şekillendirdiği ya da tarihsel değişime yön verdiği fikri temel varsayımdır.

Sıradan teknolojik determinizm, teknoloji ile toplum ya da teknoloji ile tarih ilişkisini kurmayı amaçlayan açıklamalarda yaygın bir anlayıştır. Bu anlayışın yaygınlık kazanmasının birbiriyle ilişkili nedenleri vardır, ilk akla gelen neden modern toplumlarda teknolojinin hayata nüfuz etme ve gündelik pratikleri değiştirme, dönüştürme gücüyle ilgili birikmiş tecrübelerdir. Bu tecrübeler teknolojik yeniliğin başka faktörlere, örneğin sosyo-ekonomik, politik, kültürel ya da ideolojik faktörlere kıyasla daha güçlü bir değişim nedeni olduğuyla ilgili bir kanaat oluşturur. (Marx & Smith, s. xi) Bu kanaat genellikle teknolojinin etkilerini düşünmeye yönelik, basit neden-sonuç ilişkileri üzerine kurulu bir düşünce alışkanlığı oluşturur. Bu alışkanlık tarihsel anlatılarda sıklıkla rastlanan bir önce-sonra şeması olarak oldukça kullanışlı açıklamalar sağlar. Marx ve Smith bu şemaya tipik örnekler verir: Pusula ve seyrüsefer tekniklerinden önce, Avrupalıların batı yarım küre hakkında bildikleri çok sınırlıdır, Yeni Dünya'nın sömürgeleşme süreci ancak bu teknolojik yeniliklerin benimsenmesinden sonra gerçekleşebilmiştir. Ya da Gutenberg'in matbaasından önce, bireylerin Tanrı'nın sözüne doğrudan erişimi yoktur, öyleyse Reformun asıl nedeni bu teknolojik yeniliktir. (s. x) Bunlara güncel değerlendirmeler de dâhil edilebilir: Banliyönün oluşmasının nedeni otomobildir, pamuk toplama makinesi, güneyli siyah tarım işçilerinin kuzey şehirlerine göç etmesini tetiklemiştir, otomasyon sistemleri işçileri işsiz bırakmıştır. Tarihsel toplumsal süreçleri açıklama amacını taşıyan bu tür iddialarda teknoloji kavramının somut, maddi bir karşılığının olması bir avantaja dönüşür. Somutluk “nedensel etkinliği” görünür, erişilebilir kılar ve belirlenim mantığını pekiştirir, böylece “bağımsız bir varlık, özerk [otonom] bir değişim faili” olarak teknoloji fikri itibar kazanır. (s.xi)

Teknolojik determinizm olarak adlandırılan bu düşünme şeklinin birinci temel varsayımı teknolojinin bağımsız bir fail olduğu iddiasıysa, ikincisi de kaçınılmazlık ya da zorunluluk fikridir. Yaygın deneyim teknolojik yeniliğin yayılmasının engellenemeyecek bir tarihsel ya da toplumsal süreç olduğu izlenimini doğurur. Bu değerlendirme genellikle televizyon, internet gibi hızla yaygınlaşmış örnekler üzerinden doğrulanır. Bu fikir determinizm kavramının bu düşünme şeklini nitelemek için neden kullanıldığının da önemli bir göstergesidir. Determinist süreçlerde, sürecin

başlangıç noktasındaki durumundan çıkabilecek sonuç sabit ve kaçınılmazdır. Dolayısıyla, bir icadın ortaya çıkışını ya da yayılmasını bu tür bir süreç olarak düşünürsek, teknolojiyi tasarlayanın tercihlerinden kullanıcıların teknolojiyi benimsemesine kadar bütün tercihler, mekanik kuralları olan bir sürecin parçaları gibi görünmeye başlayacaktır ve iradi niteliklerini yitirecektir. Oysa David E. Nye, sürecin her zaman böyle işlemediğini, bu determinist açıklama şeklinin aksinin doğru olduğunu gösteren, kültürel farkların belirlediği tercihlerin mümkün olduğunu ileri sürer. (s. 17-18) Örneğin, on altıncı yüzyılda ateşli silahlar Portekizli tüccarlar aracılığıyla Japonya’da kullanılmaya başlanmış ancak on dokuzuncu yüzyıla kadar kültürel nedenlerle kılıç ve oka geri dönmüştür. Ya da modern teknolojileri çok kısıtlı şekilde kullanan ABD’deki Menonit Protestanları ve Amişler, hiçbir teknolojik aletin topluluğa etkisini titizlikle ölçüp tartmadan kullanımına izin vermez. Bu insanlar tarımla uğraşmasına rağmen, traktör ya da suni gübre gibi topluluğun kendine yeterliğine zarar verecek hiçbir teknolojik aleti ya da ürünü kullanmamaktadır. Daha önceki bölümde, Anga kabileleriyle ilgili verdiğimiz, kullanılan tekniğin etkili olmasa da tercih edildiğiyle ilgili örnek de bunlara dâhil edilebilir. Bu örnekler, teknolojilerin toplumlar tarafından benimsenmesinin kaçınılmaz olmadığını, bu tür süreçlerde bilinçli tercihlerin rol oynayabileceğini göstermektedir.

Ayrıca Nye, bu örneklerin gösterdiği başka bir sonuca daha işaret eder: teknolojik determinizme inanç serbest piyasa ekonomisi koşullarında güçlenmektedir. (s. 18) Televizyon ya da internet gibi teknolojilerin kaçınılmaz, zorunlu olduğu ima edildiğinde, altta yatan tahmin, bir zorlama olmaksızın tüketicilerin bu teknolojileri satın alacağı ve kullanmayı tercih edeceğidir. Teknolojilerin sundukları imkânlar öyle çekicidir ki kimse bu imkânlardan mahrum olmak istemez. Ancak Nye’a göre, tüketici ya da kullanıcıyı merkeze alan bakış açısı genişletilip, resme mucitler, girişimciler ve pazarlamacılar dâhil edildiğinde bu tablo değişmektedir. Teknolojiyi daha hassas şekilde mesele eden tarihçilerin çalışmaları, çoğunlukla teknolojiyi satın alınacak bir ürün olarak değil, “toplumsal koşulların, fiyatların, geleneklerin, popüler tavırların, çıkar gruplarının, sınıf farklarının ve devlet politikalarının” şekillendirdiği büyük bir sistem olarak görür.¹²

¹² Nye’in bu iddiayı dayandırdığı makale için bakınız: Staudenmaier, J. M. (1994). Rationality versus Contingency in the History of Technology. M. R. Smith & L. Marx (ed.). *Does Technology Drive History? The Dilemma of Technological Determinism* içinde (s.259–273). MIT Press.

Bakış açısını ya da bağlamı genişletme, Smith ve Marx'a göre determinizmin dozunu belirleyen, yaklaşımın katı ya da hassas determinizm skalasının neresinde olduğunu belirleyen kıstastır. (s. xii) Katı determinizm fail niteliğini ya da değişimi etkileme gücünü tamamıyla teknolojiye ya da teknolojinin belirli, maddi bir özelliğine yükler ve bu nedenle geleceğe ilişkin alternatifleri teknolojinin maddi özellikleri sınırlar. Yukarıda sıradan teknolojik determinizm olarak ayırt ettiğimiz anlayışın yaygın hali bu tür bir katı determinizmdir: Teknolojik nesne toplumun dışından ona etki eden güçlü bir nedene indirgenir. Bu yaklaşım, farklı ideolojik tasavvurlara eklemlenebilir, hatta Nye, katı determinizmin bir belirtisi gibi ele alınabilecek, endüstrileşmeyi rasyonalitenin yayılımı olarak gören yaklaşım konusunda, serbest piyasa kapitalizmi ile erken dönem sosyalistlerin nadiren rastlanan güçlü bir fikir birliği gösterdiğini belirtir. (s.22) Nye'in determinizmin özellikle erken yirminci yüzyıl sosyalizmine nasıl eklemlendiğiyle ilgili verdiği örnek açıklayıcıdır. Almanya doğumlu sosyalist Charles Steinmetz, ABD'de General Electric'te öncü bir elektrik mühendisidir ve elektriğin depolanamamasının, sosyalist bir ekonomik düzen yaratacağına inanıyordur: "Güç kaynağı olarak buhar motoru ve elektrik motor arasındaki ilişki, bireyci [kapitalist] ve sosyalist arasındaki ilişkiyle hemen hemen aynıdır ... Biri diğer her şeyden bağımsızdır, kendi kendine yeterlidir, öteki, yani elektrik motoru, sistemdeki bütün diğer kullanıcılara bağımlıdır ... Elektrik gücü bugün muhtemelen koordinasyona, yani işbirliğine [sosyalizm] yönelen en güçlü kuvvettir." (aktaran Nye, s.25) Bu akıl yürütmede elektrik gücünün, bütün kullanıcıları birbirine bağımlı kılma gibi belirli bir özelliğinin ekonomik örgütlenmeye şekil verileceği varsayılır ve bu haliyle katı bir teknolojik determinizm için serbest piyasaya inancın bir koşul olmadığını gösterir.

Skalanın diğer tarafındaki hassas determinizm, teknolojinin belirli ölçüde insanların eylemlerinin bir sonucu olduğunu ve toplumsal, ekonomik, politik ve kültürel bağlama yerleştirilmesi gerektiğini iddia eder. Bu bakış açısıyla tarihçiler, teknolojik değişime daha üretken sorularla yaklaşabilirler: "Neden icat başka insanlar tarafından değil de bu insanlar tarafından yapıldı? Neden başka bir yerde ve zamanda değil de, bu yer ve zamanda mümkün oldu? Kimin yararına, kimin zararına oldu?" (Smith & Marx, s. xiii) Örneğin, neden on yedinci ve on sekizinci yüzyılda teknolojik yenilik eğilimi, Britanya Adaları'nda, Kuzey Amerika'da ve Batı Avrupa'da yükseldi?

Tarihçiler bu soruya coğrafi, ekonomik, demografik ya da entelektüel, kültürel, ideolojik faktörlere öncelik vererek cevaplar verebilir: “[...] hammaddeye ve piyasaya erişim; ticari kapitalist ekonominin varlığı; kâr sağlama amacının işlerliği; sermaye birikimi; yoksul, eğitilebilir, sömürüye açık işgücünün bulunması” ya da “seküler öğrenimin kapsamı; girişimcilik ve finansla ilgili birikmiş beceriler; bilimsel rasyonalitenin varlığı, Hristiyanlık, Protestan çalışma ahlakı ya da zanaatkârlık ethosu.” (s. xiii) Bu nedenlerin dengeli bir bileşiminden oluşan bir açıklama, bu tür bir soruya makul bir yanıt verebilir ve bu yanıt içinde teknoloji, hem değişimi tetikleyen nedenlerden yalnızca biri hem de karmaşık bir tarihsel sürecin sonucu olacaktır. Ayrıca hassas teknolojik determinizm, katı yaklaşımın aksine insanın eylemine ve tercihinin tarihsel açıklamada yer açmaya çalışır.

Ancak katı ve hassas gibi, determinizm problemiyle ilgili daha genel metafizik tartışmadaki ayrımları bu bağlama taşımanın iş görüp görmediği de bir tartışma konusudur. Örneğin, Bruce Bimber “*Teknolojik Determinizmin Üç Veçhesi*” (1994) başlıklı, teknolojik determinizm kavramının belirsizliklerine açıklık kazandırmaya çalıştığı makalesinde, hassas determinizm olarak adlandırılan konunun determinizm sayılamayacağını, “her şekle girebilen” bir yorumlama aracı olarak kullanıldığında teknolojik determinizm kavramının anlamını kaybetmeye başladığını ileri sürer. (s. 87) Bu ayrımı yeterli bulmayan ve teknolojik determinizm kavramının esnekliğini, birbirinden farklı açıklama modellerinin aynı genel etiketle adlandırılmasını eleştiren Bimber belirlediği kıstaslarla daha incelikli bir teknolojik determinizm sınıflaması yapar. Bu kıstaslar ve sınıflama, katı veya hassas gibi başka bir çerçeveden ödünç alınmış bir ayırımdan daha keskin bir anlayış sağlar ve konunun içerdiği farklı yaklaşımları sistemleştirmek için bir çıkış noktası oluşturur.

Bimber makalesinde öncelikle üç farklı tür teknolojik determinizm yorumunu birbirinden ayırır: normatif, nomolojik ve istenmeyen sonuçlar merkezli açıklamalar. Bimber’a göre ilgili alanyazında en yaygın rastlanan açıklamaya normatif niteliği uygundur çünkü bu yaklaşım teknolojinin tarihsel etkisini insan tercihlerini belirleyen toplumsal normlardan hareketle açıklar. (s. 81) Nomolojik türde yorumlar toplumsal normlardansa doğa yasalarını temel alır ve teknolojiyi bu yasaların uygulanması gibi ele alarak toplumsal pratiğe etki eden bağımsız bir neden konumuna yükseltir. İstenmeyen sonuçlar merkezli açıklamalar ise teknolojiyi üreten toplumsal faillerin

eylemlerinin sonuçlarına hâkim olamadığını ileri sürerek teknolojiye belirli bir ölçüde özerklik kazandırır. Bu üç yorum biçimi de, dayandıkları kuramsal kabuller farklı olsa da teknolojik determinizm etiketiyle değerlendirildiği için konuyla ilgili tartışmalarda kavramsal bir belirsizlik ve karmaşa doğmaktadır. Bimber da bu açıklama modellerinin hangisinin bu etiketi hak ettiğini inceler ve bu inceleme sırasında ilgili yazındaki önemli konumları birbiriyle karşılaştırır. Öyleyse Jacques Ellul, Lewis Mumford, Langdon Winner ve Karl Marx gibi teknolojiye ilişkin soruya doğrudan ya da dolaylı olarak cevaplar üretmiş isimleri bu eksen üzerinden değerlendirebiliriz.

2.5. Teknolojik Determinizm Türleri: Sınıflama Önerileri

Bimber’ın kullanışlı sınıflamasında normatif teknolojik determinizmi örneklendirmek için çıkış noktası Jürgen Habermas’ın rasyonelleşme eleştirisidir.¹³ (s. 81-82) Bu eleştiride Habermas’ın temel kaygısı teknolojik gelişmenin aktörlerinin eylemlerini, kararlarını ve tercihlerini belirleyen etik ve politik normların bir içe kapanma süreciyle birlikte genel kamusal normlardan sıyrılması, “verimlilik ve üretkenlik normlarına karşı gelişen aşırı güvenin” başka etik kriterleri dışlamasıdır. (s. 82) Teknolojik gelişme sürecinde aktörlerin benimsediği normların sınırlı bir rasyonel mantığa sıkışması, teknolojinin kazandığı özerk statünün ve farklı toplumsal süreçlerin bu mantığa tabi olduğunun bir göstergesidir. Ayrıca verimlilik ve üretkenlik gibi kıstaslara dayandırılan bu normlar yalnızca teknoloji alanıyla sınırlı kalmaz, toplumun genel değer yargılarını da dönüştürür. Bu boyutuyla mesele yalnızca teknolojik gelişmenin aktörlerinin benimsediği normlar olmaktan çıkarak daha genel toplumsal bir hal alır.

Bu genel hali daha da önemseyerek modern teknolojinin dayattığı mantığın nasıl toplumsal süreçlerin bütününe ele geçirdiğini analiz eden isim Jacques Ellul’dur, onun yaklaşımı normatif teknolojik determinizmin tipik örneğini teşkil eder. 1954 tarihli çalışması *Teknoloji Toplumu* ile başlayan eleştiri, teknolojik determinizmin kötümser yüzüdür, modern teknolojinin toplumsal yaşamın bütün alanlarını nasıl

¹³ Bimber’ın burada aktardığı, Habermas’ın teknikle ilgili değerlendirmesi için bakınız: Habermas, J. (1993). *‘İdeoloji’ Olarak Teknik ve Bilim*. Tüzel, M. (çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

kuşattığının ve dönüştürdüğünün kapsamlı bir dökümünü vermeyi amaçlar.¹⁴ Ellul teknik kavramını makinelerin ya da teknik araçların toplamını aşan bir anlamda, “organizasyonla ilişkili yöntemleri, yönetsel pratikleri ve daha önemlisi, özü itibarıyla mekanistik bir düşünme tavrını ya da üslubunu” işaret edecek şekilde kullanır. (Smith, s.30) Bu anlamıyla teknik düşünme tavrı makinenin ya da teknik nesnelerin toplumun içine işlenmesini sağlayan, neredeyse mistik bir güç düzeyine yükselir: “Teknik makineyi topluma entegre eder. Makinenin ihtiyacı olan dünya tipini kurar, ahenksizi makine gürültüsünün yıkıntılara sebep olduğu yerlere düzen getirir. Açıklığa kavuşturur, düzenleme yapar, rasyonelleştirir. Makinenin emek alanında yaptığını teknik soyut alanda yapar.” (2003, Ellul, s.15) Bu soyut alanla kast edilen insanın bütün etkinliklerinin tabi olduğu zihinsel düzeydir, modern toplumun bütünsel düzenini belirleyen düşünce şekilleridir. Dolayısıyla Ellul’a göre teknik bu alanda hâkimiyet kurduğunda sızmadığı hiçbir alan kalmaz, ekonomi, din, devlet, hukuk, kültür gibi toplumsal yaşamın bütün alanları kuşatılır, yalnızca kurumlar değil bireyler de bu düşünme şeklinin dayattığı mantığa tabi olur.

Ellul modern tekniğin özelliklerini şu başlıklar altında toplar: rasyonellik, yapaylık, teknik tercihin otomatizmi, kendini çoğaltma, monizm, tekniklerin birbirine zorunlu bağıllığı, evrensellik ve özerklik (otonomluk). (2003, Ellul, s. 90-158)¹⁵ Teknik rasyonellik “irrasyonel ya da spontane” olan bütün güçleri, olguları, süreçleri mekanikleştirmeyi amaçlayan bir mantık şemasına indirger, düzensiz olanı bir sistemin içine yerleştirir, standartlar oluşturur ve normlar belirler. Tekniğin yapaylığı, doğal ve yapay dünyanın direktif ve yasalarının farklılığını, yapay dünyanın giderek doğal dünyayı işgal etmesini vurgular. Teknik tercihin otomatizmi “en iyi tek yol” ya da maksimum verimlilik ilkelerinin tekniği kendiliğinden yönlendirmesini niteler. (2003, s. 91) Bu otomatizm nedeniyle rekabet içindeki yöntemlerden hangisinin uygulanacağına ilişkin bir tercih söz konusu olamaz, doğrudan belirli bir tür verimlilik yararına olan yöntem üstün gelir. Kendini çoğaltma, ekonomik büyüme bir sıçrama evresine girdiğinde, yani kendi kendini idame ettiren bir aşamaya ulaştığında ortaya

¹⁴ Bu bölümde şu iki çeviriden yararlanacağız: Ellul, J. (1964) *The technological society*. Wilkinson, J. (çev.). New York: Alfred A. Knopf & Ellul, J. (2003) *Teknoloji Toplumu*. Ceylan, M. (çev.). İstanbul: Bakış Yayınları.

¹⁵ Ceylan’ın çevirisinde *necessary* için gerekli karşılığı kullanılmış, burada zorunlu karşılığı tercih edeceğim çünkü determinizmin içerdiği kaçınılmazlık, gerçekleşmemesi mümkün olmayan anlamına daha yakın.

çıkar. (Jeronimo & Garcia & Mitcham, s. 4) Bu aşamada teknik gelişmeye “insanın müdahalesi” anlık, küçük katkılar şeklinde olur ve tek bir kişinin katkısını önemsizleştirecek derecede kolektif hale gelir. Kendini çoğaltma, modern teknik gelişmenin geri döndürülemezliğine ve geometrik ilerlemeye göre seyretme ilkelerine dayanır. (2003, Ellul, s.101) Monizm, “teknik kompleksin birliğini”, tekniğin içerdiği “icapların ve eylem biçimlerinin” bir bütünü ya da kütleyi oluşturduğunu açıklar. (s. 122) Temelde neden tekniğin iyi ve kötü yanlarının ayrılamayacağı, bu tür iddiaların yanlısamlara yol açtığı bu özellik üzerinden vurgulanır. Tekniklerin birbirine zorunlu bağlılığı, teknik evren içindeki unsurların karşılıklı etkileşimini, bu etkileşimin zorunlu kıldığı karmaşık gelişme sürecini ifade eder. Bu süreç “matematiksel bir kesinlik” arz eden bir tarihsel etkileşim dizisidir ve zorunluluk, yani sonradan gelen tekniğin öncekinin zorunlu bir sonucu olması bu dizinin temel özelliğidir. (s. 127) Evrensellik tekniğin hem coğrafi hem de niteliksel yayılma, kapsama kapasitesini açıklar. Teknik hem ülkeler, halklar ve medeniyetler boyunca hem de bütün insan etkinliklerini kapsayacak şekilde farklılıkları siler, tekdüzeliği, nesnelliği egemen kılar, bununla da kalmaz yalnızca “inorganik olanın değil, aynı zamanda organik olanın tam özüne müdahale” ederek “hayatın gerçek kaynaklarına” nüfuz eder. (s.139)

Özerklik Ellul’un belirlediği özelliklerden teknoloji ile ilgili yazında en geniş yankıyı bulan, en çok tartışılan kavramdır, hem diğer özellikleri derleyip toparlayan başlık olması hem de Ellul’un konumunun neden normatif teknolojik determinizm olarak nitelendirilebileceğini göstermesi nedeniyle özel bir ilgiyi hak eder. Ellul’un özerklikle kast ettiği, temelde tekniğin ekonomi, siyaset, etik ya da din gibi alanlarla ilişkisinde özerk olduğu ve bu alanlarda gelişmiş düşünce tavırlarından bağımsız ve onlara karşı kayıtsız olduğudur. (Jeronimo & Garcia & Mitcham, s. 4) Ellul’un ifadesiyle: “Teknik, sosyal, siyasal ve ekonomik değişmeyi meydana getirir ve koşullar. Aksini gösteren birtakım tezahürlere ve insanın felsefi teorilerinin hâlâ etkileri belirlediğini, siyasi rejimlerin tekniğin evriminde belirleyici faktör olduğunu zanneden insan kibrine rağmen teknik, tüm diğerlerinin itici gücüdür. Dış zorunluluklar artık tekniği belirlemiyor. Tekniğin kendi iç zorunlulukları belirleyicidir. Teknik kendi kendine yeterli, kendi özel yasaları ve belirlenimleriyle, bağımsız bir gerçeklik haline gelmiştir.” (Ellul, 1964, s.133-134) Bu özel verimlilik ilkesine dayanan yasalar ve belirlenimler amaçlardan kopmuştur, bağımsız, müdahaleye kapalı gerçeklik yalnızca araçlardan oluşur. Örneğin devlet tekniği

müdahale ettiğinde etkisi ya hiç olmayacaktır ya da siyasal tekniğe dayalı nedenlerle müdahale ettiği için iki teknik evren birleşecek ve tekniğin etkisi katlanacaktır. Dolayısıyla Ellul'un tarif ettiği özellik son derece dayanıklı, esnekliği sayesinde dirençli, sürekli ve güçlü bir özerklik haline işaret eder.

Tekniğin özerkliği birçok farklı açıdan değerlendirilebilir, Bimber'in tartışmasını takip ederek ahlak ve verimliliğe dayanan kriterler üzerinden ilerleyebiliriz. Devlet müdahalesinden bir adım sonrasındaki soru ahlakın ya da manevi değerlerin tekniğe müdahale edip edemeyeceğidir. Ellul'a göre cevap apaçıktır: "Ahlak ahlaki problemlerle ilgili yargıda bulunur, teknik problemler söz konusu olduğunda söyleyecek hiçbir şeyi yoktur." (1964, s.134) Teknik kendine yalnızca teknik kriterler koyar, bununla yetinmez ahlaki olanın ne olduğuna karar verir, iyi ve kötünün ötesinde bir değerler sistemi inşa eder. Bu sistem kendi kuralları ya da normları dışında hiçbir dışsal yargıyı tanımaz, manevi ya da kutsal olanı da işgal eder, "teknik için hiçbir şey kutsal, gizemli, tabu değildir," bu nedenle sızdığı bütün alanlarda neyin doğru ya da iyi olduğuna teknik karar verir. (1964, s.142) Ellul'un özerklik tartışmasında, tekniğin bu kararları hangi kıstaslara göre verdiği ya da bu mutlak failin benimsediği normlar tam anlamıyla açık değildir. Sistemin içindeki insan faktöründen kaynaklanan belirsizliklerden kurtulma eğiliminden, son derece esnek, içinde çeşitli roller oynayan insanlara özgürlük yanılsamaları sunan "kusursuz matematiksel yapısından," "her şeyi araçlara dönüştürme" alışkanlığından bahseder. (1964, s.139-142) Teknik devasa bir kudrete erişir, acımasız bir "tırana" dönüşür, bu nedenle nasıl davrandığı ya da karar verdiğiyle ilgili açık seçik, tutarlı bir tavır belirlemek zorlaşır.

Ellul'un bu tavrı tarif etmek için sık sık kullandığı kavramlardan biri verimliliktir: Teknik otomatizm içinde her tür karar maksimum verimliliğe göre verilir, doğum ve ölüm gibi organik dünyaya ait döngüler teknik verimlilikle tasarlanan işlemlere dönüştürülür ve verimlilik ilkesine hiçbir şekilde müdahale edilemez. (1964, s.80; s.128; s.133) Bimber de tekniğin özerkliğini içeriden inşa eden bu verimlilik ilkesinin başka değerlere atfı yapan normları kovması nedeniyle, Ellul'un konumunun normatif teknolojik determinizmi örneklediğini belirtir. Fakat Ellul'un kullandığı anlamıyla verimlilik ilkesi de belirsiz ve fazla genel olabilmektedir. Bimber bu konuyu ayrıntısıyla değerlendirmez ancak bu tür determinizmin temel özelliğini

anlamak için teknolojinin işlettiği normun içeriği önemlidir. Eğer verimlilik endüstride kullanıldığı anlamıyla girdiden maksimum çıktı almak için uygulanan ilkeler ve kontrol yöntemleri bütününe ifade ediyorsa ve Ellul kavramı bu anlamıyla kullanıyorsa, bu teknik etrafında şekillenen bütün meşrulaştırma stratejilerinin kabul edildiğini gösterir. Oysa endüstri üretiminin verimlilik ilkelerinin geçerli olduğu ölçek ancak fabrikanın içiyle sınırlıdır, bu ölçek genişletildiğinde, örneğin dünyanın kaynakları ölçeğinde ya da toplumsal, çevresel maliyetler hesaba dâhil edildiğinde tekniğin verimli olmadığı rahatlıkla ileri sürülebilir. Wha-Chul Son'un yorumuna göre, Ellul verimlilik ilkesinin gerçekten tekniğin temelini teşkil ettiğini kast etmez, bütün işlemlerini “verimlilik hesabına” yaptığını kabul eder. (2013, s. 53-57) Bu durumda verimlilik eylemlerinde sınır tanımayan bir failin bütün çatışmaları çözen bahanesi, bütün kapıları açan anahtarına dönüşür. Böyle bir değerlendirme, verimlilik ilkesinin kısıtlı bir çerçevedeki bir hesaplama mantığından çıkıp genelleştiğinde meşrulaştırıcı bir norma dönüştüğünü saptamış olur, bu saptama da Bimber'in bu tür bir determinist anlayışta insan tercihlerini belirleyen normların merkezi olduğu varsayımı ile örtüşür.

Bu kategori altında değerlendirilebilecek ve Ellul'un konumuyla karşılaştırılabilecek ikinci isim Lewis Mumford'tır. Ellul'un da sık sık başvurduğu Lewis Mumford'ın teknoloji tarihiyle ilgili klasik çalışmalarındaki yaklaşımının ilk bakışta bu tür bir determinizmin özelliklerini göstermediği söylenebilir ancak Mumford'ın tutumu 1930'lar ve 70'ler arasında değişmiştir. Dolayısıyla, bu kuramsal yaklaşımın tam anlamıyla bu kategoriye girip girmediği tartışmalı olduğu için, Bimber yalnızca onun “megateknik” kavramının çağrışımlarına değinmekle yetinir. Mumford'ın 1934 yılında yayınlanan *Teknik ve Uygarlık* adlı çalışmasında teknolojinin insan iradesine bağlı geliştiği görüşü hâkimdir ve bu nedenle teknik geniş bir “sosyal ekolojinin” içine yerleştirilir. Sonrasında 1970'te tamamladığı *Makine Efsanesi*'nde ise bu iyimser ton karamsarlaşır, bu nedenle bu çalışmada kullandığı “megateknik” kavramıyla Ellul'un tekniği arasında benzerlikler kurmak mümkündür. Mumford'ın izleğini kısaca takip edersek yaklaşımın dönüşümü üzerinden normatif kategorisi biraz daha açıklık kazanacaktır.

Teknik ve Uygarlık Mumford'ın daha sonra bir dizi çalışmayla devam ettireceği Hayatın Yenilenmesi adını verdiği serinin ilk halkasını oluşturur ve teknik konusunu

uygarlıklar boyunca, bütüncül bir yaklaşımla ele alan yirminci yüzyıldaki ilk kapsamlı araştırmadır. Bu çalışmada Mumford'un temel amacı, tekniği insanın düzen ve anlam arayışının bir ifadesi, "kaba deneyimin anlamlı kültürel biçimlere tercüme edildiği" süreçlerin bir ürünü olarak ele almaktır. (2002, aktaran Rosalind Williams, s. 41) Dolayısıyla tekniği sosyal ve kültürel alanlardan izole etmeden değerlendirmek Mumford'ın önem verdiği öncüllerden biridir, bu nedenle bu araştırma, sezgisel bir şekilde en genel anlamda teknolojik determinizme alternatif olabilecek bir yaklaşım geliştirmeyi amaçlar. Mumford'ın ifadesiyle: "Teknik ve uygarlık bir bütün olarak, kasıtlı olduğu kadar bilinçaltı süreçlerin de etkisi altında kalan, çoğu zaman en objektif ve bilimsel olarak görüldüklerinde akıl dışı olan insan tercihleri, becerileri ve girişimlerinin bir sonucudur; ancak bunlar, kontrol edilemez olduklarında bile dışsal değillerdir." (s. 19) Bu aşamada Mumford'a göre, tekniği ya da makineyi var eden temelde insan tercihleri olduğuna göre, dışsallık, bağımsızlık ya da özerklik teknik alan için söz konusu değildir. Makine ya da teknik bu anlamda, insan tercihlerinin, arzularının ve taleplerinin bir tezahürüdür ve bu tezahürü iki yönlü okuyarak uygarlığın görünümünü ve "insan ruhunu" anlamaya çalışabiliriz. Bu nedenle Mumford'ın makine olarak adlandırdığı, insanın çevresini doğanın kuvvetlerini düzenleyecek şekilde düzenlemesini ifade eden kategori, her zaman bir "sosyal ve ideolojik ağ" içinde değerlendirmeye alınır. (s.67)

Teknoloji tarihi yazımı ile ilgili sorunlara değindiği bir makalesinde, Mumford benimsediği bu yaklaşımı, kültürel arka planla bağları zayıf olan, saf teknik gelişmeyle sınırlı bir tarihsel anlayışa karşı savunur. (1961 s. 230) Nasıl kültürel tarihçi, bütünsel bir bakış açısı benimsediğinde teknolojiye kültürün ve toplumsal süreçlerin diğer unsurlarını etkileyen aynı zamanda da onlardan etkilenen bir alan olarak yaklaşmalıysa, teknoloji tarihçisi de ilk bakışta genel kültürel akıştan bağımsızmış gibi görünen teknik sürece dinamik bir kültürel pencereden bakmalıdır. Mumford'a göre teknoloji tarihi alanında bu tecrit etme alışkanlığının yerleşmesinin nedeni ilk teknoloji tarihçilerinin teknik nesnelerden başka veriye sahip olmayan arkeologlar ve antropologlar olmalarıdır. (s.231) Yazısız toplumların özelliklerini, zamana daha dayanıklı olan taş ya da seramik nesneler üzerinden yorumlamaya çalışan bu disiplinler, incelenen toplumların ya da dönemleri tipik özelliklerinin belirlenmesinde teknik nesnelerin "anlamsız şekilde aşırı vurgulanmasına" sebep olmuşlardır. Bu durum aynı zamanda tekniğin kültürel dönüşümün geri kalanından kopuk şekilde ele

alınmasına ve teknik gelişmenin kendiliğinden bir düzen ve mantığa sahip olduğuna ilişkin bir izlenim yaratmıştır.

Mumford savunduğu yaklaşımın geçerliliğini göstermek için erken medeniyetlerin teknik başarılarından birini, Büyük Piramitlerin tasarımı ve inşasını seçer: Teknolojinin içinde değerlendirilebilecek hangi gelişme teknik becerinin büyük bir gösterişle sergilendiği bu devasa yapıların inşa edilmesine neden olmuştur? (s. 232) Mumford'a göre, elimizde bu tür bir içsel teknik gelişme, yani "kabul edilen dar anlamıyla yeni aletler ve mekanik süreçler" olduğunu gösteren hiçbir kanıt yoktur. Dönemin tekniğine bakıldığında taş kesmek, taşımak ya da genel olarak inşaat için geliştirilmiş önemli bir teknik yeniliğe rastlanmaz. Bu nedenle Piramitlerin önemini, içerdiği ustalığı ve devasa ölçeğini açıklamak için teknik nedenlere değil dini ve siyasi nedenlere, "atölyelere değil tapınaklara" bakmak gerektiğini belirtir. Piramitlerin yapımını dönemin teolojisi, astronomisi ve iktidarın ürettiği karmaşık insan makinesi açıklar. Ham maddesi insan gücü olan bu makine, ahşap, taş ya da metal arayan teknoloji tarihçisinin gözünden kaçır oysa Mısırlıların Piramitleri inşa etmek için icat ettiği ve kullandığı makine "et ve kemiklerden" yapılmıştır ve uygarlık tarihindeki ilk "megamakinelerden" biridir. Mumford Antik Mısır ile birlikte örneklerine Mezopotamya'da, Hindistan'da, Çin'de, Kamboçya'da, Meksika'da, Peru'da rastlanan, mutlak siyasi iktidarın askeri ya da emek gücünü devasa ölçekte artırmak için ürettiği, kusursuz performansla çalışan bu makineleri "megamakine", makinenin yansıttığı genel teknik anlayışı da "megateknik" olarak adlandırır. (1986, s.315) Bu devasa aygıtlar, saf teknik aygıtlar olmadığı, daha çok emek gücünün kontrol edilmesine ve düzenlenmesine dayandığı için zorunlu olarak bir "sosyal ve ideolojik ağ" olarak tarif edilirler.

Megateknik Mumford'ın 1970'lerde tamamladığı iki ciltlik *Makine Efsanesi* adlı çalışmasının merkezindeki kavramdır ve yirminci yüzyılın teknolojisinin ürettiği felaketlerin yarattığı kötümserliğin izlerini taşır. Bu çalışmada yirminci yüzyılda gelişen bütün otoriter rejimler de bu çerçevede değerlendirilir, Mumford'a göre, yalnızca faşizm ve komünizm değil, genelde otoriter kabul edilmeyen ABD de nükleer gücü organize etme becerisi nedeniyle megamakineler üreten siyasi rejimlere örnek verilebilir. (1986, s. 338) Bu anlamda yirminci yüzyıl, "devasa fiziksel değişimlerin" bu kadar kısa bir zamanda tamamlandığı ve bu nedenle de "insan karakterinde" radikal

bir başkalaşmanın görüldüğü, uygarlık tarihinde Antik Mısır ile karşılaştırılabilecek dönemlerden biridir. (s. 304) Hem modern devlet hem de Firavunların egemenliğindeki Antik Mısır Mumford'ın "organizasyon adamı" dediği, iktidarın kurduğu makineye koşulsuz itaat eden bir insan karakterine ihtiyaç duyar. Max Weber'in "bürokratik karakterine" benzetilen bu toplumsal tip, kendi karakterini ve canlılığını tamamen yitirmiştir, iradesini makineye teslim etmiştir, mekanik düzenliliğin içinde işleyen bir birim olarak işlev görür, hiçbir değere dayalı yargıda bulunmadan, kendi duygularını silerek verilen bütün emirleri uygulamak gibi erdemlere sahiptir, ideal örneği Nazi Almanya'sında toplama kamplarının yönetiminden sorumlu subay Adolf Eichmann'dır. (1986, s. 344) Megatekniğin yarattığı bu tip, daha önce Mumford'ın tarif ettiği tercihleri, istekleri ve arzuları olan insandan bir hayli farklı görünmektedir ve onun tezleri bu noktada normatif teknolojik determinizmin özelliklerini hatırlatmaktadır. Bu tip için de makinenin ya da tekniğin dayattığı normlardan bağımsız bir ahlaki oluşturan tercih ve istek ölçütlerinden bahsetmek mümkün değildir.

Mumford'ın çabasını yönlendiren insan merkezli ilke, yani teknikten yola çıkarak insan ruhunu anlamak diye tarif ettiği gaye ciddi bir engelle karşılaşmıştır çünkü megatekniğin içinde bu varlığa rastlayamaz. Tarif ettiği mekanizma insan iradesini ele geçirmiş gibidir, bu nedenle kültürel karakteriyle insan bu makinenin içinde silinmiş haldedir. Bu noktada tarif ettiği durum Ellul'un özerk tekniğine iyice yaklaşır, ancak Mumford'ın yaklaşımı megatekniği toplumsal/siyasal bir formasyon olarak ele aldığı için tekniğin bağlamını değerlendirmeye daha etraflıca dâhil eder. Ancak bu sefer de teknik toplumsal/siyasal bir yapıdan ibaret hale gelme riski taşır, yani makine ya da teknik gibi terimler açıklayıcı metaforlara dönüşmeye başlar. Tekniğin anlamsızca aşırı vurgulandığı bir anlayıştan, tekniğin bağlam içinde kaybolduğu bir anlayışa sıçranır; esas itibarıyla "organizasyon adamı" gibi bir toplumsal tipin tarif edilmesi için megamakine gibi büyük bir kavrama ihtiyaç yoktur. Ayrıca, bu tipin tarifinden çıkan sonuç, tarihte bazı durumlarda tekniğin kendine özgü normlar üreterek, sadece megamakinenin üst kademesindekiler için değil, işe koştuğu çoğunluklar için de kendi ihtiyaç duyduğu kurallardan, ilkelerden, kıstaslardan başka bir normatif sisteme izin vermediğidir. Dolayısıyla Mumford'ın Ellul gibi daha açıktan, bariz şekilde normatif determinist yaklaşımlara yaklaştığı tezleri olduğunu

söylemek yanlış olmaz, bu da tekniği toplumsal bağlamından yalıtmaktan kaçınmanın, determinizmi mutlak şekilde aşmanın yeterli koşulu olmadığını gösterir.

Bimber'in sınıflamasında normatif yaklaşımın zıt kutbunda yer alan başlık nomolojik yani doğa yasalarına dayanan yaklaşımdır. Bimber'a göre, teknolojik determinizmin nomolojik yorumunda toplumsal normların yerini doğa yasaları alır. Bu yaklaşımın dayandığı varsayım şöyle özetlenebilir: “ [...] teknolojik gelişmenin geçmiş (ve güncel) durumu ve doğa yasaları ışığında, toplumsal değişimin gelecekte izleyebileceği bir tek mümkün rota vardır.” (s. 83) Bu varsayımda içerilen iki iddia vardır: İlki teknolojik gelişmenin kültürel ve toplumsal alanın dışında, doğa yasalarına benzer bir iç mantığı olduğu, ikincisi de toplumun bu teknolojik gelişmelere uyum sağladığıdır. (s. 84) Eğer teknolojik gelişmenin doğa yasalarına benzer bir iç mantığı varsa, insan tercihlerinin bu gelişmede oynadığı rol sınırlıdır, bu sınırlı çerçevede oynanan role de uyum ya da adaptasyon denilebilir. Tek mümkün rota ile kast edilen de belirli bir teknolojik gelişmenin beraberinde getirdiği sosyo-teknik sistem olarak düşünülebilir. Demiryolu örneğinde olduğu gibi, bu teknolojiyi kendisinden ibaret bir makine gibi düşünmek olanaksızlaşır, makine beraberinde belirli bir toplumsal ve teknik organizasyon getirir ve bunu mevcut toplumsal ve kültürel yapıdan bağımsız şekilde yapar.

Bimber'a göre, bu yaklaşımdaki mantığın normatif yorumdan tamamen farklı olduğu açıktır, normatif yorumda teknolojinin toplumsal değişime yön vermesini sağlayan temel süreç, insana ait değerlerin ve arzuların belirli bir teknik düşünme şekline tabi hale gelmesidir. Örneğin, Ellul da tekniğin özerkliğini açıklarken “iç yasalarından ve belirlenimlerinden” bahseder ancak bu yasalar, insanın başka bilgi ve deneyim alanlarına dayanan normları terk edip tekniğe ait normları benimsemesiyle oluşur. Bu tür bir açıklamada tekniğin iç yasası olarak ortaya konulan işleyiş, nihayetinde kültürel ya da davranışsal bir norma karşılık gelir. Oysa nomolojik yorumda, insana ait değerlerin bir hükmü yoktur, toplumsal süreçler teknolojinin gelişme şekline içkin yasalara yalnızca uyum sağlar, bu nedenle de “tek mümkün rota” fikri ağırlık kazanır.

Nomolojik yaklaşım, en katı teknolojik determinizm türünü temsil eder, bu nedenle bu tür bir açıklamanın makul bir örneğini bulmak nispeten zordur. Bimber'in

verdiği örnek Robert Heilbroner'ın Karl Marx'ın tarihsel materyalizminin belirli bir yorumuna dayanan, 1967 tarihli “*Makineler Tarih Yapar mı?*” başlıklı makalesidir. (s. 84) Heilbroner makalesinde, Marx'ın teknoloji toplum ilişkisini nasıl kurduyuyla ilgili tartışmalarda sıkça başvurulana, *Felsefe'nin Sefaleti*'ndeki şu saptamayı açıklamayı dener: “Elle işleyen değirmen size derebeyinin olduğu toplumu verir, buharla işleyen değirmen ise sanayi kapitalistinin olduğu toplumu.” (Marx, s. 220) Heilbroner bu varsayımı verili olarak “teknolojinin kendisinin hareket yasalarını”, yani teknolojinin tarihsel gelişme dizisini açıklamanın mümkün olup olmadığını sorar. Cevabı ararken temellendirmeye çalıştığı ana iddia teknolojinin zorunlu şekilde birbirini takip eden bir dizi gelişmeyle ilerlediğidir; buharla işleyen değirmen ancak elle işleyen değirmeni takiben mümkündür, hidro-elektrik santral de zorunlu olarak buhar değirmeninden sonra gelecektir ve bunlar doğanın teknoloji ile fethedilmesinin evreleri gibi düşünülebilir. (s.55) Bu fetih evrelerinin her birine bir toplumsal siyasal düzen tekabül ettiğine göre, tarihsel değişim de bu diziye tabi olacaktır. Dolayısıyla Bimber bu iddiayı yakaladığında onu en katı determinizm yorumu olarak sınıflandırır çünkü insanın teknoloji ile uygulamaya dönüştürdüğü doğa yasaları tarafından önceden belirlenmiş tek bir tarihsel değişim rotası fikrini en güçlü şekilde çağrıştıran yorum budur. Fakat Lawson'un belirttiği gibi, burada asıl mesele teknolojik koşulların toplumsal değişimin gerekli ya da yeterli neden olarak kabul edilip edilmediğinde yatar. (Lawson, s. 34) Açıklamanın Bimber'in kast ettiği anlamda nomolojik olabilmesi için, verili bir teknolojik koşulun, takip eden teknolojik ya da toplumsal gelişme evresinin yeterli nedeni olarak kabul edilmesi gerekir. Marx'ın ya da Heilbroner'ın elle işleyen değirmeni (ve onunla birlikte gelen derebeyinin olduğu toplumu) buharla işleyen değirmenin (ya da sanayi kapitalistinin olduğu toplumun) yeterli değil, gerekli nedeni olarak kabul etmesi, Bimber'in sınıflamasında ihtiyacı olan türden katı bir determinist anlayışa zemin hazırlayıp hazırlamadığı tartışmaya açıktır.

Bimber, sırasıyla insan değerlerini ve doğanın yasalarını merkeze alan bu iki kutbun ortasında yer alan yorumları “istenmeyen sonuçlar” olarak adlandırır. (s. 85) Langdon Winner'ın çalışmalarının temsil ettiği bu açıklama şeklinde teknoloji bir ölçüde insan tercihlerinin ürünüdür ancak bu tercihlerin sonuçları doğası itibarıyla belirsiz ve öngörülemezdir, bu sınırlı anlamda teknolojiye bir tür özerklik atfedilir. Teknoloji üretenler kendilerini tekniğin dayattığı normlardan ne kadar sıyırmaya

çalışırsa çalışsın, teknolojinin başta hesaplanamayan bir takım etkileri olacaktır. Winner'ın kontrolden çıkmış teknoloji temasını takip etmesinin tek nedeni yalnızca insanın ürettiği nesnelerin üretebileceği sonuçlar bakımından gösterdiği yetersizliği vurgulamak değildir. Bu temayı takip ederek teknolojinin ürettiği beklenmedik ya da istenmeyen sonuçları görebilmek için belirli bir deneyimin birikmesi gerektiğini, bu nedenle de sosyo-teknik sistem tam anlamıyla yerleşmeden, mevcut tercihlerle ilgili demokratik bir takım katılım yöntemleri kurmak gerektiğini göstermeye çalışır. (Lawson, s. 34) Bimber'a göre, bu yorumu normatif açıklamadan ayıran en önemli özellik, teknolojinin etkilerini “belirli bir kültürel ya da toplumsal pratiğe” dayandırmamasıdır. Nomolojik açıklamadan ayıran özellik ise teknolojinin özerk karakterini “keşfedilebilir” doğa yasalarına benzer iç yasalardan ziyade, önceden hesap edilmesi tam anlamıyla mümkün olmayan, teknoloji ve toplum ya da teknoloji ve doğa arasında, ya da teknolojinin kendi içinde gerçekleşen tepkimelerle açıklamasıdır. (s. 86)

Bu üç farklı konum karşılaştırıldığında Bimber'in vardığı sonuç şudur: Hem tarihin insan tercihlerinden bağımsız yasalarla belirlendiğini hem de teknolojinin bu tür yasaların ifade bulduğu bir mecra olduğunu varsaydığı için teknolojik determinizm nitelemesini hak eden tek aday nomolojik açıklamadır. (s.89) Normatif açıklama, nedensel fail statüsünü en nihayetinde toplumsal ve kültürel pratiğe atfettiği ve teknoloji ile yerleşen normları “kültürel bir olgu” olarak kabul ettiği için başka bir kategori olarak düşünülmelidir. İstenmeyen sonuçlar merkezli açıklamalar ise, teknolojinin dâhil olduğu tarihsel süreçlerin belirsizliğine, bu süreçleri öngörmenin tam anlamıyla mümkün olmadığı iddiasına dayandığından determinist değildir. Ayrıca eylemlerin sonuçlarının kontrolden çıkması yalnızca teknolojinin özellikleri ile açıklanmadığı, teknoloji bir toplumsal bağlama yerleştirildiği için yalnızca ‘teknolojik’ bir açıklama mantığı da değildir. Böylece bu ölçütlere göre, bu tür açıklamalar için de teknolojik determinizm uygun bir niteleme olarak değerlendirilmez.

Bu sınıflama önerisi kesin ve değişmez değildir, tam tersine geliştirilmeye açık bir taslak olarak okunmalıdır, ayrıca ilerleyen bölümde değerlendireceğimiz farklı ayrımlara dayanan öneriler de getirilmiştir. Bununla birlikte, “her şekle girebilen” bir kavram olarak tek başına teknolojik determinizmin yetersizliğini ve bu tür bir

kullanımın doğurduğu kavramsal bulanıklığı ortaya koyması bakımından, Bimber önerdiği taslakla amacını gerçekleştirir. Terimin işaret ettiği sorunun tek boyutlu olmadığını, teknolojiye ilişkin açıklamalarda yalnızca yaygın bir basitleştirmeyi adlandırmak için kullanılmasının her zaman doğru teşhisle sonuçlanmayacağını, sıradan anlamıyla kullanımının ancak genel bir ölçekte geçerli olduğunu gösterir. Bu genel planda teknolojik determinizm teknolojinin mutlak rasyonelliğini vurgulayan, teknolojik gelişme ile toplumsal gelişmeyi tek yönlü bir zorunluluk ilişkisi olarak tasavvur eden açıklamalar için kullanılabilir. Ancak bu tür yakın plan karşılaştırmalar, terimin sıradan anlamının farklı varsayımlardan hareket eden açıklamaları tek bir kategoriye sıkıştırdığını açıklıkla tespit eder.

Bu bölümde karşılaştırdığımız yaklaşımlar, aynı zamanda teknolojinin sıradan kavranışına karşı eleştiriler olarak da okunabilir, teknolojik gelişmeye duydukları inanç bakımından farklılık gösterebilir de, her biri başka şekillerde teknoloji sorusuna verilen alışıldık cevapları aşmayı dener. Bu çabanın vaka çalışmalarıyla daha detaylı bir şekilde sürdürüldüğü araştırma alanlarından biri Bilim ve Teknoloji Çalışmaları adını almıştır. Bu alanda teknolojik determinizmin çok boyutlu bir eleştirisi gelişmiş, teknolojik gelişme ve teknoloji toplum ilişkisini açıklamak için alternatif modeller önerilmiş ve buna rağmen determinizmin neden farklı görünüşleriyle canlılığını yitirmediği sorgulanmıştır. Bir sonraki bölümde teknolojik determinizm problemini farklı yönleriyle ele alan, teknolojinin toplumsal inşası yaklaşımını inceleyeceğim.

2.6. Bilim ve Teknoloji Çalışmaları'nda Teknolojik Determinizmin Eleştirisi

Bilim ve Teknoloji Çalışmaları (BTÇ) bilim ve teknoloji ile ilgili sosyal bilimsel bir perspektif üretmeyi amaçlayan disiplinler ötesi bir araştırma alanıdır. Bu perspektifin en temel odağı bilim ve teknolojiyi tarihsel, siyasal ve toplumsal bir bağlama yerleştirmek ve bu alanların toplumsal olanla arasındaki ilişkilerin karmaşıklığını açıklamaya çalışmaktır. BTÇ 1960'ların sonlarında özerk bir araştırma alanı olarak belirginleşmeye başlamadan önce sosyal bilimlerin farklı alanları içinde bu tür bir birikim oluşmuştur, bu nedenle bu alanın tarih, coğrafya, sosyoloji, felsefe, iktisat gibi farklı disiplinlerde olgunlaşmış birikimi sentezleyen bir yaklaşım geliştirdiği söylenebilir. Özellikle bilim felsefesinde sorulan ve araştırılan sorulara sosyolojik yöntemlerle cevap arayan bilim sosyolojisi, alanın oluşma evresinde önemli

bir rol üstlenir. Bilimsel bilginin tarihselliğini ve gelişme biçimini açıklayan çalışmaların doğal bir sonucu olarak, bu bilgi türünün üretiminde toplumsal ve siyasal faktörlerin önemini vakalar özelinde göstermeyi amaçlayan araştırmalar yapılır. Öte yandan kalkınma iktisadı gibi alanlarda oturmuş modellerin olguları açıklayamaması da teknolojinin iktisat bilimi içinde kavranışına ilişkin bir eleştirinin filizlenmesine neden olur, hem bilim ve teknoloji politikaları hem de teknoloji ve iktisat tarihiyle ilgili yeni açıklamalar ve modeller önerilir. Bilim ve teknolojinin mutlak konumunu sorgulamayı amaçlayan çalışmalar başka disiplinlerden gelerek bu ana akıntılara eklenir ve 1960'ların siyasal iklimini de arkasına alarak ortak bir noktada kesişir. Fen bilimleri, tıp ve mühendislik gibi alanlarda da giderek bu tür bir toplumsal bakış açısına ihtiyaç duyulmasıyla, üniversitelerde bu ihtiyacı karşılamaya yönelik alt birimler oluşur ve bu yapılar aşamalardan geçerek çok farklı disiplinlerden gelen araştırmacıların işbirliğine açık araştırma birimlerine dönüşür. Bugün alanda yapılan çalışmalar, ele alınan konular bakımından büyük bir çeşitlilik gösterir: Bilim, teknoloji ve demokrasi ilişkisi, bilimsel bilgi üretiminin toplumsal koşulları, üniversitelerin dönüşümü, bilim ve teknolojinin toplumsal cinsiyetle ilişkisi, teknobilimin kalkınmadaki rolü, küresel ısınma, güncel gıda-enerji-lojistik-inşaat politikaları, sorumlu araştırma ve yenilik, yurttaş bilimi, sosyo-teknik sistemler, bilimsel otorite ve uzmanlar, afet araştırmaları gibi oldukça farklı konu başlıklarında çalışmalar yapılmaktadır. (Ansal, Ekinci & Kaşdoğan, s.11)

Bilim ve Teknoloji Çalışmaları, farklı disiplinlerden beslenen sosyal bilimsel bir perspektifle bilim ve teknolojinin topluma dışarıdan etki eden bağımsız kuvvetler olmadığına, aksine bu alanların toplumsal olan ile karşılıklı bir etkileşim içinde geliştiğine ilişkin bir vurguyu en başından beri taşımıştır. Bu anlamda hem bilimin toplumsal süreçlerden bağımsız bir bilgi üretim tarzı olduğuna ilişkin bilimcilik olarak adlandırılan görüş hem de teknolojik determinizmin ürettiği vaatler, ön kabuller, çıkarım araçları ve tarihsel açıklamalar BTÇ içinde sistemli şekilde eleştirilmiştir. (Ansal, Ekinci & Kaşdoğan, s.11) Bu eleştirel bakış açısıyla hem üniversitelerin fen bilimleri, mühendislik ve tıp gibi alanlarında çalışan uzmanlar için hem de girişimciler ve karar vericiler için düşünümsel bir zeminin oluşması amaçlanır. Özellikle alanın kurumsallaşmaya başladığı dönemde, sınırlı bir uzmanlar çevresinin dokunulmazlık halesini içeriden ya da dışarıdan aşındırmak, bilim insanları, mühendisler, iş insanları ve siyasetçilerden oluşan topluluklar içinde saklı kalan karar süreçlerini kamusal

tartışmaya açmak, yapılan çalışmalar için önemli bir motivasyon kaynağıdır. Bu nedenle bilimsel bilginin ya da insan ürünü nesnelerin nasıl üretildiğinin ya da yerleşen terimle toplumsal olarak inşa edildiğinin tarif edilmesine çoğunlukla politik bir anlam da yüklenir.

Alanın gelişimini aktarmayı amaçlayan giriş niteliğinde metinlerde BTÇ'nin ilk önemli durağının bilim sosyolojisi olduğu belirtilir ve alanın önemli bir öncülü olarak Robert K. Merton'un bilim sosyolojisine değinilir. (Ansal, Ekinci & Kaşdoğan, s.16; Kleinman & Moore, s.3) Daha BTÇ gibi bir toplayıcı başlık ortada yokken, Robert K. Merton'un bilimin kurumsal karakterinin üretilen bilgiyi nasıl şekillendirdiğini açıklamayı amaçlayan yaklaşımı bilim sosyolojisinin bir alt alan olarak kurulmasında önemli bir aşama olmuştur. Merton'un yaklaşımını benimseyen araştırmacılar bilim kurumlarının kendine özgü özellikleriyle, bilim insanları arasındaki etkileşimlerin nasıl gerçekleştiğiyle, bilime dışarıdan yapılan politik müdahalelerin sonuçlarıyla ve bu dinamiklerin üretilen bilgiyi nasıl dönüştürdüğüyle ilgilenmişlerdir. Merton bilimsel bilgi üretiminin toplumsal boyutunu normatif özellikler ve gereklilikler üzerinden tarif eder: Merton'a göre bilimin ethosunu oluşturan dört öge evrenselcilik, ortaklaşalık, çıkarsızlık ve organize şüphecilik başlıklarıyla açıklanabilir. Bu sosyolojik tarifi bilimin toplumdan bağımsız “kendini doğrulayan” bir etkinlik olarak görülmesine neden olan “tecritçiliğine” karşı gerekli bir açıklık sağlayacağını söyler ve bunun bilimin kurumsal yapısının karşılaştırmalı olarak incelenmesi için bir başlangıç olduğunu belirtir. (s. 268-269)

Bilim sosyolojisi 1970'ler ve 1980'lerde daha çok Avrupa'da öne çıkan araştırma programlarıyla, Merton'un eleştirisiyle devam eder ve bu eleştirel birikim BTÇ'nin içinde merkezi bir konuma oturacak olan inşacılık (*constructivism*) yaklaşımını doğurur. Merton'u eleştirenlerin temel argümanı, kurumlara ve aktörlerin toplumsal etkileşimine normatif gereklilikler merceğiyle odaklanılmasının, “bilimin özünün – yani bilgi üretiminin – bir kara kutu gibi ele alınmasına” neden olmasıdır. (Kleinman & Moore, s.3) Daha sonra teknolojiyle ilişkili çalışmalarda da kabul görecektir. Bu kara kutu benzetmesiyle anlatılmak istenen, bilimsel bilginin nasıl bir bilgi türü olduğunu sorgulamaksızın toplumsal bir pratik olarak bilimsel bilgi üretiminin anlaşılabilirliği varsayımıdır. Başka deyişle, bu benzetme makro ölçekte kurumsal işleyişe odaklanan yaklaşımların bilimsel bilginin üretiminde etkili olan

mikro toplumsal faktörlerin inceleme dışı bıraktığını anlatır. Bu saptamadan hareketle, 1970’lerin sonlarından itibaren, özellikle Avrupa’daki araştırmacılar farklı yöntemsel araçlar kullanarak bu kara kutuyu açmayı amaçlamıştır. Çeşitli sosyolojik çalışmalar doğruluğu konusunda bir uzlaşmaya varılmamış bilimsel bilgi setlerine, bu tür konularda oluşan bilimsel ihtilaflara odaklanarak ya da bilimsel bilginin üretim süreçlerini daha yakından gözlemleyebilmek için laboratuvarlarda etnografik araştırmalar yaparak bilimsel bilgiyi farklı şekillerde nesneleştirmeye çalışırlar. Bu çalışmalarla birlikte cevap aranan sorular değişmiş, ölçek bilim kurumlarının kurumsal yapısından bilimsel bilginin başka türde bilgi ya da inançlarla karşılaştırılmasına, teknolojinin doğruluğu kabul edilen bilimsel hakikatlerle ilgili uzlaşmada oynadığı role, laboratuvarlarda çalışan bilim insanlarının deneylerle toplanan verileri nasıl değerlendirdiğine ve bilimsel toplulukların bir iddiayı geçerli kabul etme süreçlerinin işleyişine kaymıştır. Böylece inşacılık temel argümanını, yani bilimsel bilginin doğada keşfedilmeyi bekleyen hakikatlerden çok, bilimsel araştırma birimleri, bilim insanları ve kullanılan teknikler tarafından üretilen ya da inşa edilen bir bilgi türü olduğunu, laboratuvar koşullarının da doğayı ikame eden olgular inşa ettiğini ikna edici şekilde ortaya koymanın yollarını arar.

Sismondo’ya göre inşa benzetmesi, aralarındaki kuramsal ve yöntemsel farklara, hatta anlaşmazlıklara rağmen, BTÇ’nin içindeki farklı araştırma programlarını birbirine bağlayan bir ortak zemin olarak düşünülebilir ve onu “genel bilim ve teknoloji tarihinden, akılcı bilim felsefesi projesinden, teknoloji felsefesindeki fenomenoloji geleneğinden ve kurumsal bilim sosyolojisinin kısıtlarından” ayırır. (s. 17) Bu ortak zeminin merkezinde bilimsel ya da teknolojik bilginin üretiminin her yönüyle toplumsal bir süreç olduğu varsayımı vardır. Dahası inşa metaforu bu iki alanın da süregelen bir dönüşüm içinde olduğunu vurgular, bilim ve teknolojiden ne anladığımız sürekli yeniden tanımlanır. Bu zeminin diğer önemli varsayımı ise bu iki alanın “ürünlerinin kendilerinin doğal” olmadığıdır, başka deyişle ne bilimsel bilgi ne de teknoloji doğanın, doğa hakkında fikirlere doğrudan bir tercümesini yapmaz. (s.14)

2.6.1. Teknolojinin İnşacı İncelemesi

BTÇ içinde inşacılık anlayışının bilimsel bilgiyle sınırlı bir çerçeve olmaktan çıkıp teknolojiyi de kapsayarak genişlemesi 1980'lerin ortalarını bulmuştur. İnşacılık anlayışının teknolojiye uyarlanması, birçok farklı insan ürünü nesne veya teknolojik sistemle ilgili ayrıntılı tarihsel incelemeler için yöntemsel bir zemin oluşturmuş, ayrıca bir bütün halinde değerlendirildiğinde teknolojik determinizme alternatif bir açıklama modeli olarak gelişmiştir. Bu anlamda yapılan çalışmaların ortak vaadi, teknolojinin kara kutusunu açmak, yani teknik yeniliklerin gelişme sürecini daha önce ele alınmamış ayrıntılarıyla tarif etmek ve bu süreçte devrede olan toplumsal etkileri ampirik verilerle göstermektir. Bu başlık altında yapılan çalışmalar, incelediği nesneler bakımından büyük bir çeşitlilik gösterse de, araştırmaların ortak çıkış noktasındaki sorular en genel haliyle şöyle özetlenebilir: Teknolojilerin özellikle geliştirme evresinde hangi toplumsal faktörler sürece dâhil olur? Teknoloji topluma etki etmeden önce, teknoloji ne ölçüde ve nasıl toplumsal olarak inşa edilir? Teknolojik sistemler toplumsal değişimin nedeni olarak değil, çeşitli toplumsal etkenlerin sonucu olarak düşünüldüğünde resim nasıl değişir?

Bu teknolojik determinizmin ürettiği soruların ve sorunların bir kısmını ters yüz eden bir hamledir, teknolojinin toplumsal alanın dışında, bağımsız bir etken olarak topluma dışarıdan etki ettiği varsayımını doğrudan karşısına alır. Bununla birlikte inşacılık da tek parçalı bir yaklaşım değildir, bu genel başlık altında, kuramsal ön kabullerine ve teknolojik determinizmi hangi yönden karşısına aldığına göre birbirinden ayrılacak üç temel kategoriden bahsedilebilir: Ölçülü toplumsal inşacılık, güçlü toplumsal inşacılık ve fail-ağ kuramı. (Brey, s.4-5) Bu üç kategori üzerinden yapılacak bir karşılaştırma ile yaklaşımın temel sorunsallarını değerlendirebiliriz.

2.6.1.1. Ölçülü İnşacılık: Teknolojinin Toplumsal Şekillenmesi

Mackenzie ve Wajcman yaklaşımın ölçülü versiyonunu örnekleyen ilk derleme kitaplardan birinde inşa yerine şekillenme terimini tercih eder ve giriş bölümünde yaklaşımın teknolojik determinizmi hangi yönden eksik ve sorunlu bulduğunu açıklar. (s.4-7) Açıkladıkları haliyle teknolojik determinizmin iki ana bileşeni vardır: İlki özerk

(otonom) teknoloji fikridir, bu fikre göre teknolojik değişim toplumun dışında, kendi i mantığına göre gelişir. İkinci kısım ise, teknolojik değişimin toplumsal değişime neden olduğu varsayımdır. Teknolojinin toplumsal alanın içinde nasıl şekillendiği sorusu daha çok ilk bileşene, yani özerk teknoloji fikrine alternatifler nerilmesine odaklanır, teknolojik değişimin etkileri sorunu, yani ikinci bileşen daha çetrefilli bir soru olarak kısmen ötelenir. Zaman içinde bu etki sorunu da yapılan çalışmalarda özgün biçimlerde vaka çalışmalarına dâhil edilmiş olsa da, inşacılığın ilk aşamalarında bir teknik nesnenin ya da bir teknolojik sistemin standart hali oluşmadan önce hangi etkenlere tabi olduğu sorusu daha önemli olmuştur.

Mackenzie ve Wajcman'ın özerk teknoloji varsayımını sorgulamak için sordukları soru, teknolojiyi neyin şekillendirdiğidir, olası cevaplar da şu başlıklar altında toplanır: Bilim, teknolojinin kendisi ve birbirleriyle ilişkili olarak ekonomi, toplumsal ilişkiler ve devlet. Eğer bilimin özerk bir bilgi türü olduğu kabul edilmişse, bilimin teknolojiyi şekillendirdiği iddiası, teknolojinin bağımsızlığını ilan etmek için avantajlı bir tercihtir. Bilimsel bilgi toplumsal faktörlerden bağımsız şekilde üretiliyorsa, teknolojik üretim ya da bilgi de tek yönlü şekilde bilimsel bilgiye tabi kılınırsa, onun da özerkliği kanıtlanmış olur. (s.8-9) Ancak öncelikle, bu ilişkinin bu iddiadaki kadar basit olmadığını gösterebilmek için bilim sosyolojisi ciddi bir uğraş vermiştir. Bilim sosyolojisi bilimin de bir toplumsal bağlam içinde üretildiğini, bilimsel bilginin toplumsal etkenlere bağışık olmadığını ampirik çalışmalarla tespit etmede belirli bir mesafe kat etmiştir. İkincisi teknoloji üretenlerin basitçe bilimdeki gelişmelerin pratik sonuçlarını aradığını söylemek de doğru olmaz, teknolojik sistemleri ya da nesneleri tasarlayan ve üretenler için bilim, karşılaşılan problemlerin çözümünde kullanılan araçlardan yalnızca biridir, bu nedenle şekillenme tek yönlü olmaz, çoğunlukla karşılıklı bir etkileşimden bahsedilebilir. Yine de özerk teknoloji fikrini desteklemek için, bu basitleştirilmiş bilim teknoloji ilişkisine başvurmanın halen yaygın bir tercih olduğu söylenebilir.

zerk teknoloji varsayımına dayanarak verilen daha güçlü bir cevap ise, teknolojinin kendisinin teknolojiyi şekillendirdiğidir. Bu cevabın daha güçlü olmasının nedeni, popüler teknoloji anlatılarında yer alan aniden tarih sahnesine çıkan gizemli nesne olarak icat ve bir ilhamla yeniliği üreten mucit tasvirilerinin çarpık bir kavrayış yarattığını ikna edici şekilde açıklayabilmesidir. İcatlar her zaman verili

tarihsel koşulların ve karmaşık süreçlerin ürünüdür, verili tarihsel koşulları oluşturan önemli bir birleşen hâlihazırdaki teknolojidir, karmaşık süreçler de “süreğin bir birikimin” parçasıdır. (Gillfillan’dan akt. Mackenzie & Wajcman, s.11) Teknolojik yenilikte hayal gücünün ve yaratıcılığın rolü inkâr edilemez olsa da, bunlar daha çok mevcut araçların ya da sistemlerin geliştirilmesinde ya da verili teknolojik koşullardaki problemlerin çözülmesinde iş görür. Thomas Hughes’a atfedilen teknolojik sistem kavramı, teknolojik gelişmenin bu aşamalı doğasını anlatır, teknik nesneler izole, kendine yeten araçlar olarak değil, uzun süreçler içinde aşamalı bir şekilde olgunlaşmış daha büyük bir sistemin bir parçası olarak doğar, gelişir ve yerleşir ve bütün bu süreçlerde farklı türde kısıtlar sistemi şekillendirir. Mackenzie ve Wajcman, bu bakımdan Hughes’un askeri terminolojiden ödünç aldığı “ters cephe çıkıntısı” (*reverse salient*) benzetmesine dikkat çeker. (s.12) Cephede ileri sürülen bir birliğin, bir noktada bir engelle karşılaşması gibi, teknolojik yeniliklerin sisteme dâhil edilme süreçlerinde bu tür “ters cephe çıkıntıları” teknolojik değişimin izlediği güzergâhı değiştirebilir. Bu duruma örnek gösterilen tipik vaka, elektrik tedarik sistemidir, elektriğin aktarılması için gereken mesafe arttıkça, kablolarda kaybolan gücün de artması bütün sistemin yeniden tasarlanmasını gerektirir. Bu teknik kısıtların sistemi nasıl şekillendirdiğine bir örnektir ancak kısıtlar her zaman teknik olmak zorunda değildir, ekonomik ya da toplumsal kısıtlar da bütün sistemin tasarımını etkileyebilir ya da işleyişin baştan sona yeniden gözden geçirilmesine neden olabilir.

Teknolojik sistemlere yeniliklerin eklendiği süreçlerde genellikle en önemli kısıtlar ekonomiktir, dolayısıyla teknolojiyi şekillendiren en önemli faktörlerden biri ekonomidir. Basitçe teknolojik sistemler büyük ekonomik yatırımlar gerektirdiğinden, teknolojik sistemlerin geliştirme aşamasında alınan kararlar aynı zamanda ekonomik kararlardır. Bu durum ayrı ayrı kararlar için geçerli olduğu gibi yapısal koşulları da oluşturur, kapitalist üretim biçimi teknolojik değişimi dayatır, ekonomik bir girişim serbest pazar rekabeti koşullarında hayatta kalabilmek için sürekli yenilik üretmelidir. (s. 14) Marx’ın bakış açısı benimsenerek bu yapısal boyut daha da detaylandırılabilir, örneğin toplumsal ilişkilerin ekonomik hesaplardan ne anlaşıldığını nasıl tespit ettiği sorulabilir. Bu analiz hattı takip edildiğinde, örneğin maliyet gibi bir kavram soyut ve evrensel bir ekonomik unsur olmaktan çıkar, toplumun yapısı, neyin maliyet olarak kabul edildiğini ve maliyet hesabının nasıl yapıldığını belirlemeye başlar. MacKenzie ve Wajcman bu durumu açıklamak için birkaç örnek verir: Hindistan’daki köylülerle

toprak sahipleri arasındaki bitmeyen borca dayalı ekonomik düzen, bu coğrafyada verimi artıracak teknolojik yeniliklere direnç gelişmesine, ya da Sovyetler Birliği'ndeki merkezi fiyat sistemi büyük ölçekli fabrika yenilenmelerinin uygulanamamasına, ya da İngiltere'ye göre Amerika'da iş gücü maliyetlerinin daha fazla olması, bu maliyetleri azaltmaya yönelik teknolojik gelişmenin Amerika'da daha hızlı gerçekleşmesine neden olmuştur.(s.17-18) İş gücü maliyeti, cinsiyete dayalı iş bölümünün de bu etki-tepki zincirine eklendiği noktalardan biridir, toplumsal ilişkilerin yapısı nedeniyle kadınların ucuz iş gücünün büyük bölümünü oluşturduğu endüstrilerde teknolojik değişim daha yavaş olabilir.

Maliyet ve kâr hesaplamaları söz konusu olduğunda, özel teşebbüslerin tabi olduğu kısıtlara tabi olmayan bir aktör devlettir, bu nedenle büyük ölçekli teknolojik sistemlerin hayata geçirilmesinde devletlerin aldığı ekonomik kararların büyük rolü vardır. Bu durum, yani devletlerin gücünün bir göstergesi olarak çok büyük ölçekli teknolojiler üretmeyi finanse etmesi, antik dönemden bugüne biçim değiştirerek devam etmiştir. (s.19) Bu bakımdan askeri teknoloji, devletlerin teknolojik gelişmeye müdahale alanındaki en etkili cephedir, başka herhangi bir şekilde maliyetleri karşılanamayacak araştırma/geliştirme etkinliği ancak savaş ya da savaş tehdidi nedeniyle devletler tarafından karşılanır. Bu araştırma-geliştirme etkinliği yalnızca askeri teknolojilerin gelişimini sağlamaz, aynı zamanda “sivil teknolojinin” gelişimini de tetikler, nükleer enerji, hava ulaşımı ve elektronik bu etkinin en tipik örnekleridir. (s.20) Devletlerin teknolojinin şekillenmesine daha dolaylı yoldan etki ettiği başka bir başlık da ev teknolojileridir. Devlet politikaları toplumu çekirdek aile birimi etrafında organize ederek, bu organizasyonu güçlendirecek türden teknolojilerin gelişmesini sağlar. Bu organizasyonun temelini teşkil eden mülkiyet ilişkileri ve toplumsal cinsiyet rolleri, üretilen teknolojinin biçimini, işlevini ve kullanım şeklini belirler. (s. 21)

Bütün bu faktörler farklı vakalar üzerinden, ayrıntılı şekilde incelendikçe teknolojik değişim toplumun dışında bir yerde gerçekleşen, yalnızca teknik olanaklara ve kısıtlamalara tabi, teknolojiyi üretenlerin toplumsal bakımdan yansız düşünce biçimlerinde şekillenen bir süreç olmaktan çıkmaya başlar. Ölçülü inşacılık ya da teknolojinin toplumsal şekillenmesi anlayışı, temel varsayımları bakımından teknolojik determinizme alternatif bir teknolojik değişim modeli önermeyi dener ancak bunu yaparken inşa metaforunu daha temkinli yorumlar, teknolojilerin

öngörülemezlik etkileri olabileceğini kabul eder. Bu durum teknolojik değişim ve toplumsal değişimi çift taraflı örmeyi mümkün kılan, aynı zamanda da teknolojinin politik yanlılığı sorusunu devreden çıkarmayan bir yaklaşım üretir.

2.6.1.2. Güçlü İnşacılık: Nesnelerin Yorumsal Esnekliği

Yerleşik adıyla Teknolojinin Toplumsal İnşası (*Social Construction of Technology - SCOT*) ya da güçlü inşacılık, BTÇ içinde artık olgunlaşan toplumsal inşaa kavramının, programlı şekilde insan ürünü nesnelere ya da teknolojik sistemlere uygulandığı yaklaşımdır. 1970’lerde bilim sosyolojisinde başarılı olmuş yöntemlerden ve kavramlardan faydalanarak teknolojiyi odağa alır ve popülerleşmeye başladığı 1990’lardan itibaren teknoloji sosyolojisinde merkezi bir yer teşkil eder. Trevor Pinch, Wiebe Bijker, John Law ve Thomas Hughes gibi sosyologlar ve tarihçiler SCOT’un gelişim evresinde öncü çalışmalar yapan isimlerdir. Bu yaklaşım en temelde, insan ürünü nesnelerin ya da teknolojik sistemlerin geliştirme süreçlerinde, vaka çalışmalarıyla farklı aktörlerin ve toplumsal grupların etkileşimlerini ayrıntılı şekilde tarif etmeyi, teknolojik tasarım süreçlerinin çok yönlü gelişim yönlerini ortaya koymayı ve bu şekilde teknolojik yeniliğin yerleşme sürecinde devrede olan toplumsal etkenleri göstermeyi amaçlar. İlerleyen bölümde Pinch ve Bijker’in tarihçesindeki işaretleri takip ederek, önce bu yaklaşım tarafından teknoloji çalışmalarında neyin eksik ya da yetersiz bulunduğunu, daha sonra ise bilimsel bilgi incelemelerinde kullanılan kavram ve yöntemlerin teknoloji çalışmalarına, teknolojik determinizme alternatif bir teknolojik gelişme modeli oluşturmak için nasıl tercüme edildiğini değerlendireceğim.

Pinch ve Bijker, BTÇ öncesinde, teknoloji ile ilgili sosyal bilimsel bir perspektifle yapılan çalışmaları dört başlıkta ele alır, bunlar teknoloji felsefesi, yenilik çalışmaları, teknoloji tarihi ve teknoloji sosyolojisi olarak sıralanabilir. (s.15-18) Bu kısa incelemede daha önceki bölümde değerlendirdiğimiz felsefe temelli soruşturmalar en az üzerinde durulan başlıktır, bu alandaki literatürün bilim ve teknoloji kavrayışlarının “gerçekçi” olmadığını ve “hayal kırıklığına” sebep olduğunu belirtirler. Bu tür bir alanyazın incelemesi için şaşırtıcı derecede genelleyici ve dikkatsiz olduğu söylenebilecek bu yargı, güçlü inşacılığın ne tür soruları dışlayarak kendi yöntemini kurmaya çalıştığını göstermesi bakımından açıklayıcıdır. Güçlü

inşacılık olduğu evrede teknoloji ile ilgili evrensel, bütüncül bir bakış açısı benimseyen felsefi soruşturmaları kesinlikten uzak, yöntem bakımında yetersiz olarak kodlayarak kurulur. Bu hamle yeni ve ayıksı bir kuramsal anlayışın önerildiği ilk aşama için bir bakıma meşrudur ancak kendi mikro-analiz ölçeğini aşan her tür yaklaşımın katı bir ihmali derecesine vardığında kusurlarının da nedeni haline gelecektir.

Yenilik çalışmaları, çoğunlukla ekonomik olarak başarılı olması istenen teknolojilerin üretilebilmesinin koşullarını saptamaya çalışan iktisatçıların çalışmalarından oluşur. Bu çalışmalar daha çok yeni teknolojiler üretmeyi amaçlayan bir şirketin kurumsal yapısını, ar-ge etkinliğinin nasıl düzenlemesi gerektiğini ya da yeniliği etkileyen makro-ekonomik faktörleri araştırır. Çizilen ekonomik çerçeve teknolojinin üretim sürecinin içeriğiyle ilgilenmez, bu içeriği verili alır ve teknolojik süreçlere yakından bakmaya çalışmaz. Dolayısıyla teknolojik yeniliğin ekonomik analizinin yapıldığı bu çalışmalarda, bir bilgi bütünü ya da toplumsal bir sistem olarak teknolojinin analizi yoktur, kurumların ya da şirketlerin organizasyon yapıları ve işletme süreçleri asıl odaktır. Bu nedenle bilim kurumlarının sosyolojisinde olduğu gibi, bu perspektifte de “teknolojinin kara kutusu” açılmadan bırakılır. (Layton’dan akt. Pinch & Bjiker, s. 15) Kara kutuya dokunulmadığında, yeniliğin üretildiği süreç basit, doğrusal, değişmez, her durum için geçerli olabilecek modeller üzerinden düşünülür ve bu modeller süreçte etkili olan toplumsal etkenleri inceleyebilmek için herhangi bir dayanak noktası vermez.

Güçlü inşacılığa göre, teknoloji tarihi ve sosyolojisi alanındaki geçmiş çalışmaların en büyük engelleri ise kavramsal zayıflıkları ve doğrusal teknolojik gelişme modelini güçlendirmeleridir. Tarihi araştırmalar sistemlerin ya da nesnelerin gelişim süreçlerini daha yakından incelemiştir, bu bakımdan tarihi incelemelerde teknolojik gelişme süreçleri teknoloji felsefesinde ya da yenilik çalışmalarında olduğu kadar kapalı kalmamıştır. Ancak öncelikle alanda kavramsal bir yetersizlik hâkimdir, vakalar daha çok “betimleyici tarihyazımı” perspektifinden ele alınır. (s. 16) Bu nedenle daha geniş bir sosyolojik perspektif için, vaka çalışmaları arasında karşılaştırma eksenleri kurulabilmesini sağlayacak kavramlar bakımından, fazla umut vaat etmez. Ayrıca Pinch ve Bjiker’ın “asimetrik odak” olarak adlandırdıkları, başarısız olmuş yenilik girişimlerinin büyük oranda odağın dışında bırakılması

durumu, bu çalışmalarda oldukça yaygın bir sorundur. Teknolojik nesnenin başarısının nedenleri, bu alanyazında genel olarak açıklanmadan bırakılır, başka deyişle başarı nesnenin gelişme süreciyle ilgili açıklamanın kendisi haline gelir. Bu teknolojik gelişmenin nihai bir hedefe doğru doğrusal biçimde ilerlediği tezini güçlendiren bir bakış açısı üretir, gelişme aşamalarında devrede olan teknik kısıtların, olası başka güzergâhların ve en önemlisi toplumsal etkilerin görünmez hale gelmesine neden olur. Teknoloji sosyolojisinde ise, o zamana kadar bir takım denemelere rastlansa da, önerilen yaklaşımlar yetersiz kalmış ve vaka analizlerinde kullanışlı olabilecek bir kavramsal çerçeve örülememiştir. Değinilen olumlu örnekler ise, teknolojik ihtilafları inceleyen, hem başarılı hem başarısız yenilikleri odağa alan ve teknolojik gelişmeyi “içsel bir mantık” yerine üretim ilişkileri yönünden açıklayan, yani inşacı yaklaşımın ön kabullerini ve amaçlarını önceden haber veren vaka çalışmalarıdır. (s. 19) Güçlü inşacılık bu tür yeni denemelerdeki işleyen bakış açılarını ve kavramları, uygulamaya dönük geçerli bir yöntem kurmak için sentezlemeye çalışacaktır.

Bu anlamda temel hareket noktası, bilimsel bilgi sosyolojisinde etkili bir araştırma programı oluşturmayı başarmış stratejilerdir. Bu alanda üretilen analizlerin yarattığı tartışmalar, kullanılan yöntemlerin teknolojiye nasıl uyarlanabileceği sorusunu doğurmuştur. Pinch ve Bijker, bu bakımdan özellikle Güçlü Program’ın simetri kavramı ve Görelilik Ampirik Okulu’nun (*Empirical Programme of Relativism - EPOR*) metodolojik yaklaşımı üzerinde durur. Toplumsal etkenlerin bilimsel bilginin içeriğine etkide bulunup bulunmadığını soran bir araştırmacının, bilim insanının inancının doğruluğu ya da yanlışlığına karşı yansız olması gerektiğini iddia eden simetri ilkesi, hem bilimle hem de teknolojiyle ilgili sosyolojik araştırmalarda yeni bir yol açmıştır. Bu ilkeye göre, bilimsel bilginin doğruluğu, onun açıklamaya muhtaç olup olmamasına ilişkin bir kıstas olarak alınmaz ve bu sayede herhangi bir bilginin doğru kabul edilmeden önce nasıl bir inşa sürecinden geçtiğini izlemek mümkün olur. Bu ilke teknolojiye uyarlandığında, yukarıda değindiğimiz asimetric odak sorununun açıklaması haline gelir, bu sorunu aşmak için güçlü inşacılık bir tasarımın başarılı ya da başarısız oluşuna kayıtsız kalmayı seçecektir.

Görelilik Ampirik Okulu ise kurduğu yöntemsel stratejiyle doğrudan güçlü inşacılığı etkilemiştir. (Pinch & Bijker, s. 20-21) Pozitif bilimlerin içinde bilimsel bilginin toplumsal inşasına odaklanan bu yaklaşıma göre, bilimsel bulguların bilimsel

gerçekler haline gelme süreci üç temel evrede incelenmelidir: yorumsal esneklik evresi, kapanma evresi ve kapanma mekanizmasının daha geniş toplumsal bağlama yerleştirilmesi. (s.21) Birinci evre bilimsel bulguların “yorumsal esnekliğinin” ispatlandığı evredir, bu evrede aynı verilerin ya da bulguların farklı bilim insanları tarafından farklı yorumlanabildiğinin açıklıkla gösterilmesi amaçlanır. Örneğin, bilimsel bir ihtilaf söz konusuysa, farklı yorumlara sahip aktörlerin dâhil olduğu “ihtilaf grubu” ya da “çekirdek küme” belirlenir ve bu gruptaki bilim insanlarıyla yapılan görüşmelerle bulgular üzerindeki yorum farkları karşılaştırılır. (Collins’den akt. Pinch & Bijker, s.21) Bu sayede bilimsel bilginin inşa sürecinin hem doğal hem de toplumsal dünya içinde gerçekleşen bir müzakere süreci olduğunun ortaya konması amaçlanır. İkinci evre, yorumsal esnekliğin giderek nasıl katılaştığının, belirli bir yorum üzerinde nasıl uzlaşıya varıldığının gösterildiği kapanma evresidir. Burada da temel amaç toplumsal etkenlerin bilimsel doğruların sabitlendiği süreçteki rollerini ayırt etmeye çalışmaktır. Bilimsel ihtilaf örneği üzerinden açıklanırsa, ihtilaf grubundaki aynı bilim insanlarıyla bu iki farklı evrede yapılan görüşmelerin karşılaştırılması uzlaşma sürecinin nasıl geliştiğinin, yani “kapanma mekanizmasının” çalışma şeklini gösterir. Tam bu noktada üçüncü yöntemsel evreye geçilir, bu evrede kapanma mekanizmasının bilimsel çevre ile sınırlı olmayan geniş “sosyo-kültürel evren” ile ilişkisinin tarif edilmesi amaçlanır. Bu okuldan çıkan bilim sosyolojisi çalışmalarında bu evre oldukça sınırlı şekilde ele alınmıştır, örneğin “ihtilaf grubunun” çalışılması bu evrenin tarif edilmesi için yeterli olmamıştır.

Bu yöntemsel çerçeve teknolojik nesnelerin gelişme süreçlerine uyarlandığında, güçlü inşacılığın kavramsal ana hatları belirginleşmeye başlar. Güçlü inşacılık, teknolojik nesnelerin ya da sistemlerin geliştiği süreçlerde, sürecin özellikle başlangıç aşamasında ortaya çıkan tasarımların birkaç farklı bakımdan yorumsal esneklik gösterdiğini, daha sonra da bir kapanma ya da dengelenme evresiyle gelişimin bir yönde kararlılaştığını iddia eder. Bu kavramların tadil edilmiş halleri aracılığıyla yapılan tarihsel incelemelerle toplumsal etkenlerin belirleyici olduğu yeni bir teknolojik değişim modeli önerir. Teknolojik değişim bu şekilde nesneleştirildiğinde teknolojik determinizmin sorduğu soruların yönü tamamen değişir ve determinizmin belirli türlerinde baskın olan doğrusal gelişme modelinin gerçek tarihsel süreci karşılamayan bir basitleştirme olduğu gösterilebilir.

Pinch ve Bijker'ın bisikletle ilgili vaka çalışmasından aktardıkları parçalar, teknolojinin toplumsal inşası yaklaşımının bir teknolojik gelişme sürecini nasıl modellediğini daha açık şekilde ortaya koyar. Bu yaklaşıma göre, öncelikle herhangi bir teknolojik nesnenin gelişme sürecinin çeşitlenme ve seçim işlemlerinin birbirini takip ettiği, çok yönlü bir süreç olarak tarif edilmesi hayati bir öneme sahiptir. Teknolojik nesnenin son halini almadan önce farklı amaçları gerçekleştirmeye çalışan tasarımların ortaya çıktığı bir çeşitlenme sürecinden geçtiği, bu sürece dâhil olan farklı toplumsal grupların kendi çıkar ve beklentilerine göre seçimler yaptığı ve bu seçimlerde dikkate alınan kıstasların hem teknik hem de toplumsal olabileceği gösterilmelidir. Bu sayede başarılı olmuş nesnenin, mümkün başka başarılı biçimlerinin de olabileceği ve bu mümkün biçimlerin toplumsal etkenlere de bağlı olup olmadığı araştırılmalıdır. Bisikletin gelişimi bu tür bir sürecin tipik bir örneğidir, 1879-98 yılları arasında bugün alıştığımız biçimin ilk hali, alçak tekerli “güvenli bisiklet” standart tasarım haline gelmeden önce, 19 yıllık bir çeşitlenme ve seçim evresinden geçmiştir. (s.22-30) İlk bisiklet olarak adlandırılan nesne bir küçük bir de büyük tekerleği olan, “*Ordinary*” ya da daha sonra aldığı adla “*Penny Farthing*” denen araçtır. Teknolojik determinist açıklamalarda sıklıkla rastlanan geçmişe dönük çarpıtma, bu süreç içerisinde nesnenin tamamıyla teknik bir mantığa göre işleyen doğrusal bir gelişme gösterdiğini söyleyecektir. Oysa çok yönlü model, bu gelişim sürecindeki çeşitlenmeye ve seçimlere odaklanarak neden bazı tasarımların başarılı diğerlerinin ise başarısız olduğunu, her bir tasarımın hangi problemlere cevaben ortaya çıktığını, bu problemleri hangi toplumsal grupların tanımladığını sorarak teknolojik nesnelerin “yorumsal esnekliğini” tarif etmeyi ve sürecin olumsuzluğunu açıklama modeline dâhil etmeyi dener.

Yorumsal esnekliğin tarif edildiği aşamada, teknolojik nesnenin gelişim süreci ile herhangi bir şekilde ilişkisi olan toplumsal gruplar ve bu grupların nesneye atfettiği anlamlar ayrıntılı şekilde ele alınır. Teknik nesnenin gelişim süreci, farklı grupların tanımladıkları problemler ve tasarımcı ya da mühendislerin problemlere ürettiği çözümlerden oluşan doğrusal olmayan bir zincir olarak betimlenir. Toplumsal gruplar basitçe nesneye aynı anlamı atfederek, problem tanımları büyük ölçüde benzeşen topluluklardır, tanımlanan en temel gruplar aynı problemleri paylaşan kullanıcılar ya da üreticilerdir ancak bu gruplarla birlikte daha dolaylı gruplar da tanımlanabilir. Örneğin, bisikletin sokaklarda ilk görünmeye başladığı yıllarda çok geçmeden bisiklet

sürücülerine sataşan, hatta saldıran bisiklet karşıtı bir grup ortaya çıkmıştır. (s.24) Ayrıca kapsamı geniş toplumsal gruplar, analizde genellikle kullanışlı olmaz, toplumsal grupların içinde ayrımların yapılması gerekir, yine bisiklet örneğinde kadınların ayrı bir grup olarak değerlendirilmesi problem-çözüm zincirinde başka şekilde ayırt edilemeyecek halkaları gösteren yönetsel bir tercihtir. Yüksek tekerli *Penny Farthing* bisikletinin ilk yıllarında kadınların bisiklet kullanması hoş karşılanmaz ve kıyafetleri bisiklet sürmeyi engeller, bu nedenle kadınların nesneye atfettiği anlam ve tanımladıkları problem farklılaşabilir. Erkeklerin de bir toplumsal grup olarak tanımlanması yeterli değildir, daha ayrıntılı özelliklere ihtiyaç vardır, örneğin yüksek tekerliyi kullanan ilk grup ulaşımdan çok sporu önemseyen genç maceraperest erkeklerdir, bu nedenle genç ve orta yaşlı ya da yaşlı erkeklerin tanımladıkları problemler farklılık gösterebilir.

Her bir toplumsal grup, nesneye atfedilen anlama bağlı olarak problemler de tanımlar, başka deyişle sosyal grupların nesnenin gelişimini etkileme aracı tanımladıkları problemlerdir. Bu problemler teknolojik nesnenin gelişim sürecinde birbirleri ile rekabet içinde olmalarına ve çatışmalarına rağmen, bazen iç içe geçebilir, bir probleme önerilen çözüm başka bir problemin de yeniden tanımlanmasına neden olabilir ya da aynı probleme çelişen çözümler önerilebilir. Problemler toplumsal grupların ihtiyaçlarına ve nesneden beklentilerine bağlı olarak tanımlanır, bu nedenle farklı toplumsal grupların beklentileri birbirleriyle örtüşmeyebilir. Teknolojik nesnenin gelişim süreci bu şekilde tarif edildiğinde farklı problemlerin ürettiği çelişkiler de aşikâr hale gelir: Bisiklet örneğine dönersek farklı toplumsal grupların, örneğin genç ya da yaşlı erkeklerin hız ya da güvenliğe öncelik vermesine göre önerilen teknik çözümler çelişkili olabilir ya da güvenlik problemini çözmeyi amaçlayan birbiriyle çelişen tasarımlar gelişebilir. (s.28) Teknolojik nesnenin içeriği bu anlamda yorumsal esneklikten kaynaklanan çelişkilerin bir göstergesi olarak okunabilir, büyük çaplı ön tekerlek hız problemine bir çözüm olarak önerilmiştir ancak güvenlik arayan gruplar için bu içerik daha fazla güvensizlik anlamına gelebilir. Bu çelişkilerin hepsi bir çözüme ulaşmayabilir, bazı toplumsal grupların nesneye atfettiği anlam başka toplumsal gruplardan etkilenmeleri nedeniyle değişebilir ve böylece bazı problemler kendiliğinden elenebilir, bu nedenle problemlerin ve çözümlerin rekabet ettiği bu süreç farklı toplumsal grupların birbirleriyle etkileşimi dikkate alınarak açıklanmalıdır. Güçlü inşacılığın en büyük vaadi, bu çelişkilerin toplumsal nedenlerini

ortaya çıkartarak, teknolojik gelişmenin teknik olduğu kadar toplumsal bir süreç olduğunu göstermektedir.

Bu doğrultuda yapılan bir hamle de, kullanıcı kümesindeki toplumsal grupların yorumsal farklarıyla birlikte, tasarımcıların sahip olduğu yorumsal esnekliği göstermektir. Odak kullanıcıdan üreticiye kaydığında çeşitlenme ve seçim sürecinde devreye giren, malzeme, biçim ya da işlevle ilgili bir tasarım tercihi ve bu tercihe atfedilen farklı anlamlar karşılaştırılır, bu şekilde tasarım tercihinin kendisi bir yorumsal esneklik işareti olarak okunur. Örneğin, ilk önce kötü yollardaki titreşim sorununa bir çözüm olarak önerilen hava lastiği, başka bir üretici grup tarafından hız sorununun çözümü olarak anlaşılır ya da bir diğer grup bu önerinin alçak tekerlilerin savrulmasına sebep olacağını ön görerek çözümü yeniden bir güvenlik problemine çevirir. (s. 34) Aynı teknik tercih, gelişme sürecinde farklı problem ve çözüm zincirleri, yani gelişme çizgileri oluşturacak şekilde farklı yorumlanabilir. Üretici cephesindeki bu çelişkilere ya da bilimsel bilgi sosyolojisindeki terimle ihtilaflara, çok yönlü gelişmede yeni çizgiler oluşturma kapasitesi bakımından, kullanıcı cephesindeki rekabete kıyasla bariz bir üstünlük yüklenmez ancak tasarım tercihleri arasındaki büyük uyumsuzlukların ortaya konması, başka tasarımların da mümkün olabileceğinin gösterilmesi için önemlidir. Teknolojinin kara kutusunun açılmasının amaçlandığı dikkate alındığında, teknik içerik ya da üretici tercihlerinde işleyen yorumsal esnekliğin, kullanıcıların nesneye atfettiği anlama nazaran belirli bir ağırlığa sahip olduğu söylenebilir.

Farklı tasarım tercihlerinin tetiklediği gelişim çizgilerinin elenme evresi kapanma ya da dengelenme olarak adlandırılır, bu evrede basitçe bir çözüm üzerinde uzlaşa sağlanır. Bilimsel bilginin kapanma evresinden farklı olarak teknolojik nesnenin gelişim sürecinin dengelenmesinde reklamlar önemli bir rol oynayabilir çünkü özellikle kullanıcı cephesindeki sürece dâhil olan toplumsal gruplar tanımladıkları problemin çözüldüğüne ikna olduklarında gelişme dengelenmeye başlar. Bisiklet örneğinde tam anlamıyla güvenli olmadığı mühendisler tarafından bilinse bile, alçak tekerlinin gelişme çizgisinin bir noktasında reklamlar “neredeyse mutlak güvenlik” vaat etmeye başlar. (s.38) Teknolojik gelişme sürecinin dengelenmesinin tek yolu ikna değildir, bazı durumlarda bir problemin yeniden tanımlanması da tetikleyici olabilir. Titreşim problemine çözüm olarak önerilen hava lastiği, önceleri genel kamuoyunda

bir beğeni problemi yaratmış, bisiklet sürücüleri bu aksesuarı çirkin bulmuştur; ancak hava lastiği bisiklet yarışlarında hız sorununu nihai şekilde çözdüğünde hem titreşim hem de beğeni problemi kendiliğinden çözülmüştür. Genellikle determinist bakış açısı bu tür kapanma mekanizmalarını teknik bir zorunluluk olarak açıklamayı tercih eder ancak güçlü inşacılık ayrıştırdığı problemlerin rekabetini öne sürerek nihai tasarım tercihinin bir zorunluluk olmadığını göstermeyi dener. Bu noktada teknolojinin inşacı analizinin bilimsel bilginin analizine göre bir avantajı vardır, kullanıcı üst başlığındaki farklı toplumsal grupların teknolojik nesneye gelişme sürecinde attığı anlamların deşifre edilmesi, daha geniş toplumsal ya da siyasi bağlamla bağlantılar kurulmasını kolaylaştırır.

Özetle güçlü inşacılık teknolojik determinizmin ürettiği spesifik iki kavrayışa eleştiri getirmeyi dener. Birincisi kuramsal bir eleştiri olarak değerlendirilebilir, teknolojik yeniliğin gelişme sürecinin doğrusal bir modelle açıklanmasının geçmişe dönük bir çarpıtma olduğunu iddia eder ve bunun yerine çok yönlü gelişme modelini önerir. Bu teknolojik determinizmde içerilen zorunluluk düşüncesinin, yani bir teknolojik nesnenin tasarımının son aşamada yerleştiği yönün teknik anlamda en doğru yön olduğu, bu yönün de tamamıyla teknik nedenlerle belirlendiği fikrinin zayıflığını gösterir. İkinci kısım, hem özerk teknoloji fikrine karşı çıkan hem de bu eleştiriye ampirik bir dayanak noktası vereceği düşünülen yöntemsel bir strateji olarak somutluk kazanır. Herhangi bir teknolojik gelişme sürecinde problemleri, çözümleri, tasarım tercihlerini belirleyen toplumsal gruplar analiz edilerek gelişmenin gidişatını belirleyen toplumsal veya kültürel etkenler olduğu gösterilir, birbirleriyle rekabet içinde olan toplumsal/kültürel etkenlerin teknolojik problemleri nasıl inşa ettiği açıklanır. Bu sayede teknolojik özerklik fikrinin neden yanlış olduğunu tarihsel verilerle gösterecek genel bir araştırma programının oluşturulması, farklı vaka çalışmalarındaki bulguları birbirine bağlayacak eleştirel bir eksen kurulması amaçlanır.

2.6.1.3. Fail-Ağ Kuramı: Fail Olarak Teknik Nesneler

Inşacılık üst başlığında, teknolojinin toplumsal inşası yaklaşımıyla yakından ilişkili son yaklaşım fail-ağ (*actor-network*) kuramıdır. Çıkış noktaları ortak olsa da, iki yaklaşım arasında toplumsal olanın genel niteliğine ilişkin önemli bir fark vardır.

Esasen fail-ağ kuramının itirazı sosyolojideki egemen toplumsal kategorisine yöneltilmiştir, güçlü inşacılık içindeki toplumsal kategorisi de bu bakımdan pek farklı sayılamayacağı için, o da bu itirazdan kendi payına düşeni alır. Bruno Latour'un formülleştirdiği haliyle, toplumsal olgu, toplumsal yapı, toplumsal etken, toplumsal düzen gibi adlandırmalarda karşımıza çıkan kavramın problemi, toplumsal olanı ayırık bir gerçeklik alanı olarak tanımlamasıdır. (2005, s.4-7) Böylece aşağı yukarı her şeyin, örneğin hukukun, bilimin ya da teknolojinin içinde var olduğu homojen bir toplumsal alan ve bu alanı görünür kılabilecek bir açıklama tarzı doğar. Teknolojinin toplumsal inşası yaklaşımı da bu tür bir statik toplumsal kategorisini muhafaza ettiği ve teknolojik değişimi her koşulda bu kategoriye tabi kıldığı için sorunludur. (s.11) Fail-ağ kuramının bu açıklama tarzını dönüştürmek için başlangıç noktası toplumsal olanı bir “yeniden bağ kurma” hareketi ya da bir “ilişki türü” olarak tanımlamaktır. Böylece toplumsal olanın ne olduğundan ziyade nasıl bağlarla örüldüğü (ya da inşa edildiği) sorulabilecek ve bu soruya cevap aranırken yalnızca insanlar arası bağlarla yetinilmeyecektir, insan olmayan nesnelerle kurulan bağlar da takibe alınacaktır. Teknik nesneler söz konusu olduğunda bu tanımın sonucu, onların da insanlar gibi bağlar kuran failer olarak ele alınması gerektiği düşüncesidir.

Bu tanım değişikliği ile başlayan sosyoloji eleştirisinin daha geniş sonuçları olsa da, teknolojik değişimin açıklanma tarzına ilişkin niyetlerinden biri güçlü inşacılıkta var olan toplumsal ve teknik ayrımını geçersizleştirmektir. Fail-ağ kuramı, güçlü inşacılığın kendini determinizme rakip bir model olarak kurarken inşa işlemini yalnızca toplumsal grupların yorumsal etkinliği ile açıklayarak hata yaptığını iddia eder. Madeleine Akrich, teknolojik determinizmin “bir ağın yapısal etikleriyle” nelerin bir araya getirildiğine dikkat etmediğini ancak öte yandan toplumsal inşacılığın da “nesnelerin inatçılığını” yok saydığını ve “fail rolünü yalnızca insanların alabileceğini” varsaydığını belirtir.(s. 206) Bu ikili karşıtlığı aşmak için toplumsal evrenle teknik evren arasındaki yapay ayrımı ortadan kaldırmak ve sorunu başka türlü tanımlamak gerekir. Bu durumda insanları ve insan olmayanları, yani doğal olguları veya teknik nesneleri bir ağ içindeki eş düzeyde failer olarak çizmek ve failer arasındaki aynı anda hem teknik hem de toplumsal olan ilişkileri takip etmek gerekecektir. Böylece hem teknik nesnelerin, insan ve insan olmayan failer arasındaki ilişkileri nasıl düzenlediği hem de failerin ve hâlihazırda kurulmuş ilişkilerin teknik nesneleri ne ölçüde yeniden şekillendirme becerisine sahip olduğu açıklanabilecektir.

Bu tür bir açıklama modeli için fail-ağ kuramının geliştirdiği yadırgatıcı ancak özgün bir kavram seti vardır. (Akrich & Latour, s. 259-263) Mühendisler, tasarımcılar ya da imalatçılar bir araç tasarlarken, başka deyişle insan olmayan failleri çeşitli şekillerde yetkilendirirken, aynı zamanda bir senaryo (*script*) oluştururlar, bu bakımdan onlara anlatılar kuran yazarlar gözüyle de bakılabilir. Yetkilendirme daha büyük bir işin daha küçük bir işe dönüştürülmesi olarak düşünülebilir; örneğin bir odadan çıkmak için duvarda içinden geçilebilecek büyüklükte bir delik açma, çıktıktan sonra da yeniden yapma işi için bir menteşe veya kapı yetkilendirilir, ya da bu iş ona devredilir, yüklenir, tercüme edilir. (Latour, 1992, s. 229) Böylece mühendis, insan olmayan faile bir senaryo kaydeder (*inscription*), fakat bu senaryo tasarlayanın öngördüğü haliyle, yani planlama aşamasındaki ön-kayıt (*pre-inscription*) uygun biçimde işlemek zorunda değildir. Bu senaryo insan ve insan olmayan failerin yetkinliklerinin ve performanslarının düzenlendiği, bazı edimleri mümkün kılan bazılarına da engel olan ve bu nedenle kendi ahlakına, yani reçetesine sahip, kendine özgü bir sınırlaması olan bir tertip ya da bir diziliş üretir. Örneğin, kapıların çok hızlı kapanmasına neden olan hidrolik kapı kapatıcılar, yalnızca menteşe ile çalışan sade bir kapıdan farklı bir diziliştir, dolayısıyla sınırlaması ve reçetesiyle farklı bir senaryo yazar. (s. 232) Bu failerin yetkinlik, performans ve uymayı tercih edip etmeyeceği etik kalıpları yeniden düzenler, hızlı kapanan kapı örneğinde insanlar kapıdan çok hızlı geçmeye zorlanır ya da bu tür bir kapıdan geçerken arkadan gelen birine kapıyı tutmak daha büyük bir ahlaki sorumluluktur. İnsan ya da insan olmayan failer bu dizilişte pasif değildir, yani onların iştirakleri (*subscription*) ile tasarımcı ya da yazarın kaydettiği senaryo arasında bir açıklık ya da kriz olabilir. Analistin ya da sosyoloğun yapacağı iş de, mühendisin nesneye kaydettiği mesajı çekip çıkarmaktır, örneğin otellerdeki ağır anahtarlıklardaki kayıt, şöyle deşifre edilebilir: “Anahtarları resepsiyona geri getirmeyi unutma.” (Akrich & Latour, s. 259) Böylece teknik nesnelerde ya da makinelerde kayıtlı olan etik ya da politik içeriği tarif edebilir ve bu içerik hakkında hem senaryo yazarlarına hem de insan failere yardımcı olabilirler.

Bu kavram seti burada özetlediğimiz halinden daha fazlasını içerse de, Latour’un değinip geçtiği bir yan sonuç, aktör ağ kuramının çizmeye çalıştığımız haritada nerede konumlandığını açıklamaya yetecektir. Latour’a göre, sosyolojizm (biz bunu güçlü toplumsal inşacılık olarak da okuyabiliriz), “insan kullanıcıların ve

yazarların yetkinlikleri, ön-kayıtları ve sınırlamaları verildiğinde, insan olmayan faillerin oynamak zorunda oldukları senaryonun” okunabileceğini iddia eder; diğer taraftan teknolojizm (bu terimin de teknolojik determinizm yerine kullanıldığını kabul edebiliriz) ise “insan olmayan faillerin yetkinlikleri ve ön-kayıtları verildiğinde, yazarlara ve kullanıcılara reçete edilmiş davranışların kolayca okunabileceği ve anlaşılabilirliği” öne sürer. (s.239) İki anlayış da, insan ve insan olmayan failler arasında sürekli icra edilen yetki devirleri nedeniyle oluşan karmaşıklığı açıklama araçlarından yoksundur ve yapay bir şekilde, bir tarafta “toplum” denen diğer tarafta ise “teknoloji” denen kaba iki yığın yaratırlar. Oysa toplum ve teknoloji bu tür bir ikili karşıtlık üretmeden, failler arasındaki bağları takip edilerek açıklanmaya çalışılırsa, hem toplum hem de teknolojinin anlamı dönüşmeye başlayacaktır.

Birbirleriyle yakın irtibat halinde olan bu üç yaklaşımın ortak noktası şudur: Determinist açıklamalarda gizemli bir toplumsal değişim nedeni olarak çizilen teknik nesnelerin veya teknolojik sistemlerin toplumun içinde üretildiğini ya da inşa edildiğini göstermeye çalışırlar. Toplumsal şekillenme anlayışı, teknolojik determinizmin sorularını tersine çevirmeye çalışır: ‘Toplumu şekillendiren teknolojiyi ne şekillendiriyor? Ekonomik ve siyasi boyutlarıyla toplumsal koşulların dinamikleri, teknolojik değişime nasıl etki ediyor?’ Fakat bu soruları, teknolojik determinizmin bütün varsayımlarının hatalı olduğu iddiası üzerine kurmaz, teknolojik değişim süreçlerinde toplumsal olmayan faktörler olduğunu kabul eder. Güçlü inşacılık adım adım takip edilerek çeşitli vakalara uygulanabilecek, farklı toplumsal grupların sürece nasıl dâhil olduğunu gösterecek bir teknolojik gelişme modeli kurgulamayı dener fakat bunu teknolojik değişimin topluma etkileri sorununu büyük ölçüde paranteze alarak ya da etrafından dolanarak yapar. Böylece teknolojik determinizmin ürettiği belirli sorunlara ikna edici çözümler önerirken, merkezi sorunu çerçeve dışında bırakır. Fail-ağ kuramı ise, işe toplumsalın tanımını değiştirerek başlar, dolayısıyla eleştirisinin esas hedefi teknolojik determinizm değildir, bu genel sorunun yalnızca belirli bir görünümüdür. Yine de teknolojiyle ilişkili olarak, güçlü inşacılıkta kabul edilen sınırlı, şematik toplumsal kavrayışının hatalarını düzeltmeye çalıştığı söylenebilir, özellikle etki sorununu tamamen dışlamaması bakımından, şekillenme anlayışı ile fail-ağ kuramının birbirlerine daha yakın olduğu söylenebilir.

Bütününe bakıldığında inşacılık yaklaşımı, teknolojiyle ilgili daha eski çalışmalarda çoğunlukla ihmal edilen, teknolojinin kara kutusunu incelemek için üretken bir yöntemsel strateji kurmuştur ancak bu stratejinin teknolojik determinizmi her yönüyle alt etmeyi başardığı tartışmalıdır. İnşacılığın geliştirdiği eleştiri, bir bakıma problemi kendi araştırma programına göre uyarlayarak meşruluk kazanır ve bu hamleyle teknolojik determinizmin belirli bir versiyonunu sabitleyerek eleştirir. Bu nedenle inşacılığın kendi vaatlerini gerçekleştirmede gösterdiği başarının hakkı tanılsa da, yaklaşım görmezden geldiği sorunların büyüklüğüne işaret edilerek eleştirilmiştir. Determinizm problemi odağa alındığında, iki eleştiri başlığına değinilebilir: İlki inşacılığın vaka çalışmalarındaki ayrıntılarda kaybolarak teknoloji sorusuna etik ve politik bir cevap vermede isteksiz kalması, ikincisi ise BTÇ içinde verilen bütün zahmete rağmen teknolojik determinizmin neden ayakta kaldığı sorusuna karşı kayıtsızlığıdır.

2.6.2. İnşacılığın Kör Noktaları

Langdon Winner'ın üretken bir tartışma başlatan, "*Kara Kutuyu Açmak ve Onu Boş Bulmak: Toplumsal İnşacılık ve Teknoloji Felsefesi*" başlıklı 1993 tarihli makalesi ilk eleştiri başlığını formüle eden müdahaledir. Bu makalede Winner öncelikle, toplumsal inşacılığın haksız biçimde bütünleyici eleştirisine karşı, kendi çalışmalarını da kapsayan teknoloji felsefesinin sorularını ve meseleyi ele alış tarzını savunur. İnşacılığın felsefe aracılığıyla teknoloji meselesine daha genel planda yaklaşmanın miadının dolduğuna ilişkin iddiasının, neden etik ve politik bakımdan etkisiz bir kavrayışa götüreceğini göstermeye çalışır. İnşacılığın önerdiği, akademik anlamda da giderek popülerleşen yöntemsel stratejinin, kendi sınırlarını aşan daha geniş bir sorgulama ufkunu her durumda genelleyici bulduğu ölçüde, teknolojiye ilişkin hayati sorunları tartışmanın güçleşeceğini iddia eder. Winner teknoloji meselesine felsefe aracılığıyla yaklaşmayı seçenlerin, inşacılığın ürettiği detaylı vaka analizlerinden öğrenebileceği çok şey olduğunu teslim eder, onun "kavramsal titizliğini, ayrıntılara olan ilgisini, gerçek gidişatı daha iyi ortaya koyan ampirik teknolojik değişim modelleri üretme girişimlerini" değerli bulur ancak nihayetinde bu araştırma programının cevaplamakta yetersiz kalacağı sorular olduğunu, daha da önemlisi, farkında olarak ya da istemeden dar ve politikadan arındırılmış bir teknoloji kavrayışının güçlenmesine neden olacağını öne sürer. (s.367-368)

Winner inşacılık yaklaşımının görmezden geldiği soruları ya da olguları dört başlıkta toplar: (1) Teknolojik tercihlerin toplumsal sonuçları, (2) konu dışı toplumsal gruplar, (3) gelişme sürecindeki tercihleri etkileyen ya da teknolojinin tetiklediği ancak yakın incelemede görülmeyen toplumsal süreçler ve (4) teknolojinin gerektirdiği etik ya da politik yargılar. İlk başlık inşacılığın determinizmi ters yüz etmek için, teknolojinin ürettiği toplumsal sonuçları çoğunlukla incelemenin dışında bırakması, inşacılığın kavramlarıyla ifade edilirse teknolojik gelişmenin kapanma evresinden sonrasına karşı ilgisiz olmasına ilişkin eleştiridir. İstisnalar olsa da inşacılığın ürettiği kuram ve yöntem, nesnelerin, araçların ya da sistemlerin geliştiği aşamada üstün gelen tercihlerin hangi toplumsal etkenler nedeniyle üstün geldiğine odaklanmış, bu üstünlüğün sonuçlarını yöntemin sınırlarının dışına itmiştir. Bu nedenle yeni teknik nesnelerin insanların “benlik algısı, insan topluluklarının dokusu, gündelik hayatın nitelikleri ve toplumda iktidarın daha kapsamlı dağılımı” için ne anlama geldiği birincil sorun olmaktan çıkar. (s.368) Asıl önemli olan bir teknolojik nesnenin ya da sistemin ortaya çıkmadan önce, hangi toplumsal gruplar tarafından nasıl yorumlandığı ve bu yorumların süreci nasıl etkilediği haline gelir.

İkinci başlık incelenen teknolojik gelişme sürecine dâhil olamayan ancak değişimin sonuçlarından etkilenebilecek toplumsal grupların kolaylıkla odağın dışında kalması ile ilgilidir. İnşacılık bir süreci modellerken toplumsal grupları, onların problemlerini, problemlere cevaben üretilmiş çözümleri dinamik bir rekabet ve uzlaşma döngüsü içinde tanımlar. Winner’a göre bu modelleme tarzı sürecin rastlantısal olduğunu göstermeyi başarsa da, olası güzergâhların oluşmasında daha derinden işleyen politik etkenler hakkında yoruma yer bırakmaz ve bu nedenle gizli bir seçkincilik içerir. Sürece yeterince güçlü olmadıkları için dâhil olamayan ancak sürecin sonuçlarından etkilenecek olan ya da daha güçlü aktörlerce kasten sürecin dışında bırakılmış toplumsal gruplar bu modelde tamamen göz ardı edilir. Sonuçta da tanımlanan problemler ve önerilen çözümler üzerinden inşa edilen karar, ihtiyaç ve tercihler zincirini örtük şekilde belirleyen politik taraflılık kendine tarafsızlık iddiasında olan bir dayanak bulmuş olur.

Özerk teknoloji kavramının güçlü inşacılık tarafından alt edildiği fikrini hedef alan üçüncü başlık, teknolojik determinizm tartışmasına ilişkin önemli bir eleştiridir.

içerir. Winner'a göre güçlü inşacılığın kavramsal sözlüğünde tanımlandığı haliyle toplumsal gruplara atfedilen “ihtiyaçlar, çıkarlar, problemler ve çözüm önerileri” yalnızca yüzeydeki etkileşime odaklanarak, yapısal unsurların (sınıf ilişkileri, keskin insan ve doğa ayrımı ya da modern rasyonalite) belirleyebileceği daha yerleşik etkileşimlerin kaybolmasına neden olur. (s.370) Güçlü inşacılık teknolojinin toplumsal inşasında etkili olan bütün tercihlerin, tasarım sürecinin izleyebileceği bütün güzergâhların basit, doğrudan toplumsal ihtiyaçlara ya da çıkarlara göre üretilmiş problemler ve çözüm önerileri aracılığıyla açıklanabileceğini kabul eder ve bunu teknolojik determinizmin yanlışlarını düzeltmek için yaptığını iddia eder. Oysa güçlü inşacılık kendi seçtiği ve kasten zayıflattığı bir teknolojik determinizmi karşısına almaktadır, özerk teknoloji fikrinin incelikli yorumlarında determinizm asıl mesele değildir. Özerk teknoloji fikrinin esas dikkate değer boyutu, istenmeyen sonuçlar yaratan teknik tercihlerdir, toplumsal gruplar kendi ihtiyaç ya da çıkarları için problemler tanımlarken, farkında olmadan başka bir düzlemde kendi çıkarlarına tamamen karşıt sonuçlara yol açabilirler. Bu nedenle güçlü inşacılığın varsaydığının aksine, teknik tercih “çoğunlukla acı veren ironilere” yol açar, başka deyişle toplumsal grupların tanımladığı problemler çözülmüş görünse bile, teknolojik gelişmenin kendisi hiçbir toplumsal grubun öngöremediği yeni problemler tanımlayabilir ve bu problemlerin nasıl çözülebileceğine ilişkin uzlaşının nasıl oluşabileceği açık olmayabilir. (s.371)

Bütün bu eleştirileri toparlayan son başlık, özellikle güçlü inşacılıkta bariz bir şekilde eksik olan, kamunun teknolojinin olanaklarını ve risklerini daha sağlıklı değerlendirebilmesini sağlayacak etik ya da politik değerlendirmelerdir. Winner bu tutumun geçerli metodolojik açıklamaları olduğunun farkındadır fakat araştırmacının radikal yansızlığının insanlığın durumuyla ilgili politik kararlar gerektiren büyük sorunlara yanıt aramada pek az fayda sağladığını belirtir. Dahası yorumsal esneklik kavramının bir tür “ahlaki ve politik kayıtsızlığa” neden olduğunu, teknoloji gibi bir meselede “yorumlara yapılan yorumları yorumlamaktan” çıkabilmek için daha fazlasının, yani ahlaki ya da politik bir tutumun gerektiğini iddia eder. (s.374) Oysa güçlü inşacılık, çoğunlukla teknolojinin toplumsal olarak inşa edildiği hipotezini tekrar etmek için yaptığı vaka çalışmalarındaki detayları zenginleştirmekle daha fazla ilgileniyor gibi görünmektedir. Winner kendini tarihsel süreçlerdeki en ince rastlantısal gelişme çizgilerini tarif etmeye adanmış bir tarafsızlık olarak sunan bu genel

tutum eksikliğinin, aslında eleştirel bir zayıflık olduğunu ve bunun teknoloji toplum ilişkisini açıklamaya çalışan kuramlar için oldukça sınırlı bir ufuk ürettiğini vurgular.

İnşacı teknoloji çalışmalarının gelişimi değerlendirildiğinde, toplumsal sonuçları da inceleyen ya da vakayı daha geniş bir politik bağlam içine yerleştiren çalışmaların sayısının arttığı söylenebilir. (Brey, s. 6-9; 2012a, Bjiker & Pinch, s.xx-xxv) Bu durum Winner'ın eleştirisinin bulduğu karşılık kadar inşacılığın kendi dinamikleriyle başkalaştığının ve çeşitlendiğinin de bir göstergesidir. Açılan yeni yolların bütünü tek bir başlık altında değerlendirilemez ancak bir tanesi BTÇ içinde teknolojik determinizmin, onu doğrudan ya da dolaylı şekilde eleştiren çalışmalarda ki yoğun birikime rağmen, halen geçerli bir çerçeve olduğuna ilişkindir. İnşacılık kavramsal araç gereçlerini geliştirdiği, incelediği vakaları çoğalttığı ya da teknoloji felsefesiyle daha verimli irtibatlar kurduğu halde teknolojik determinizm gündemden düşmemiş, canlı kalmasını sağlayacak bir takım yollar bulmuştur.

Determinizmin aşıldığını kutlamak yerine, onu ciddiye alıp neden ayakta kaldığını sorgulamak gerektiğini “*Teknolojik Determinizm Öldü; Çok Yaşa Teknolojik Determinizm*” (2008) başlıklı makalesinde Sally Wyatt öne sürmüştür. Wyatt'ın sorusu tümüyle yerindedir: BTÇ'den aldığı bunca darbeye rağmen, nasıl oluyor da, teknolojik determinizm fikri hala ilgi çekici ve canlı kalabilmiştir? İnşacılığın bakış açısıyla yapılan titiz vaka çalışmalarına, etraflı kuramsal eleştirilere rağmen teknolojik determinizm canlanabileceği yollar bulmakta oldukça mahirmiş gibi görünmektedir. Bu fikir, araştırmacıların açıklamalarında, siyasetçilerin ve karar vericilerin gerekçelerinde ve insanların yeni teknolojilere verdiği tepkilerde yaşamaya devam ediyordur. Bilim ve Teknoloji Çalışmaları topluluğunun bu durumu yanlış bilinç, hatalı akıl yürütme ya da tarihsel bilgi eksikliği olarak geçiştirmek yerine, açıklamaya çalışmasının daha doğru olacağı vurgulanır. Dahası, en genel anlamıyla BTÇ'nin, rafine edilmiş de olsa, teknolojik determinizmin temel bazı varsayımlarını koruyan bir araştırma programı sayılıp sayılamayacağı da meşru bir soru olarak ortadadır.

Wyatt teknolojik determinizmin dayanıklılığının neden açıklanması gerektiğini göstermek için, bir ölçüde esneterek simetri ilkesine başvurur, bu ilkeye göre, bir bilimsel iddianın yanlış olduğu konusunda bir uzlaşa da olsa, bu iddianın gerekçesinin açıklanması gerekir. (s.170-173) Toplumsal inşacılık teknolojik

determinizmin hangi açıdan yanlış olduğunu göstermiş olabilir, ancak yine de bu açıklama şekli birçok araştırmacı ya da aktör tarafından doğru kabul edilmeye devam ediyordur. O halde yanlış da olsa, bu açıklama şeklinin hangi ihtiyaçlara karşılık verdiğini açıklamak da araştırmacının görevi olmalıdır, oysa inşacılık merkezli incelemeler, teknolojik gelişmenin olumsal doğasını çeşitli vaka çalışmaları yaparak göstermekten ya da alternatif tarihsel açıklama araçları geliştirmeye çalışmaktan bıkmıyor gibidir. Sanki inşacılığın genel beklentisi, bu nüanslı araştırmalar devam ettikçe, bir noktada bütün aktörlerin teknolojik determinizmden vaz geçeceği yönündedir.

Wyatt’a göre bu yanlış beklentiye karşı yapılabilecek en basit hamle, önce teknolojik determinizmin farklı bağlamlarda ne işe yaradığını ve hangi şekillere girdiğini ayırt etmektir, bu nedenle Bimber’in sınıflama çalışmasını devam ettirir ve onun kategorilerini geliştirmeyi dener. Teknolojinin tarihsel etkisini, güçlendirdiği düşünce tarzına dayandıran açıklamalar için önerilen normatif kategorisine ek olarak, farklı işlevlere sahip, üç tür teknolojik determinizm olduğunu iddia eder: Gerekçelendirmeci, tanımlayıcı ve metodolojik. (s. 174-175) Gerekçelendirmeci teknolojik determinizm, teknoloji uzmanlarının, işverenlerin ve karar alıcıların teknolojiyle ilgili düşünce alışkanlıklarına yerleşmiş, “teknolojik determinizmin ideolojisi” denilebilecek türdür. Bu aktörler teknolojik değişimi gerekçelendirmek için, genellikle inanarak bu kategoride değerlendirilebilecek savlara başvururlar. Avrupa Birliği raporlarında enformasyon ve iletişim teknolojilerinin zaman ve mekânla ilgili eski kavrayışlarımızı nasıl rafa kaldırdığı belirtildiğinde, dijital ekonominin hayat kalitemizi nasıl artırdığı iddia edildiğinde, ya da bir işyeri son teknolojiye göre yeniden yapılandırmaya giderken yöneticilerin sunduğu gerekçelerde rastlanan tür budur. Tanımlayıcı versiyonu, özellikle tarihsel açıklamalarda rastlandığında, sorunun teşhisi için kullanılır, bu nedenle kendi açıklamalarında determinizmden kaçınanların başkalarında gördükleri determinizm belirtileri ortaya çıktığında başvuru terime verilen isim budur. Wyatt’ın çeşitli ölçeklerde toplumsal dünyayı açıklayabilmek için teknolojiye belirli bir öncelik veren yaklaşımlar için seçtiği isim ise, metodolojik teknolojik determinizmdir. Bu yaklaşım belirli durumlarda determinizmin toplumsal değişimi açıklamak için geçerli bir yöntem olduğu iddiasındadır. Wyatt’ın bu türle ilgili, provokasyon amaçlı iddiası ise, esasen bütün BTÇ’nin, en azından sosyal bilimlerde teknolojiyi merkeze almayan

yaklaşımlara nazaran, metodolojik bakımdan teknolojik determinist olduğudur. BTÇ araştırmacılarının hem kendi yaklaşımlarının temel varsayımlarını bu açıdan hatırlamaları hem de aktörlerin düşünme tarzlarını daha ciddiye almaları gerektiğini belirtir.

2.6.3. Bilim ve Teknoloji Çalışmaları ve İletişim Çalışmaları Kesişiminde Medya ve Enformasyon Teknolojileri

Sembolik etkileşimin maddi koşullarını oluşturması nedeniyle, medya ve enformasyon teknolojilerinin determinizm tartışmasında ayrıcalıklı bir yeri olduğu söylenebilir. 1960'lar ve 1980'ler arasında iletişim çalışmalarında, medya teknolojileri bilişsel ve toplumsal etki sorunu çerçevesinde kendi hesabına incelenmeye başlandığında, determinizm bu tartışmalarda anahtar bir kavram haline gelecektir. Öyle ki, BTÇ'nin sosyo-teknik sistemler olarak medya ve enformasyon teknolojilerine ilgisinin yönelmesi 1990'ları bulacaktır, inşacı paradigma medya ve enformasyon teknolojileri üzerine vaka çalışmaları üretmekte bu nedenle bir ölçüde gecikir. Bu iki araştırma alanının, yani iletişim çalışmaları ve BTÇ'nin, medya ya da enformasyon teknolojilerini incelerken üzerinde durdukları kuramsal sorunlar, bu bölümün de bir özeti niteliğindedir.

Boczkowski ve Lievrouw iki alanyazının ikili karşıtlıkların işlediği üç kavramsal köprü üzerinden birbirine bağlanabileceğini ileri sürer: (1) Belirlenim ve olumsuzluk ikiliğinin işlediği, teknoloji toplum ilişkisinde baskın olan nedensellik anlayışları; (2) üretim ve tüketimin birbirinden ayrı ele alındığı teknolojinin gelişim süreci; (3) süreksizlik ya da süreklilik kavramlarıyla açıklanan teknolojik değişimin toplumsal sonuçları. (s.950) Hem iletişim çalışmalarındaki bilişsel, toplumsal ve kültürel etkileri merkeze yerleştiren paradigma, hem de BTÇ içindeki inşacı perspektif bu ikili karşıtlıklar üzerinden değerlendirilebilir.

Teknoloji ve toplum arasındaki nedenselliğin nasıl kurulması gerektiği sorunu iki araştırma alanındaki kuramsal tartışmalarda da kritiktir. Bir tarafta iletişim araştırmaları, iletişim teknolojilerini bilişsel ya da toplumsal etkiler üreten etkenler olarak nesneleştirme eğilimindedir; diğer taraftan inşacı paradigma gelişme aşamasında etkili olan toplumsal etkenleri ve teknolojinin farklı kullanımlarını ortaya

çıkarmaya çalışmış, toplumsal etkiler konusunda tereddütte kalmıştır. Örneğin, genel hatlarıyla özetlenirse, iletişim çalışmalarında matbaa bilişsel ve toplumsal etkiler üreten bir neden olarak ele alınırken, inşacı perspektifi benimseyen çalışmalar matbaanın kültürel tarihin içinde toplum tarafından nasıl şekillendiğini soruşturur.¹⁶ (s.957) İki araştırma alanında da, iki eleştirel tutumun da boşlukları ve zayıf yönleri olduğu, özellikle etkiler söz konusu olduğunda teknolojik ya da toplumsal belirlenim arasındaki katı karşıtlığın tartışmayı kısırlaştırdığı fark edildiğinde, daha dinamik nedensel ilişkiler üretilmeye çalışılır. Boczkowski ve Lievrouw, BTÇ'nin bu tür bir çabanın parçası olarak teknolojiyi, “belirlenim ve olumsuzluğun dinamik kombinasyonlarının farklı sosyo-maddi düzenlemeler ürettiği toplumsal ve maddi unsurların bileşimleri” üzerinden ele almaya çalıştığını belirtir. (s.957)

Teknolojinin üretim ve tüketim süreçlerini inceleme şekli, iki araştırma alanında başlangıç aşamasında farklı varsayımlardan hareket etmiştir. İletişim araştırmalarında yazı, matbaa, televizyon gibi teknolojilerin bilişsel, kültürel ya da toplumsal etkilerinin ne olduğu sorusu merkezde olduğundan, bu teknolojilerin oluşma ya da üretim süreci geri planda kalmıştır. Öte yandan inşacılık için, sadece medya ve enformasyon teknolojileri özelinde değil, genel olarak da bu boşluğu doldurmak güçlü bir motivasyon olmuş, bu nedenle de tüketim aşaması bir ölçüde paranteze alınmıştır. (s.959) İlerleyen evrelerde, inşacılık içinde tüketim sürecini çerçeveye dâhil eden kuramsal çabalar ve araştırmalar gelişmiştir. Örneğin, kullanıcı bilgisayar etkileşiminin yazılım ya da donanım özelinde nasıl tasarlandığı, tasarımcının tercihleriyle kullanıcıyı nasıl yapılandırdığı gibi sorular bu çabanın bir parçasıdır. Ayrıca üretim-tüketim süreçlerini birbirine bağlı şekilde ele alan çalışmalar da kullanıcının fail olarak teknik nesneleri nasıl yorumladığına, sosyo-teknik sistemleri ne ölçüde dönüştürebildiğine ya da yeni teknolojilere hangi noktalarda direnç gösterildiğine odaklanır. (s.960-961) Bu tür sorular iletişim çalışmaları içinde sembolik içerik üzerinden sorulmuş olsa da, teknolojinin maddi özellikleri 1970'lerin sonlarına kadar bu tür bir değişken olarak kabul edilmemiştir.

¹⁶ Makalede iki alanı temsil edecek şekilde, Elizabeth Eisenstein ve Adrian Johns'un matbaa kültürü ile ilgili çalışmalarına değinilir. İki araştırmacı arasındaki, konuyla ilgili kuramsal tartışma için bakınız: Johns, A. (2002) “How to Acknowledge a Revolution,” *American Historical Review* 107(1): 106–25 ve Eisenstein, E. (2002) “An Unacknowledged Revolution Revisited,” *American Historical Review* 107(1): 87–105.

Medya ve enformasyon teknolojilerinin politik ve ekonomik sonuçlarını tarihsel ölçekte belirlemeyi amaçlayan incelemelerde ise temel karşıtlık süreksizlik ve süreklilik olarak tanımlanır. Özellikle enformasyon teknolojilerinin toplumsal ilişkileri, ekonomik yapıyı, politik düzeni baştan aşağı yeniden düzenlediğini savunan, endüstri-sonrası toplum, enformasyon toplumu gibi başlıkların 1970’lerden itibaren yaygınlaşmasına neden olan görüş, farklı disiplinlerde gelişerek iletişim sosyolojisinde yerleşik bir alanyazın oluşturur. Büyük oranda enformasyon teknolojilerinin tetiklediği ekonomik düzen ve çalışmanın dönüşümü üzerinden yeni bir toplumsal yapı ilan eden bu hattın eleştirisi de çok geçmeden olgunlaşır. BTÇ ise bu “devrimsel retoriğin”, hâlihazırda iletişim çalışmalarında olgunlaşmış olan eleştirisine katkı sunar. Enformasyon teknolojilerini tarihsel toplumsal bağlamına yerleştirmeyi amaçlayan incelemeler, özellikle ekonomik yapının sürekliliğini vurgulayarak, toplumsal dönüşümün daha aşamalı, yavaş ve karmaşık bir süreç olduğunu göstermeye çalışır. (s.963)

Özetle, bu genel harita ışığında, iki alanda da determinist açıklama modelinin dönüştürülmesini sağlayan üç temel doğrultu saptanabilir: Birincisi, teknoloji ve toplum arasındaki belirlenim ilişkisini iki yönlü, dinamik şekilde örmek ve toplumsal tercihlerle maddi etkenler arasında bir denge bulmak gerekir. İnşacı yaklaşımın da katı versiyonları, toplumsal belirlenim şemasını ancak sorunun önemli boyutlarını öteleyerek işletebilmektedir. İkincisi, inşacılık perspektifinin, doğrusal olmayan, çok yönlü teknolojik gelişme modeli kullanım ya da tüketim sürecine uyarlanarak geliştirilebilir. Özellikle iletişim teknolojileri, alternatif kullanım biçimlerinin takip edilebilmesi için uygun bir tarihsel zemin sağlar. Son olarak katı teknolojik determinizmde belirgin bir sorun olan “devrimsel retoriğin” eleştirisinde, toplumsal dönüşümün kademeli niteliğine ve teknoloji haricindeki tarihsel kuvvetlere dikkat etmek gerekir. İnşacılığın teknolojik değişimin ampirik detaylarına gösterdiği ilgi, ekonomi politiğin kavramsal araçlarıyla birleştirildiğinde tarihsel süreklilikler somutlaştırılabilir.

3. MEDYA KURAMINDA TEKNOLOJİK DETERMİNİZM

Bu bölüm iletişim teknolojilerinin bilişsel etkilerini odağa alarak başlayan bir kuramsal hattı incelemeyi amaçlıyor. İletişim çalışmalarında teknolojinin düşünme biçimlerini ve bilgi sistemlerini nasıl şekillendirdiği sorusu, bir takım ortak varsayımlara sahip özgün bir kuramsal güzergâh oluşturur. Bu varsayımlara göre, iletişim teknolojilerinin maddi nitelikleri, algısal ya da bilişsel düzeyde yeni bir düzen kurarak doğrudan düşünme sürecine etki eder, böylece teknoloji insanın bilgi, hatta tecrübe dediği şeyin kendisini dönüştürebilen bir fail olarak kabul edilir. Yazı, özellikle de alfabetik yazının bilişsel etkileri üzerine incelemeler, bu yönde oldukça üretken bir yöntemsel perspektif ortaya çıktığını gösterir. Bu üretken perspektif matbaa, daha sonra da modern iletişim teknolojilerinin odağa alınmasıyla devam eder. Fakat bu kuramsal hattın en popüler temsilcisi Marshall McLuhan'ın iddialı çıkarımları, bilişsel etkileri çoğunlukla özensizce toplumsal dönüşüm nedenlerine çevirir; çıkarımların belirli yönleriyle ikna edici bir etki gücüne de sahip olması nedeniyle, özellikle 1970'lerde teknolojik determinizm aydınlatıcı bir tartışmanın anahtar kavramı haline gelir.

Bölümün ana izleği şöyledir: Öncelikle sözlü ve yazılı kültür incelemelerinin ana hatları çizilmeye çalışacaktır; Eric Havelock'un sözlü ve yazılı kültür çerçevesinde Platon okuması, Jack Goody'nin antropoloji zeminindeki incelemesi ve Walter J. Ong'un alandaki çalışmaları özgün şekilde değerlendiren metni ele alınacaktır. Daha sonra Raymond Williams'ın McLuhan eleştirisinin aşamaları değerlendirilecektir; Williams'ın ölçülü inşacılıkla büyük ölçüde örtüşen yaklaşımı, televizyon üzerinden determinizmin sorunlu yönlerini açıklıkla ortaya koyar. Son kısımda ise McLuhan'dan sonra, iletişim teknolojilerini farklı kuramsal çerçevelerle ve tarihsel ölçeklerde ele alan iki ismin, Friedrich Kittler ve Bernard Stiegler'in yaklaşımları karşılaştırılacaktır; bu karşılaştırma ile Stiegler'in felsefesinin medya kuramına ilişkin içerimleri değerlendirilecektir.

3.1. Kökenler: Sözlü ve Yazılı Kültür

Teknolojik determinizm tartışmasının iletişim teknolojileri bağlamında başlatılması gereken nokta matbaa, modern kitle iletişim araçları ya da dijital dönüşüm değil, daha temeldeki bir farklılık, sözlü ve yazılı kültürün karşılaştırmasıdır. Modern okuryazar zihin için yazı verili iletişim ortamı olduğundan, bu teknolojinin neden olduğu bilişsel dönüşüm uzun süre dikkatten kaçmıştır. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında ise, yazılı ve sözlü iletişim ortamını karşılaştıran çalışmalar, farklı alanlardan gelerek iletişim teknolojileriyle ilgili yeni ve özgün bir tarihsel perspektif oluşturur. Yazının maddi doğası, bir teknoloji olarak yazının etkileri ve sözlü kültürün temel özellikleri ile ilgili incelemelerin 1960'lardan sonra yoğunlaşması, bir ölçüde modern medya teknolojileriyle ilişkilendirilebilir. Radyo, sinema, televizyon gibi araçlar, sözlü iletişim ortamının zihinsel etkileri konusunda bir farkındalık gelişmesine neden olmuş ve bu farkındalık yazılı ve sözlü kültürün ürettiği bilişsel ve toplumsal farklılıklar ile ilgili araştırmaları tetiklemiştir. Bu çıkış noktasını paylaşan, burada ele alacağımız üç çalışma da benzer soruların peşindedir: Yazılı kültür insanın zihinsel ve bilişsel süreçlerini, aktarılan bilginin kendisini ve toplumsal düzeni nasıl dönüştürür? Bir iletişim teknolojisi olarak yazının olmadığı koşulları, okuryazar zihnin önyargılarını aşarak nasıl düşünebiliriz? Sözlü kültür ile yazılı kültürün bilişsel, toplumsal ve kültürel özellikleri nasıl karşılaştırılabilir?

Meseleyi Antik Yunan düşüncesi çerçevesinde ele alan klasikler uzmanı Eric A. Havelock'un *Platon: Filozof Şaire Karşı* (2015 [1963]) adlı kitabında çıkış noktası, Platon'un *Devlet* adlı metninde şiire ve şairlere beslediği meşhur düşmanlıktır. Esasen adil bir kent devletinin niteliklerini araştıran bu diyalogda filozof şiiri ve şairleri, şaşırtıcı şekilde kesin bir dille yargılar ve şiirin neden eğitim sisteminin dışında tutulması gerektiğini anlatmak için epey çaba sarf eder. Hem Homerosçu destan hem de drama olarak şiir, Platon'a göre akla, düşünceye, ahlaka zararlı bir etkinliktir ve ideal bir toplumda böyle bir etkinliğe yer olmamalıdır. Havelock mevcut yorumlarda bu durumun tatmin edici bir açıklamasını bulamadığından, soruna yeni bir mercek bakmayı önerecektir. Platon'un husumeti, belki de kültürel bir geçiş döneminde iki geleneğin ya da düşünme tarzının, sözlü geleneğin karşısında okuryazarlıkla güçlenmiş felsefe arasındaki mücadelenin bir tezahürüdür. Havelock bu tezi desteklemek için şiirin MÖ 5. ve 4. Yüzyıl Yunan kültüründe, bugün bizim

anladığımızdan farklı olarak yalnızca estetik bir edim değil, topyekûn bir bilgi ve deneyim deposu ya da eğitimin temel aracı olduğunu göstermeye çalışır. Başka deyişle, Platon şiire ve şairlere hararetle karşı çıkarken, aslında sözlü kültürün düşünce ve iletişim biçimine, eğitim yöntemlerine ve talep ettiği zihin durumuna itiraz ediyordur. Şiir ve felsefe arasındaki bu gerilim, sözlü ve yazılı kültürün talep ettiği zihinsel yapıların karşı karşıya gelmesi olarak ele alındığında, bütün tartışma yeni bir düzleme taşınır.

Platon şiir hakkında hükmünü verirken oldukça katı ve saldırgandır: Şiir “aklı kötürüm bırakır,” zihne bir zehir gibi etki eder, onu büyüler, ayartır, yoldan çıkarır; içeriği çoğunlukla ahlaken zararlı, ifadeleri ve biçimi bulanık olmasına rağmen cezbedicidir, bu nedenle de dinleyen için tehlikelidir. (Havelock, s.22) Şiir etkiye açık genç dinleyicilerin ahlakını bozabilir, aklını ve sezgilerini zayıflatabilir hatta karakterini yok edebilir. Havelock’a göre, bu güçlü saldırı hafifletilmeye çalışılmamalı, bilakis taarruzun nedenleri modern önyargılar bir yana bırakılarak sorgulanmalıdır: Platon’un anladığı anlamda şiirle, bizim, yani modern zihnin anladığı anlamda şiir aynı şey midir? Platon neden şiirin içeriği kadar biçimiyle, yani poetik ifade ve poetik tecrübenin kendisiyle de yoğun şekilde uğraşır ve bu tecrübeyi alt etmeye çalışır? Havelock’un sorularına başvuracak olursak: Platon’da “[...] şiir neden mevcut eğitim sisteminde bir tekele sahipmiş muamelesi görür? [...] Homeros ve trajedi yazarlarının çalışmaları neden bir sanat eseri değil de insanın medeni ve şahsi hayatının idaresi için bilgiler ve öğütler içeren muazzam bir kılavuzmuş muamelesi görür?”; veya şiir “[d]inleyici tarafından tecrübe edilirken” Platon “tepki psikolojisine neden çok defa takıktır?” (s.51-52)

Bu sorulara verilebilecek yanıtlar için bir çıkış noktası şu olabilir: Platon bizim bildiğimiz anlamda edebiyat olarak şiire değil, zihnin Homerosçu, poetik ya da sözlü haline, sözlü kültür içinde aktarılan bütün bir geleneğe ve bu geleneğin ürettiği bilme tarzına ya da bilinç biçimine karşı geliyor olabilir. Platon’un döneminde alfabe üç yüz yıldır var olan bir iletişim teknolojisidir ancak ne eğitim sisteminde ne entelektüel hayatta etkili değildir, hâkim olan kültür sözlüdür. Havelock bu sözlü kültürün içinde şiirin, yazılı kültürün hâkim olduğu bir kültürden çok farklı bir işlevi ve işleyişi olduğunu iddia eder. İçerik itibarıyla Homerosçu destan bir yaşam kılavuzu, bir ansiklopedi gibi düşünülebilir, şiire pratik ahlak bilgisi, teknik bilgi, hukuk, yani

geleneği ve medeniyet sistemini oluşturan her şey kaydedilir: “Eğer Platon, şiir ile bir çeşit araştırma kütüphanesiymişçesine veya etik, politika, savaş ve benzeri durumlar için engin bir kaynakmış gibi ilgileniyorsa, şiirin sözlü bir kültürdeki kadim işlevinden söz ediyor ve kendi zamanına kadar da Yunan toplumundaki işlevini yerine getirdiği gerçeğini kanıtlıyor demektir.” (s.58-59) İşleyiş itibarıyla ise, şiir sözlü kültürde aktarımın sürekliliğini sağlamak, bu içeriği kaydetmek için dilsel kalıplara, ritimli söyleyişlere ve belirli bir söz dağarcığı ve söz dizimine yaslanır. Bu yalnızca hitabetle, anlatılanı deyişlerle süslemekle ilgili dışsal, biçimsel bir boyut değil, doğrudan düşünme ve bilinç biçimiyle ilgili bir koşuldur. Platon’un destan ve drama olarak poetik ifade ve tecrübede başvurulmuş taklidin, yani *mimesis*’in, düşünmeye ne kadar büyük bir zarar verdiğini tekraren vurgulamasının nedeni, bu koşulun eğitim için vahim sonuçları olduğunu düşünmesinden ileri gelir. İster anlatıcı ister dinleyen için taklit ya da poetik canlandırma, anlatılan karakterle özdeşleşmeye, kendi kişiliğini yitirerek anlatılan duruma dolaysızca dâhil olmaya neden olur ve bu rasyonel, hakikate yaklaştıran düşünceyi neredeyse felç eder. Bu nedenle *mimesis* hem şairin ediminde, hem de dinleyenin zihninde bulandırıcı bir drama yaratan, patolojik bir durum olarak tasvir edilir: “Dramanın bu şekli, tecrübeyi tahlil edip anlamak yerine hafızada yeniden yaşamanın bu şekli, Platon için ‘düşman’ın ta kendisidir.” (s. 61)

Bu düşmana karşı savaşı kazanmak için Platon bir varlığı ve bir edimi bütün yönleriyle savunmuştur: Müstakil benliği ya da *psükhe*yi ve saf düşünme etkinliğini. Benlik, kendilik ve ruh anlamlarıyla *psükhe* kavramının ortaya çıkışı, kendi başına sözlü kültürün poetik düşünme şekli ile çelişkilidir. Havelock Homeros’un kendisinde müstakil bir varlık olarak benlik arayışının işaretlerinin olduğunu belirtir; ancak genel olarak taklide dayalı poetik düşüncede karakter ya da benlik bütünün bir parçasıdır, ortak belleğin bir ürünüdür ve sonuçta edilgendir. (s. 201) Bu nedenle Platon’un kendini yöneten, ben bilincini geliştirmiş müstakil kişiliği, bu ortak hafızadan, taklitler silsilesinden sıyrılabilmiş, başka deyişle kendini zihnin poetik durumu karşısında savunabilmiş bir ruh, modern terimiyle öznedir. Bu tür bir zihnin en güçlü silahı ise, beklenebileceği gibi, kendi hesabına muhakeme ve idrak etme yöntemlerini öğrenmesi ve geliştirmesidir, dolayısıyla Platon için eğitimin amacı öğrencinin taklitler yoluyla kalıpları ezberlemesi değil, bu düşünce yöntemlerini benimsemesidir. Bu noktada sözlü geleneğin içinden geleneği reddeden bu fikirlerin nasıl çıkmış olduğu sorulabilir, eğer sözlü poetik zihin Platon’un uyarılarının işaret ettiği kadar kuşatıcıysa, koşulların

rasyonel, ölçüp tartan, kendini ve çevresini idrak etmeyi amaçlayan, modern anlamıyla bilimsel düşünceye nasıl zemin hazırladığı muğlaktır. Havelock bu sorunun kökeninin iletişim teknolojisinde aranabileceğini savunur: Yazılı işaretler tecrübeyi, özdeşleşmeden, mesafeli bir şekilde ikinci kez değerlendirebilme fikrini mümkün kılmış olabilir. (s.212) Bu esasen, kendilik fikrini ve bağımsız düşünmeyi yazılı metinlerin içeriğinden çok, okuryazarlığın ürettiği düşünme şekliyle ilişkilendiren bir iddiadır. Zira Havelock, Platon'un düşünmenin en gelişkin usulü olarak nitelendirdiği diyalektik yöntemin de, anlatımda özdeşleşmenin büyüsünü engelleyen, söyleneni kesintiye uğratarak ya da anlatılan anlaşılmadığı takdirde kastedileni anlatandan talep ederek konuşmada analizin ve soyutlamanın tahrik edilmesi olarak anlaşılabileceğini ileri sürer.

Aynı konuyu antropoloji zemininde inceleyen Jack Goody'nin, *Yaban Aklın Evcilleştirilmesi*'nde (2011) iddiası, bir iletişim teknolojisi olarak yazının etkilerini temel alan bir yaklaşımın, insanın düşünce yapısındaki gelişmeleri, çoğunlukla basitleştirmelere yol açan karşıtlıkları aşacak şekilde açıklayabileceğidir. Dahası bu tür bir çerçeve, indirgeyici ikili karşıtlıklar üreten etnik-merkezci yaklaşımları eleştirmek için, kültürler arasındaki bütün farkları silen, sorunlu bir göreceliliğe alternatif üretmiş olacaktır. Goody ilkel/gelişkin, yaban/evcil, geleneksel/modern, soğuk/sıcak, kapalı/açık, gelişen/gelişmiş, mantık öncesi/mantıksal, mitleştirici/mantıksal-ampirik gibi ikili karşıtlıklar üzerinde inşa edilen antropolojik incelemelerin "insan gelişiminin karmaşıklığını ele almakta yetersiz olduğunu" iddia eder. (s.208) Bu tür karşıtlıkları temel alan çalışmalar, farklılıkları ve değişimin sebeplerini açıklayabilmek için pek yardımcı olmaz; öte yandan, bu karşıtlıkların tek alternatifi, kültürel bütün farkları belirsiz bir düzlemde eşitleyen bir görecelilik de olmamalıdır, iletişim biçimlerinin neden olduğu bilişsel düzenekler açıklamalara dâhil edildiği ölçüde, bu tür sorunlara çözümler önerilebilir. Diğer bir deyişle, hem farklılıklar için nedenler önermeyen ikili karşıtlıklardan hem de sorunlu bir kültürel görecelilikten kaçınmayı sağlayacak zemini sözlü ve yazılı olan arasındaki temel farkın oluşturacağı varsayılmaktadır.

Goody bu tür bir çıkış noktasının basitleştirici bir teknolojik determinizm üretebileceğinin farkındadır ancak gelişimi "tek bir nedenle açıklamak ve nedensel uygulamaları reddetmek, yapısal nedensellik/işlevsel uyumun yayılması ve tek bir

maddi faktörün baskın, hatta belirleyici unsur olarak görülmesi” haricinde açıklama tarzları da vardır. (s.24) Böyle bir açıklama için nedenlerin çoğulluğunu artırmak ve nedenler arasındaki geri-besleme mekanizmalarını dikkate almak gerekecektir. Bu sayede “iletişimsel eylem teknolojisindeki gelişmeler”, basit neden-sonuç ilişkileri üretmekten çok, ele alınan toplumun bilgi yapısını, düşünce sistemlerini ve kültür ürünlerini bir ilişkiler ağı içinde açıklamak için esas zemini oluşturabilecektir. Yazının bir iletişimsel eylem teknolojisi olarak resme dâhil edilmesi, yalnızca betimsel olmakla yetinmeyen, basit ve karmaşık toplumlar arasındaki farkları oluşturan mekanizmaları da açıklamaya çalışan, gelişimsel bir bakış açısı sağlayacaktır.

Yazının bilginin gelişimini, farklı bir eleştirel tutumu ortaya çıkaracak şekilde, nasıl dönüştürdüğü hususu bu tezin vaatlerini gösterecektir. Goody açık/kapalı gibi genel kategorilerin, toplumların bilgi yapısını açıklamada neden yetersiz kaldığını ve iletişimsel eylem biçimlerinin analizinin bu kategorileri nasıl geliştirebileceğini göstermek için Robin Horton’un Afrika geleneksel düşüncesi ile Batı bilimini bilgi sistemleri olarak karşılaştırdığı bir makalesini seçer.¹⁷ Horton geleneksel ve modern düşünce ya da bilgi sistemleri arasındaki benzerlikleri değerlendirdikten sonra, farklılıkları betimlemek için kapalı ve açık ayrımını kullanır: Geleneksel düşünce “sisteme zararlı unsurlar karşısında endişe” duyduğu ve alternatiflerin farkında olmadığı için kapalıdır; “bilimle yönlendirilmiş” modern düşünce ise bilgi sistemini sarsabilecek unsurları içselleştirdiği ve alternatifler hakkında bir duyarlılık geliştirdiği ölçüde açıktır. (s. 65) Goody bu ayrımı “Batı ve geri kalan toplumlar” gibi iki büyük grup için kabul ettiğini, ancak iletişim biçimindeki değişimlerin etkileri hesaba katılarak ve bu değişimlerin farkı üreten “yegâne unsur” olduğu varsayılmadan ayrımın geliştirilebileceğini belirtir.

Ele alınan analizde, geleneksel düşünce ile modern düşünce, alternatiflere kapalı ya da açık olması bakımından şu dört boyutta karşılaştırılır: (a) “Sözcüklere dair büyüsel düşünce karşısında büyüsel olmayan düşünce”; (b) “duruma bağlı fikirler karşısında fikirlere bağlı fikirler”; (c) “yansıtıcı olmayan düşünme karşısında yansıtıcı düşünme”; (d) “karışık güdülerin karşısında yalıtılmış güdü.” (s.66) Geleneksel düşünce, sözcüklerin büyüsel niteliği nedeniyle kelimeler ile gerçeklik arasında bir

¹⁷ Horton’un makalesi için bakınız: Horton, R. (1967). African Traditional thought and Western Science. *Africa*, 37:50-71, 155-187.

ayrım yapamaz, fikirleri her zaman spesifik bir durumla ilişkilendirdiğinden genelleştiremez, düşüncenin işleyişi üzerine düşünce geliştiremediği için bilginin ortak zeminini inşa edemez ve açıklamalar ya da tahminler üreten düşünmenin güdülerini kişisel ilişkilerin duygusal gereksinimlerinden ayrı tutamaz. Sisteme zararlı unsurlar karşısında duyulan endişe ise şu başlıklarla açıklanır: (a) “Yerleşik kurama dönük koruyucu tutum karşısında yıkıcı tutum”; (b) “kategori sistemine dönük koruyucu tutuma karşı yıkıcı tutum”; (c) “zamanın akışına dönük iyi veya kötü hissi.” Bir bilim insanı ile geleneksel bir düşünürü ayıran temel özellik yerleşik inançlara yönelik sistemleşmiş şüpheciliktir, geleneksel düşüncede içinde olunan kültüre ait kategorileri tehdit eden eylemler ya da olaylar tabu kabul edilir ve kapalı düşünce zamanın ilerleyişini hükümsüz kıldığı için ilerleme fikrine yabancıdır.

Goody esas savını tatbik etmek için, iletişim biçimindeki değişimi bu karşılaştırmaya dâhil eder, böylece kapalı/açık ya da geleneksel/modern düşünce gibi sabit karşıtlıkların nedenlerinin açıklanabileceğini savunur. Başka deyişle, karşılaştırmının maddeleri farkları yalnızca betimlemek yerine, nedenlerini açıklamaya çalıştığı ölçüde sözlü ve yazılı olan arasındaki farkı hesaba katmak durumundadır. Böylece kültürün kapalılığı düşünce biçiminin maddi koşullarına bağlı bir değişken olarak çizilebilir. Yukarıdaki maddeler üzerinden ilerlediğimizde, Goody’nin savının detayları takip edilebilir. Alternatiflere açıklık/kapalılık üzerinden tartışılan başlıklara iletişim biçimi değişkeni eklendiğinde karşılaştırma berraklaşmaktadır: Açık kültürlerde kelimelerin büyüsel niteliğinin kaybolmasının esas nedeni “yazının sözcükler üzerinde oluşturduğu ayırma ve nesneleştirme etkisiyle ilgilidir”, yazı kelimeleri gerçeklikten bağımsızlaştırır. (s.72) Fikirlerin duruma bağlı olmaktan çıkmasının, fikirlerin başka fikirlere bağlanarak zamansızlaşmasının ve soyutlaşmasının nedeni de yazının sözü nesneleştirme işlemidir. Düşünmenin kendisi üzerine düşünülebilmesi (yansıtıcı) ya da düşünce için düşünce (yalıtılmış güdüyle kast edilen bu tür bir niteliktir) gibi, açık kültürü tanımlayan nitelikler de yazılı iletişim biçimi olmaksızın oluşamaz. Karşılaştırmının ikinci başlığı, yani sistemi tehdit eden unsurlar hususu en temelde bilginin gelişimi için şüpheli tutumun yeniden üretimiyle ilgilidir ve bu da, Goody’ye göre, temelde yazılı kaydın imkân verdiği birikim ve aktarımla açıklanabilir. Geleneksel kültürlerde mevcut kurama ya da kategorilere dönük şüphecilik ortaya çıkabilir ancak yazılı aktarımın sağladığı süreklilik oluşmadığı için ayakta kalamaz. (s.69)

Yazının varlığının bütün karşıtlıkları açıklayan farklılığın birincil nedeni olduğu iddiasının determinizme kapı açtığını Goody de kabul ediyor gibi görünmektedir; ancak bu müdahalenin tek nedenli ve tek yönlü bir “yegâne unsur kuramına” işaret etmediği tekraren vurgulanır, “iletişimsel eylemin arkasındaki sosyal yapının” ya da inanç ve sınıfın “hâkim yazım türü ve yaygınlığı” üzerindeki etkisinin ve bu alanlar arasındaki geri besleme döngülerinin hesaba katılması gerektiği belirtilir. (s. 79; s.73) Bununla birlikte, çalışmada iletişimsel eylem, iletişim biçimi ya da iletişim türü gibi kavramlarla işaret edilenin, en nihayetinde bir teknoloji olarak yazının oluşturduğu maddi koşullar olduğu söylenebilir. Maddi koşullar hesaba katıldığında, düşünce biçimlerinin ya da bilgi sistemlerinin gelişim dinamikleri belirli bir nedensellik içinde açıklanabilmektedir ve bu tartışma her tür nedenselliğin katı/indirgeyici bir teknolojik determinizm anlamına gelmediğini göstermesi bakımından öğreticidir.

Yazının tetiklediği bilişsel ve kültürel dönüşüm meselesini daha geniş bir bakış açısıyla derleyip toparlayan, genellikle sonraki bölümde ele alacağımız Marshall McLuhan ile birlikte anılan isim edebiyat ve kültür tarihçisi Walter J. Ong’dur. *Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözüñ Teknolojileşmesi* (2010 [1982]), bu alandaki çalışmaları kapsamlı bir biçimde inceleyerek, sözün ve yazının ürettiği psikodinamiklerin ayrıntılı bir karşılaştırmasını sunar. Kitabın önemli varsayımlarından biri, birincil ve ikincil sözlü kültür arasında yaptığı ayrıma dayanır. Ong, yazıya benzer bir teknolojinin varlığından bile haberdar olmayan, iletişim için yalnızca söze sahip olan kültürlerle birincil, çağımızdaki teknolojik gelişmelerin neden olduğu kültürü ise ikincil sözlü kültür olarak nitelendirir. (s. 15) Böylece birincil sözlü kültürün, radyo veya televizyon gibi iletişim araçlarıyla yükselen çağdaş durumdan bütünüyle farklı şekilde ele alınması gerektiğinin altı çizilir. Bu ayrım kullanışlıdır çünkü yazıyla hiç tanışmamış bir zihnin ya da bir kültürün yapısını, işleyişini hayal etmek, esasen modern okuryazar zihin için oldukça güç bir iştir, bu anlamda sözlü iletişimin çağımızdaki yükselişi bütünüyle farklı bir süreçtir. Radyo ve televizyon gibi modern iletişim araçları, sözlü kültüre yönelmiş olan ilginin sebepleri arasında yer alsa da, bu araçlarla yaygınlaşmış “ikincil sözlü kültür”, “birincil sözlü kültürün” niteliklerinin anlaşılmasında ancak bir karşılaştırma eksenini oluşturabilir. Diğer taraftan, yazılı kültürün kendisi de, genel olarak sözlü kültürün anlaşılmasını hatta fark edilmesini engelleyen önyargıların esas kaynağıdır; zira Ong’un çalışmalarını yaptığı dönemde sözlü kültürel mirası nitelemek

için yaygın şekilde “sözlü yazın” gibi, kendi içinde çelişkili bir terim kullanılabilmektedir. Bu adlandırmayı, “atı tekerleksiz araba” olarak tanımlamaya benzeten Ong’un da kitaptaki temel çabası, bu tür okuryazar önyargılarını kırmak ve özellikle sözlü kültürün psikodinamiğini (okurun yazılı kültürün içinde olduğu kabul edildiğinden bu kültürün özelliklerini anlaması bir bakıma daha kolaydır) olduğu gibi anlamaya çalışmaktır. (s.25)

Birincil sözlü kültürün psikodinamiğini belirleyen en temel koşul sesin maddi doğasıdır, yazının sağladığı kalıcı görüntünün aksine ses geçicidir, sesin akışı durdurulduğu anda algıda asılı kalan sesin yokluğudur, dolayısıyla ses fiziksel özellikleri gereği algıda sabitlenemez. Bu temel koşul sözlü kültürün düşüncüyü ve bilgiyi nasıl şekillendirdiğini, sözlü anlatımın sıklıkla başvurduğu ifade ve anlatım biçimlerinin, belleğin sözlü kültürde neden önemli olduğunu ve bilen özne ile bilinen nesnenin ilişkisini nasıl kurduğunu belirler. Ong’un bu konuları açıklamak için sıraladığı özelliklerden birkaçını ele alalım: Birincil sözlü kültürde ortaya çıkmış ve kalıcı olması istenen bir düşüncenin kazanması gereken en önemli nitelik, bu düşünce yalnızca söz vasıtasıyla aktarılabilmesi için, kolay hatırlanabilir olmasıdır. Yazının olmadığı koşullarda bir ifadenin kolay hatırlanabilir olması, tekrarlara dayanan belirli ritmik ses ve sözcük kalıplarına uymasıyla mümkün olur; bu nedenle düşünce genelde atasözleri ya da deyişler biçiminde ifade edilir, sözlü kültürde, “ [...] düşüncenin çekirdeği bu deyişlerdir. Kalıplaşmış deyişlerden oluşmayan hiçbir düşünce uzayıp gidemez; çünkü deyişler düşüncenin özüdür.” (s.50) Bu kalıp halindeki düşünce birimleri, sözcüklerin anlamsal eklemleme biçimleri, yani dilbilgisi bakımından karmaşık değildir ancak kümelenmiş ağdalı ifadeler içerir. Sözlü kültürde iletişim ortamı canlı olduğundan anlamın oluşturulması yalnızca dilin karmaşık düzenlenişine bağlı değildir, esas anlatım biçimleri eklemeli anlatım (birleşik yancümleler yerine ve bağlacı), kümelenme (asker yerine kahraman asker, çınar yerine ulu çınar vb.) ve yoğun tekrarlardır. (s.54-57) Ayrıca sözlü kültür, bilgi ile yaşantının birliğine dayandığından, yazılı kültüre kıyasla bilgi insanlar arasındaki ilişkilere ve mücadelelere daha derinden nüfuz etmiştir: “Yazı bilgiyi insanların birbiriyle mücadele ettikleri alandan kopartan soyutlamayı getirir. Bilgi sahibini bilinenden ayırır. Sözlü gelenekteyse insan ilişkileriyle iç içe olan bilgi mücadele ortamının dışına çıkamaz.” (s.60) Dolayısıyla sözlü gelenekten kalma anlatılarda, kahramanların sözleri

sıklıkla bir zekâ gösterisi ya da yarışı olarak karşımıza çıkar, taşlamalar ya da methiyeler, sözlü hitabetin yaşama bu yakınlığından ileri gelir.

Yazının düşünceyi soyutlaştıran etkisi, yukarıda değindiğimiz farklardan daha önemli görünmektedir çünkü bütün düşünme sürecini, dolayısıyla da bilgi ve dünya ile ilişkiyi temelden belirler. Sözlü kültürde bilgi ve iletişimin canlı yaşama yakınlığı nedeniyle, düşünce büyük oranda duruma ve işleve bağlı gelişir, somut yaşamdan bağımsız kavramların gelişmesi imkânsız olmasa da, yazılı kültüre kıyasla zordur. Yazı düşünceyi somut yaşantıdan bir ölçüde kopardığı için, yazılı kültürde kavramlar soyutlaşmaya ve genelleşmeye başlar. Ong'un bu konuyla ilgili aktardığı, A. R. Luria'nın 1931-32 yıllarında Özbekistan ve Kırgızistan'ın kırsal bölgelerinde yaptığı araştırmanın okuryazarlığın etkilerine ilişkin bulguları oldukça aydınlatıcıdır.¹⁸ (s.66-73) Hiç okuma yazma bilmeyen ve az da olsa bilen deneklerin çeşitli sorulara verdiği cevapların karşılaştırıldığı bu araştırmadan çıkan genel sonuç, orta derecede okuryazarlığın bile bütün düşünme sürecini baştan aşağı dönüştürdüğü, belirli bir ölçüde soyut düşüncenin gelişmesini sağladığıdır. Örneğin, okuma yazma bilmeyen denekler geometrik şekilleri soyut adlarıyla değil, somut nesnelere (daire için tabak, elek ya da kare için ayna, kapı gibi) atıf yaparak tanımlar. Ya da soyut kategorik düşünmeyi saptayabilmek için deneklere üç tanesi benzer özelliklerine göre kümelenebilecek dört nesnenin resimleri gösterilip, deneklerden nesneleri gruplaması istenir. Çekiç, testere, kütük ve el baltası dizisi gösterildiğinde (üç alet ve bir nesne), okuma yazma bilmeyenler duruma göre düşünmekte ısrarcı olmuş ve aletleri gruplamak yerine kütüğü kesmek ya da bölmek için işlevli olacak gereçlerle gruplamıştır. Luria araştırma sırasında, okuryazar olmayan köylülere kategoriler üzerinden düşünmeyi öğretmeyi de denemiştir ancak bu insanlara “işlevsel düşüncenin dışındaki – yani kategorik – düşünme tarzı önemsiz, sıkıcı ve saçma sapan” gelmektedir. (Luria'dan aktaran Ong, s.69) Bir başka bulgu mantıkla ilgilidir, okuryazar olmayanların basit mantık ve çıkarım becerilerini saptamayı amaçlayan sorulara verdikleri cevaplar, biraz olsun okuma yazma bilenlerin verdiği cevaplara göre bir hayli farklıdır. Okuryazar olmayanlar mantık oyunlarından çıkabilecek bilgilere ya da bu oyunların gerektirdiği düşünme şekline büyük ölçüde ilgisiz kalmıştır. Nesneleri tanımlama da sözlü kültürde pek ilgi çeken bir etkinlik değildir,

¹⁸ Luria, A. R. (1976). *Cognitive Development: Its Cultural and Social Foundations*, Cole, M. (ed.), Morillas, M. L. & Solotaroff, L. (çev.). Cambridge: Harvard University Press.

ağacı tanımlaması istendiğinde, 22 yaşında okuryazar olmayan bir köylünün cevabı şöyledir: “Ne gerek var ki? Herkes ağaç nedir bilir, benim söylememe hacet yok.” (Luria’dan aktaran Ong, s.71) Duruma göre düşünme, nesneleri tanımlamak gibi bir düşünce çabasını gereksiz bulmaktadır, okuryazarlar ise bu tür bir sorgulama yapmadan, istenilen nesneyi tanımlamaya çalışırlar. Ong’un konuyla ilgili paylaştığı son bulgu da dikkat çekicidir: Okuryazar olmayan kişilerin, kendilerini değerlendirmeleri istendiğinde, bu tür bir düşünceye oldukça yabancı oldukları saptanır, duruma göre düşünme “kişinin kendini tahlil etmesi” ya da “benliğin yalıtılması” için gerekli bakış açısını oluşturamamaktadır. “Kendini nasıl tasvir edersin?” gibi bir soruya, sözlü kültür içindeki bireyler nereden geldiği, evli ya da çocuklu olup olmadığıyla ilgili bilgiler vererek, yani somuta yönelerek karşılık vermiştir. Ong bu araştırmayla ilgili olası bir eleştiriye değinir: Okuryazar olmayanlar bu tür sorulara alışık olmadığından bulguların bu yönde olduğu söylenebilir; ancak mesele tam da bu yabancılıkla ilgilidir, sözlü kültürler, yazılı kültürün ürettiği bilgi ve düşünce biçimlerine çoğunlukla kayıtsızdır.

Özetle, temel tezlerini örnekleyen birkaç bölümünü ele aldığımız bu çalışmalar, sözlü ve yazılı kültür farkı söz konusu olduğunda, metodolojik bir teknolojik determinizmin ikna edici ve üretken bir bakış açısı sunduğunu gösterir. Yazının bir teknoloji olarak bilişsel dönüşüm sürecinin birincil nedeni kabul edilmesi, düşünce ve bilgi yapılarıyla ilgili yeni sorunsalların, birçok bakımdan makul görünen açıklama tarzlarının ve araştırmaların gelişmesine sebep olmuştur; bu düzeyde, bu temel varsayım üzerine kurulu yaklaşımların ciddi avantajları olduğu açıktır. Yine de determinizmin sorunlu yönlerinin ortaya çıkmasının bir ölçü meselesi olduğu unutulmamalıdır; özellikle sözlü ve yazılı kültür karşılaştırması gibi, determinist açıklama modellerinin iyi işlediği konularda, değişim nedeninin kuvvetine ilişkin iddia dozu aşırılaşabilmektedir. Bu tür bir sorunun takip edilebileceği en uygun örnek, işe bir kültürel değişim nedeni olarak matbaayı incelemekle başlayan, iletişim ortamı (*medium*) kavramının yeni bir anlam kazanmasını sağlayan ancak tezlerinde sıklıkla ölçüyü kaybetmekle eleştirilen Marshall McLuhan’dır.

3.2. Raymond Williams'ın Marshall McLuhan Eleştirisi

Teknolojik determinizm sorununda çelişkilerin belirginleştiği anlardan biri Raymond Williams'ın *Televizyon: Teknoloji ve Kültürel Biçim* (2003 [1974]) adlı çalışmasında geliştirdiği kültürel materyalist eleştiridir, bu eleştirinin en önemli adresi de, 1960'ların sonlarında medya kuramında yeni bir dalga yaratmayı başarmış olan Marshall McLuhan'dır. Aynı alandan, edebiyat eleştirisinden gelen bu iki ismin, benzer amaçlarla ilgi alanlarını genişletip tamamen farklı yerlere varmaları, teknoloji söz konusu olduğunda, alınan konumların tarafların politik tutumlarıyla doğrudan ilgili olduğunu gösterir. Williams'ın eleştirisinin merkezinde, McLuhan'ın çerçevesinde tespit ettiği iki sorun öne çıkar: Biçimci, estetik bir yaklaşımın toplumsal olguların bütününe de açıklayan bir kuram gibi işletilmesi ve bu işlemin doğurduğu determinizmin ideolojik sonuçları. Bu eleştirinin 1960'lardan 1980'lere geliştiği üç aşamayı incelediğimizde, teknolojik determinizm sorununun iletişim teknolojileriyle ilgili olarak nasıl tanımlandığını ortaya koyabiliriz: Williams'ın *Gutenberg Galaksisi* incelemesi, televizyonla ilgili araştırmasında olgunlaşan eleştirisi ve iletişim araçlarının sosyolojik tahlili için önerdiği alternatif çerçeve taslakları.

1940'ların başında aynı edebiyat eleştirisi çevresiyle ilişkide olan bu iki ismin araştırma gündemleri bakımından çıkış noktaları benzerdir ve üzerine yazdıkları konular sıklıkla kesişmiştir. 1950'lerde iki yazarın da ilgi odağına kitle kültürü ve yeni iletişim araçları eklenir, arka planda ise, Cambridge Üniversitesi'nde edebiyat eleştirisi alanında etkili olmuş Leavisler ve onların dergisi *Scrutiny*'deki tartışmalar vardır. Bu tartışmalarda edebiyata ve edebiyat eleştirisine endüstrileşmenin ya da “Benthamcı teknolojik medeniyetin” yarattığı parçalanmaya karşı “organik topluluk” idealinin korunması ve sürdürülmesinde, bir eğitim stratejisi olarak özel bir rol atfedilir. (Jones, 1998, s.2) Leavisler'in iddialarında dil ve edebiyat, endüstri öncesi topluluk idealinin aktarılabilmesi için yegâne araçtır ve edebiyata ilişkin eski kültüre özgü bir beğeni yaygınlaştırılmaya çalışılır. Bu iddialar katı bir yüksek kültür savunusundan ibaret değildir ancak halka ait yeni kültürel biçimler büyük ölçüde önemsizleştirilir. McLuhan 1951 tarihli *Mekanik Gelin: Sanayi İnsanının Folkloru* adlı ilk kitabında bu tavra karşı çıkarak kendi eleştirel gündemini oluşturur, özellikle reklamların görsel dilini inceleyerek popüler kültür ürünlerine karşı olumlayıcı bir tavır takınır. Öte yandan bu dönemde Williams'ın konumu iki taraftan da farklıdır,

kitle kültürü Williams için hiçbir şekilde olumsuz bir kategori olmamıştır ancak popüler kültürün ya da reklamcılığın folklorik bir öge olarak incelenmesi de sorunludur. Bu tartışmalarda ilgisini çeken konu daha çok eğitimle ilgilidir, 40'lar ve 50'ler boyunca yetişkin eğitiminde edindiği deneyimler, onu popüler bir eğitim stratejisinin nasıl inşa edilebileceği sorusunu kalıcı şekilde gündemine almaya götürecektir. Kitlelerin ya da popüler izleyicilerin eleştirel becerilerinin katılımcı demokratik bir kültürün nitelikleri doğrultusunda geliştirilmesinde, yeni iletişim araçlarında önemli bir potansiyel görür.

3.2.1. İlk Belirtiler: Nedensel Tecrit

McLuhan'ın iletişim teknolojileriyle ilgili tezlerini, yenilikçi tarzıyla ilk kez ortaya koyduğu kitabı, *Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluşumu* 1962 yılında yayımlanır. Alışılmadık üslubuna, parçalı mozaik benzeri yapısına rağmen, fonetik alfabe ve matbaanın nasıl bir zihinsel ve toplumsal örgütlenme ürettiği sorusuna verdiği özgün yanıtlar ve konuyla ilgili bu kapsamda bir incelemenin daha önce yapılmamış olması nedeniyle kitap bir hayli ilgi çeker. Kitaba kayıtsız kalmayanlardan biri de Williams'tır, uzun bir tereddüitten sonra da olsa kitabı hem öven hem de önemli noktalarda eleştiren bir inceleme yazar.

Gutenberg Galaksisi'nin, dağınık tespitlerini ince çizgilerle de olsa birbirine bağlayan temel tezi şöyle özetlenebilir: Batı kültüründe fonetik alfabe, özellikle de matbaa sözlü kültüre özgü zihinsel ve toplumsal örgütlenme biçimlerini değiştirmiştir ancak elektrik çağı, bu biçimleri kökünden yeniden düzenleyen, yeni bir sözlü kabilesel kültürün doğuşunun sahnesi olacaktır. Yazının etkilerini güçlendiren matbaa kültürü zihinsel düzeyde işitsellikten görselliğe, eşzamanlılıktan doğrusallığa ve diziselliğe, mitik düşünceden rasyonelliğe doğru bir kayma yaratmıştır, toplumsal düzeyde ise birey fikrinin var olmadığı kabilesellikten her insanın kendini özgül bir varlık olarak düşünebildiği bireysellik temelli bir topluma geçilmesinin en güçlü, neredeyse biricik nedenidir. McLuhan kitabın hemen başında, daha 'teknolojik determinizm' adlandırması yaygınlık kazanmamışken, yaklaşımının determinist olmadığını, toplumsal değişimin bu ölçüde önemli bir nedeninin daha iyi anlaşılmasının "insan özerkliğinde gerçek bir artış" meydana getirebileceğini iddia eder. Teknolojik devrim hakkında "bilmediğimiz tek şeyin", yani bu tarihsel sürecin

asıl nedeni olarak “tipografik insanın” özelliklerinin ayrıntılarıyla ortaya konmasının “teknolojilerimizin doğasına ve sonuçlarına kolaylıkla hâkim” olabilmek için elzem bir çaba olduğunu ve bu çabanın o tarihe kadar pek cılız kaldığını belirtir. (s.10-15)

Bu merkezi tez, edebiyat, felsefe, ekonomi, bilim ve sanat tarihi, antropoloji gibi birçok farklı alandan zengin alıntılarla ve oldukça dağınık görünen alt tezlerle desteklenir. Örneğin daha sonraki eserlerinde ilerletilecek temalardan bazıları şunlardır: Teknoloji insanın ‘varlığının bir kısmını dışsallaştırması’ olarak tarif edilir ve bu dışsallaştırmanın zihinsel düzeydeki etkisi “duyularımız arasındaki oranın” değişimiyle açıklanır; alfabetik okuryazarlığın bu oranı daha önce benzerine rastlanmayan şekilde görsellikten yana değiştirdiği ve bu değişimin türdeş bir uzay algısı yarattığı vurgulanır; matbaanın makinelerin ve ilerlemenin gelişmesini sağlayan uygulamalı bilgiye, dilin ve söylemin ekonomik dolaşımına, dilin türdeşleşmesiyle modern milliyetçiliğin oluşma sürecine etkileri incelenir; elektromanyetik teknolojisinin ürettiği eş zamanlılığın, büzüştürdüğü uzayın dünyayı yeni tür bir kabilesel kültürün baskın olacağı “küresel bir köye” dönüştürdüğü belirtilir. (s.370; s. 67; s.220; s.231; s. 48) McLuhan *Gutenberg Galaksisi*’nde nispeten bir bütünlük arz edecek şekilde sunduğu bu gibi temalara, ele alınan iletişim ortamlarını ve teknolojileri çeşitlendirerek benzerlerini ekleyecek, bütünlük kaygısından da iyice vazgeçerek daha sonraki eserlerinde bu bakış açısını tekraren işlemeye devam edecektir.

Williams’ın bu kitapla ilgili yazdığı inceleme, hem McLuhan’ın yaklaşımında neyi önemli bulduğunu hem de daha sonra olgunlaşacak olan teknolojik determinizm eleştirisinin ilk işaretlerini içermesi nedeniyle önemlidir. Williams incelemede kitabın özgünlüğünden ve öneminden şüphe etmediğini, McLuhan’ın “ileri iletişim kuramına kayda değer bir katkıda bulunmuş az sayıda insandan biri” olduğunu belirtir ve matbaa kültürünün özelliklerinin eğitilmiş zihne nasıl biçim verdiğini ortaya çıkarmak için işlettiği “eleştirel imgelemin” gücünü tanır. (1964, s. 340; s. 338) Ayrıca kitabın ayrıksı biçiminin sınırlarıyla ilgili şerhler düşse de, kendi tabiriyle “içgörülerden çatılmış yapısını” yazarın iletişim ortamının (*medium*) iletilen deneyimi nasıl şekillendirdiğine ilişkin farkındalığı ile açıklayacak kadar tahammüllüdür. Bu övgülerle birlikte Williams, bu tür bir bakış açısının yaratabileceği sorunlarla ilgili de ciddi bir uyarı yapmaktan geri durmaz: İletişim araçlarının başlıca toplumsal etkenlerden biri olduğunu sorgulayacak son insanın kendisi olduğunu söylese de, bir

bütün halinde bakıldığında kitabın matbaayı tek ve biricik bir değişim etkeni olarak çizdiğini, başka deyişle “nedensel tecride” uğrattığını ileri sürer. (s.339) On dokuzuncu yüzyıl boyunca, tarih ve beşeri bilimlerin politik ve ekonomik etkenleri tecrit etmesine karşılık, insanı bütünlüğüyle odağa alan bir bakış açısına çekmek önemlidir ancak bu başka bir nedenin tecrit edilmesi pahasına yapılmamalıdır. Burjuva dünya görüşü çoğunlukla “nicel ve dışsal maddeyi” tarihsel/toplumsal araştırmanın konusu yapmış, öte yandan bu görüşe yöneltmiş en ciddi eleştiri olarak Marksizm de giderek bu sınırların dışına çıkamamaya başlamıştır. Toplumsal etkenler “dramatik kahramanlara” benzetilirse, “fiyat mekanizması ya da sermaye birikimi” gibi kahramanların yerine matbaayı geçirmek bu çarpıklığı çözecek bir hamle değildir. Benzetme sürdürülürse, McLuhan’ın özgünlüğünün ve derinliğinin bedeli, zihinsel ve toplumsal dönüşümü mutlak bir kahramanlık hikâyesine indirgemesi, bu dönüşümü farklı kahramanların kolektif şekilde sürüklediği bir anlatıya tercüme edememesidir.

Oysa Williams’a göre, “[...] kültür ve iletişim arasındaki ilişkilerin incelenmesi, sırf kanıtların ispat kuvveti gereği, bizi doğrusal neden sonuç ilişkileri aracılığıyla değil, kuvvet alanları aracılığıyla düşünmeye götürmelidir. Bir başka ifadeyle, matbaanın ve bağlı kurumlarının büyük öneminin idrak edilmesi, bize bunları tecrit etmeyi değil, alanın bütünlüğüne iade etmeyi emreder. O zaman güneş sistemine Gutenberg adı verilebilir, ancak hiçbir şekilde galaksiye verilemez.” (s. 339) Bu aşamada McLuhan’ın determinizminin ilk belirtileri, alfabe ve matbaanın toplumsal ve zihinsel dönüşümün asıl nedeni olarak orantısız şekilde öne çıkarılması, kurulan neden sonuç ilişkilerinin indirgeyici doğası ve farklı etkenlerin birbirleriyle ilişkisinin yeterince kurulmaması olarak sıralanabilir. Bu belirtiler *Gutenberg Galaksisi*’nin yaklaşımının neden determinist olmadığıyla ilgili açıklamada ima edilen determinizm anlayışından fazlasını içerir, muhtemelen Williams da matbaa gibi bir etkenin sonuçlarının daha iyi anlaşılmasının insanın özerkliğini artıracak bir çaba olduğuna katılacaktır. Fakat ekonomik ve kültürel etkenler arasında yapay, varsayımsal kabullere yaslanan hiyerarşiler kurulduğu, etkenler kuvvetlerin iç içe geçtiği ilişkisel bir alan olarak tarif edilmediği müddetçe zihinsel ve toplumsal değişim süreçlerini daha iyi anlamının mümkün olmayacağını iddia eder. Yine de Williams incelemesini, McLuhan’ın matbaa kültürünün sonu ve yaşanan güncel değişimlerle ilgili sonraki çalışmalarını büyük bir merakla beklediğini belirterek bitirir.

3.2.2. Esas Eleştiri: Biçimciliğin Sınırları

McLuhan'ın medya ve iletişim sosyolojisi ders kitaplarında kusursuz bir teknolojik determinist olarak ilk sıraya geçmesine sebep olan çalışması *Medyayı Anlamak: İnsanın Uzantıları, Gutenberg Galaksisi*'nden iki sene sonra 1964'te yayımlanır. *Galaksi*'de matbaanın zihinsel ve toplumsal etkilerinin özgüllüğünü (*specifity*) incelerken, elektronik çağ ile yaptığı, nispeten kabataslak karşılaştırmalar hem bütün medyanın hem de genel olarak çeşitli teknolojilerin özgül etkileri üzerinden incelenmesine varacaktır. Ayrıca bu kitapta *Galaksi*'de denemesi yapılan mozaik biçim de zincirlerinden kurtulur, çeşitli iletişim ortamlarının ya da teknolojilerin analizi formüle ya da aforizmaya benzer önermelerin, beklenmedik kıstaslara göre yapılan sınıflandırmaların, çağrışımsal örneklerin birbirini izlediği bir girdaba dönüşür. Yalnızca ele alınan iletişim ortamlarının ya da teknolojilerin listesindeki bazı başlıklar bile bu girdabın kuvveti hakkında bir izlenim edinmeye yeter: Söz, yazı, matbaa, telgraf, radyo, televizyon gibi olağan başlıklara sayılar, yollar, kıyafetler, evler, para, saatler, otomobil, oyunlar, silahlar da, insanın uzantıları olarak eklenir.

Bütün bu girdabın kaynağı ya da kitabın temel tezi, iletişim bilimleri yazınında kendine sağlam bir yer edinmiş bir formüldür: “Araç mesajdır” ya da “iletişim ortamı mesajın kendisidir.” McLuhan bu formülü şöyle açıklar: “[...] Herhangi bir iletişim ortamının – yani herhangi bir uzantımızın – kişisel ya da toplumsal sonuçları, her uzantımızla, ya da her yeni teknolojiyle ilişkilerimize yerleşen yeni ölçekten kaynaklanır.” (1994, s.7) Daha anlaşılır bir açıklaması ise şudur: “İletişimin ya da enformasyonun içeriğinden çok, öncelikli olarak iletişimin gerçekleştiği ve enformasyonun kaydedildiği, depolandığı ve dolaşıma girdiği iletişim ortamının maddeselliğiyle ilgilenilmelidir.” (Scannel'dan akt. Drew, s. 168) Bu formül bütün iletişim ortamlarına ya da teknolojiye ilişkin yeni ve özgün bir bakış açısı doğmasıyla sonuçlanır, iletişim olgusunu anlayabilmek için ne söylendiğinden, yani mesajdan çok, hangi ortam aracılığıyla söylendiğine ve bu ortamın söylenen üzerinde nasıl bir işlem yaptığına odaklanılmasının, olgunun doğasına daha uygun olacağı iddiasını içerir. Dahası insan ürünü bütün nesneler yani bütün uzantılar bu anlamda bir mesaj içerir (ilginç şekilde konuşma ve elektrik ışığı bu durumun istisnalarıdır, bunlar kendiliğinden mesaja sahip olmayan iletişim ortamlarıdır) ve bu mesaj kendini

açıklıkla ortaya koymaz, bir ortamın gizinin çözülmesi, mesajın deşifre edilmesi gerekir.

Deşifre işlemi için iki önemli öncül vardır: Birincisi araç/iletişim ortamının insan bedeni ya da zihninin özelliklerine yeni bir kapasite kazandıran uzantılar olarak düşünülmesidir, örneğin kıyafetler derinin bir uzantısıdır, ulaşım araçları ayakların, bilgisayarlar sinir sisteminin; ikincisi herhangi bir iletişim ortamının, kendinden önceki ortamların bir birleşimi olarak ele alınmasıdır, başka deyişle önceki ortam sonra gelenin bir anlamda içeriğidir, örneğin telgraf basılı sözcükleri, basılı sözcükler yazıyı, yazı da konuşmayı içerir ya da film ve radyo televizyonun, plak ya da kaset radyonun içeriğini oluşturur. (Gordon, s.107) Ayrıca yeni bir ortam doğrudan duyularımızı, algılama biçimimizi ve toplumsal ilişkilerimizi etkilediği için, ortamın etkilerini görmek zorlaşır, teknoloji öncüllerde ortaya konan işleyişi gizleme eğilimindedir. Kendi mesajının ne olduğunun anlaşılabilmesi ve diğer iletişim ortamlarıyla karmaşık etkileşiminin ortaya konabilmesi için, ortam aracılığıyla aktarılan içeriğin yok sayılması ve doğrudan ortamın maddeselliğine odaklanılması gerekir.

Her bir iletişim ortamının maddeselliğini ve birbirleriyle etkileşimlerini daha iyi ayırt edebilmek için, belirli kıstaslar belirlenip sınıflandırılmalar yapılır. McLuhan yeni dolaşıma girmiş teknik bir terimden, yüksek-netlikten (*high-definition*) esinlenerek sıcak ve soğuk medya kategorilerini önerir, burada kıstas iletişim ortamının içerdiği enformasyon miktarı, aynı zamanda da alıcının katılım kapasitesidir, temel ilke sıcak alıcıyı dışarıda tutması, soğuk ise içeriye davet etmesi olarak özetlenir. (1994, s.22) Telefon, konuşma, televizyon, hiyeroglif ya da ideogramatik yazı soğuktur çünkü aktarılan enformasyon bakımından seviye düşük, alıcıya tanıdığı katılım alanı bakımından seviye yüksektir. Sinema, radyo, alfabe ve basılı kitap sıcaktır çünkü aktarılan enformasyon bakımından seviye yüksek, alıcıya tanıdığı katılım alanı bakımından seviye düşüktür. Böylece radyo gibi sıcak bir ortamla, telefon gibi soğuk bir ortamın kullanıcıda yaratacağı etkinin çok farklı olacağı söylenebilir. (s.23) Sıcak/soğuk ayrımının hangi kıstasa göre yapıldığından da anlaşılacağı gibi, McLuhan'ın iletişim ortamlarının etkilerini değerlendirirken çıkış noktası çoğunlukla bireysel algı oranlarının değişmesidir fakat buradaki değişiklik, zincirleme bir tepkime başlatarak toplumsal sonuçlar da doğurur. Bu bakımdan toparlayıcı tez, *Gutenberg Galaksisi*'ndeki iddianın devamı sayılabilir, başvuru

benzetmelerden birinde şöyle ifade edilir: “Bizi güçlendiren ve bize uzantılar ekleyen yeni medya ve teknolojiler, toplumsal bedende gerçekleştirilen, antiseptiklerin tamamen göz ardı edildiği muazzam bir kolektif ameliyatı teşkil eder. Eğer ameliyat gerekliyse, bu sırada bütün sisteme hastalık bulaştırmanın kaçınılmazlığı hesaba katılmalıdır. Öyle ki toplumu yeni bir teknolojiyle ameliyat ederken en çok etkilenen yer kesilen bölge değildir. Etki ve kesik bölgesi uyuşur. Değişen bütün sistemdir.” (s.64) McLuhan’ın temel iddiası, zihinsel değişimlerden yola çıkarak toplumsal sistemin bütünü nasıl değiştiğinin de anlaşılabilceği ve ameliyatın sonuçlarının ancak bu bütüne yönelen perspektifle kontrol altına alınabileceğidir.

McLuhan’ın *Gutenberg Galaksisi* sonrasında geldiği aşama Williams’ın beklentilerini tam anlamıyla boşa çıkarmıştır, dolayısıyla on yıl sonra yayımlanan televizyon incelemesinde geliştirdiği, kendi adlandırmasıyla kültürel materyalist yaklaşım McLuhan’ın kuramının geldiği vahim aşamayı vesile ederek bir teknolojik determinizm eleştirisi formülleştirir. *Televizyon: Teknoloji ve Kültürel Biçim* (1974) başlıklı bu inceleme, önceki bölümde ele aldığımız ölçülü toplumsal inşacılık yaklaşımının bir öncülü olarak değerlendirilebilir. İnceleme televizyonun toplumsal olarak nasıl şekillendiğini ya da şekillenebileceğini tarif ederek, başka deyişle televizyonu toplumsal değişimin bir nedeni olarak değil bir sonucu olarak kurgulayarak teknolojik determinizmin boşluklarını göstermeyi amaçlar. Williams’ın, tipik bir determinist bakış açısı olarak McLuhan’ın kuramında gördüğü en temel problem, iletişim ortamı kavramı etrafında gelişen biçimci, estetik yaklaşımın toplumsal değişimi de açıklamaya yeten bütüncül bir sosyal kuram olarak sunulmasıdır. Ameliyat benzetmesiyle açıklarsak, McLuhan ameliyatın toplumsal bedende gerçekleştiğini söylese de, teşhis aşamasında estetik bir mercekten daha çok zihni inceliyor, bu incelemenin kendiliğinden ameliyatın bedenin bütünündeki etkilerinin görünmesini sağlayacağını iddia ediyordur.

Doğrudan McLuhan’a ilişkin yoruma geçmeden önce, kitabın ilk bölümündeki teknolojik determinizm çözümlemesi üzerinde durmakta fayda var. İnceleme, televizyon ve toplum arasındaki ilişkiyi farklı şekillerde kuran dokuz iddia taslağı sunarak başlar, bu ifadelerde değişkenler televizyonun gelişimi ve etkide bulunduğu alanlardır, örnekler üzerinden teknolojik determinizm içeren iddialardan oluşan bir skala oluşturulur. (s.10-11) İfadelerin ilk beşinde gelişme aynı şekilde açıklanır,

“televizyon bilimsel ve teknik araştırmalar sonucunda icat edilmiştir”; etkide bulunduğu alanlar ise farklı vurgular içerir: “Eğlence ve haber yollarını”, “geleneksel kurumlarımızı ve sosyal ilişki biçimlerimizi”, “gerçeklikle ilgili temel algılarımızı ve bu nedenle birbirimizle ve dünya ile olan ilişkilerimizi”, “toplumlarımızın ölçeğini ve biçimini” değiştirdiği ya da “temel aile yapılarına, kültürel ve sosyal yaşama etki ederek” öngörülemeyen sonuçlar doğurduğu söylenir. İfadelerin kalan dördünde ise gelişme süreci de, etkide bulunduğu alanlar da farklı ifadelerle açıklanır: Bu sefer televizyon “bilimsel ve teknik araştırmalarca bir imkân olarak” keşfedilir ya da ulaşılabilir duruma gelir. Etkiler ise “yeni bir toplumun gereksinimlerini karşılamak üzere yatırım ve gelişme için”, “kârlı bir ev-içi tüketim ekonomisinde yatırım ve satış artırıcı bir unsur olarak” seçilir, “pasifliğin unsurlarını sömürür” ya da “büyük ölçekli fakat atomize bir topluma” hizmet eder, gibi ifadelerle açıklanır.

Williams bu örneklerle determinizmin alabileceği farklı iki şekli ve bu tür ilişkilerin açıklanmasında farklı bir yorumun nasıl geliştirilebileceğini göstermeyi amaçlar, bir anlamda katı ve hassas kategorilerine karşılık gelecek şekilde ilk beş ifadedeki genel savı teknolojik determinizm, sonrakilerde ortak olan görüşü ise belirtisel teknoloji olarak nitelendirir. İlk beş ifadede, teknoloji ve yarattığı sonuçlar toplumun başına gelen bir kaza gibidir, “teknolojinin kendi katı dâhili gelişimi dışında,” teknolojinin belirli bir şekilde gelişmesini açıklayan başka bir neden yoktur. (s.5) Dolayısıyla yarattığı sonuçlar da tamamıyla teknolojinin özelliklerinden, başka deyişle özgülüğünden kaynaklanır, bu görüş “eğer televizyon icat edilmemiş olsaydı, bazı toplumsal ve kültürel olayların” da gerçekleşmemiş olacağını savunur. Belirtisel teknoloji adını alan ikinci görüş, yani son dört iddia taslağındaki ortak varsayım ilkinde göre daha düşük düzeyli bir determinizmdir. Burada televizyon yine teknolojik bir kazadır ancak hem gelişim hem de kullanım olarak teknoloji toplumsal düzenin ya da insan doğasının bir takım başka nedenlerce belirlenmiş özelliklerinin bir belirtisidir. Gelişim bakımından televizyon ya da herhangi bir iletişim ortamı, zaten olmakta ya da olacak olan daha büyük bir değişim sürecinin dolaylı belirtileri ya da yan ürünleridir. Televizyon olmasaydı da, toplumsal şartlar ya da insan doğasının belirli özellikleri verili alındığında, insanlar yine başka biçimlerde “manipüle edilecek ya da akılsızca eğlendirilecektir.” Bu açıklamaya göre, toplumsal değişim süreçlerinin bir parçası olan teknolojiler kazandıkları kullanımlar ya da üstlendikleri işlevlerle etkili olurlar. Williams bu iki görüşün de önemli noktalara temas ettiğini ancak teknolojiyi

soyutlamak ve tecrit etmek, araştırma ve geliştirme faaliyetini de “kendi kendini üreten” bir etkinlik olarak çizmek gibi, farklı dozlarda da olsa, önemli ortak kusurları olduğunu belirtir. Modern düşüncede kazandıkları yaygınlık ve geçerlilik nedeniyle genellikle bu kusurlar görünmez hale gelir ve özellikle tarihsel açıklamalarda bu yorumları aşmak zorlaşır. (s.7) Williams televizyon özelinde iki yorumu da aşabilecek alternatif bir yorum için şu kıstasları koyar: Birincisi, teknolojik determinizmi aşmak için araştırma ve geliştirme evresine niyetlerin dâhil edilmesi gerekir, bu sayede teknoloji “hâlihazırda zihinde olan belirli amaçlar ve pratikler doğrultusunda aranan ve geliştirilen” bir nesne, sistem ya da süreç olarak görülebilir. Belirtisel teknoloji görüşünü aşmak için ise, bu ihtiyaç, amaç ve pratiklerin yalnızca teknoloji dışında kalan nedenlerce dolaylı olarak ortaya çıkarılmadığını, değişim sürecinin merkezinde yer alan teknoloji tarafından da doğrudan üretildiğini göstermek gerekir.

Bu ayrım birinci bölümde incelediğimiz sınıflandırma teşebbüslerinden de inşacılık yaklaşımından da öncedir, dolayısıyla genel tartışmanın ana hatlarını çizmeye çalışan bir taslak olarak değerlendirmek gerekir. Ayrım büyük ölçüde isabetli olsa da, kavramsal karışıklığa yol açacak bir takım içerimleri de vardır. Örneğin, iki görüş açıklanırken de teknolojinin, kazaen, tesadüfi ya da arızı anlamlarına gelen *accidental* sözcüğü ile nitelenmesi tuhaftır çünkü determinizm söz konusu olduğunda, aslında bu ‘kazaya benzerliğe’ yer olmaması gerekir. Williams iki görüşü tasvir ederken de “teknoloji etki itibarıyla kazaya benzer” ya da “televizyon etki itibarıyla teknolojik bir kazadır” gibi ifadeler kullanır. (s.4-5) Bu ifadelerin açıklamaya çalıştığı temel husus teknolojinin gelişme evresi değildir, yani Williams bu niteliğe teknolojinin topluma etkilerini ya da kitleler tarafından nasıl tasavvur edildiğini açıklamak için başvurur. Katı determinizm ya da teknolojik determinizm için, teknolojik gelişme evresi determinist olduğu ölçüde, toplumun etkilenme hali de kazaya benzer olacaktır. Aynı şekilde belirtisel teknoloji için de, insan doğasına ya da topluma ilişkin düzen belirlenmiş kabul edildiği ölçüde, bu düzenin bir yan ürünü olan televizyon da “teknolojik bir kaza” olarak çizilebilir. Yani gelişme evresi ne kadar determinist anlaşılırsa, toplumsal etkileri de o ölçüde kazaya benzer anlaşılacaktır.

Determinizm tartışması kitabın sonlarında, “Teknolojinin Etkileri ve Kullanımları” başlıklı bölümde, teknolojinin bir neden veya bir sonuç olarak ele alınmasını karşılaştırırken sürdürülür, sıra McLuhan’a da burada gelecektir. (2003,

s.99-111; 2004, s.121-138) Teknolojinin tam, mutlak ve yeterli bir neden olarak ele alınmasının ürettiği problemleri göstermek için McLuhan'ın kuramı ve bu kuramın neden olduğu ideolojik çarpıklıklar eleştirilecektir, daha sonra konuyla ilgili başka yazılarında da teknolojik determinizmi açıklayabilecek bir örneğe ihtiyaç olduğunda doğrudan McLuhan'a başvurulacaktır. Williams McLuhan'ın kuramına, birbiriyle ilişkili üç konuda itiraz eder: (1) Teknoloji ve iletişim ortamı kavramlarının eşitlenmesi, estetik bir kuramın toplumsal olguları da açıklamaya yeten bir kuram gibi sunulabilmesini sağlıyordur; (2) bu tür bir anlayışta, teknolojinin şekillenmesinde toplumsal grupların iradi niyetlerinin oynadığı roller bütünü siliniyordu; (3) dolayısıyla bu yaklaşım, gizlemekte yetkin olduğu ideolojik varsayımlara sahiptir.

İtirazın ilk kısmı kuramsal biçimcilik (formalizm) ve soyutlayıcılık temeli üzerindedir, McLuhan'ın bakış açısı, aslında estetik bir kuramın sınırları içinde kalması gerekirken, çekincesizce sınırları ihlal ederek sosyal kuramın alanına sıçrayabilmektedir. Biçimci ve soyutlayıcı kuram aslında edebiyat, dilbilim ya da antropoloji gibi alanlarda 1960'lerde yaygınlaşmaya başlayan bir eğilimdir, McLuhan'ın bakışı bu durumun medya kuramında zirveye ulaşması ve popülerleşmesi olarak kodlanır. Bu tartışma özelinde, McLuhan'ın iletişim ortamı ile teknolojiyi eşitleyen yaklaşımı, teknolojiyi insanın psikik kapasitesini belirleyen, soyut bir zihinsel operasyonun failine indirgiyordur. Williams'a göre, bu kuramın cazibesi, radyo, televizyon, matbaa gibi farklı ortamların zihinsel etkileri bakımından özgüllüklerini ayrıntılı şekilde incelemesinden kaynaklanır fakat kuram aynı zamanda iletişim ortamlarının özgüllüklerini, bütün diğer tarihsel kuvvetlerin üstünde bir belirleyici haline getirir. Eğer biçimci, estetik bir perspektifle iletişim ortamlarının özgüllükleri çözümlenirse, toplumsal değişimin, dolayısıyla da tarihin işleyişindeki birincil kuvvetin güçleri ortaya konabilecektir: "Eğer iletişim ortamı – baskı ya da televizyon olsun – nedense, diğer bütün nedenlerin hepsi, yani herkesin genellikle tarih olarak gördüğü her şey, sonuçlara indirgenir. Benzer şekilde, başka yerlerde sonuç olarak görülen ve böylece toplumsal, kültürel, psikolojik ve ahlaki sorgulamaya tabi olanlar, bu kapsamda medyanın fizyolojik, dolayısıyla ruhsal doğrudan sonuçlarıyla karşılaştırıldığında ilgisiz bulunarak dışarıda bırakılır." (s. 130) Bu biçimci yaklaşım öncelikle başka nedenlerin önemsizleşmesine ya da tamamen silinmesine, dolayısıyla bu nedenleri de hesaba katan soruşturmaların geçersizleşmesine sebep olur ancak Williams için daha önemlisi, kültürel ve toplumsal

determinizmin de sinyallerini içeren bu “sofistike determinizmin” mevcut toplumsal yapının veya kültürün koşulsuzca tasdik edilmesiyle sonuçlanmasıdır: İletişim ortamının belirlediği mevcut zihinsel/ruhsal yapıyla, tarih, kültür ya da toplumun “en güçlü içsel doğrultularının” başka türlü olamayacağına, hâlihazırdaki toplumsal koşullara teknolojik ortamın neden olduğuna olan inancı güçlendirir.

Mevcut toplumsal yapının tasdik edilmesiyle birlikte yürüyen diğer işlem, medyaya ilgili bütün deneyimlerin toplumsal pratikler olmaktan çıkmasıdır. Williams’a göre, McLuhan’ın biçimci bakış açısının işlediği soyut düzlem, medyayı genelleştirilmiş bir “insan organizması” ile çevresi arasındaki dolayım olarak kodlayarak, medyaya ilişkin bütün deneyimler için niyetlerin ve çıkarların yok sayılmasına neden olur. Medya teknolojilerinin gelişme evresinden yerleşmesine, işleyişindeki aşamalardan alıcı olarak kodlanan soyut kategori üzerindeki etkisine bütün süreçler kendiliğinden, neredeyse doğal olarak işleyen bir mekanizma gibi görünmeye başlar ve bu mekanizmanın içinde herhangi bir failin iradi kararlarına yer yoktur. Örneğin televizyon için, aracın kendiliğinden neden olduğu duyuşsal düzen değişikliği ile karşılaştırıldığında, teknolojiyi üretenler, içerik üretenler, yayın yapanlar ya da izleyicilerin niyetleri etkileri bakımından göz ardı edilebilecek değişkenlere dönüşür. Medyanın işleyişi, belirli ya da genel anlamda failerin niyetlerinin devrede olduğu toplumsal bir pratik olmaktan çıktığında içerik de silinecek, asıl içerik medyanın genel zihinsel şemayı etkileme şekli haline gelecektir. Williams’a göre, McLuhan’ın kuramında “bütün medya işlemleri [...] basitçe, soyutlanmış bir algı merkezindeki fiziksel olaylardır ve yalnızca değişkenlik gösteren duyu oranlarıyla ayırt edilebilirler.” (s.130) İlginç şekilde, karşılaştırmaların ve analizlerin yapıldığı geniş tarihsel ölçeğe rağmen, McLuhan’ın kuramında medya işlemi tarihsel ve toplumsal bağlamından kopuktur; bu kuramda medya işlemi, duyu oranı değişikliği adı verilen bilişsel dönüşümün yeterli nedeni olan bir deneyimden ibarettir.

Bununla birlikte, medya işlemlerinin tarihselliğinden ve toplumsallığından arındırılması, McLuhan için tamamıyla iletişim ortamının özgüllüğüne tekabül eden belirli toplumsal tahayyüllerin işaret edilmesinin önünde bir engel teşkil etmez, bu biçimci analizle toplumun genel durumuna ilişkin oldukça iddialı sonuçlara varılır. *Gutenberg Galaksisi*’nde belirli düzeyde kabul edilebilir bulunan, kabileselleşme ile

ilgili bu çıkarımların iddia dozu giderek artmıştır. Artık Williams için elektronik çağda geri gelen kabile toplumu ya da “küresel köy” gibi çıkarımların ideolojik varsayımları açıktır, bunlar en iyi ihtimalle temelsiz tahminler ya da hayallerdir. Teknolojinin toplumsal değişimin mutlak faili olarak çizildiği retoriğin arka planını oluşturan ideolojik varsayımlar, belirli toplumsal grupların niyetlerini ve çıkarlarını görmezden gelerek iş görürler: “Fiziksel bir olgu ya da teknik bir imkân olan anlık iletim, fiilen bu tür iletimlerin mevcut toplumsal otoritelerce seçildiğini ve kontrol edildiğini görmek için duraksamadan, sorgusuz sualsiz toplumsal bir olgu düzeyine çıkarılmıştır.” (s.131) McLuhan’ın retoriğinin içerdiği ideolojinin belirginleştiği aşama budur, teknik bir olgunun doğrudan toplumsal bir olgu olarak ele alınması, iletişim kurumlarındaki karar vericilerin istediği şekilde hareket etmesini meşrulaştıran bir açıklama tarzı olarak iş görür. Medya profesyonellerinin 1970’lerin sonundan 1990’ların ortalarına kadar McLuhan’ın bu soyut iletişim ortamı kavramına gösterdiği ilginin arkasında, bu tür bir ideolojik işbirliği vardır, iletişim kurumlarındaki profesyonellere, bu kurumlarda aldıkları kararların, yaptıkları tercihlerin ve üretilen içerik üzerindeki denetimlerinin görünmez hale gelmesini sağlayacak havalı avangart bir kuram hediye edilmiştir. Williams’ın deyişiyle, “saf bir biçimcilik, insanın özü üzerine bir spekülasyon olarak başlayan bir kuram, dünyanın en hükmedici ve saldırgan iletişim kurumlarının kalbinde işlevsel hale gelmiş bir toplumsal kuram ve pratik olarak son bulur.” (s.131)

O halde Williams’ın eleştirisinin ana hatları ortaya çıkmıştır: Genel itibarıyla inşacı eleştirinin temel tezlerini isabetli taslaklar halinde önceden haber verecek şekilde, teknoloji bir toplumsal pratik olarak ele alınmalı, gelişme ve yerleşme evresinde dahli olan faillerin çıkarları ve niyetleri ortaya konmalıdır, oysa McLuhan’ın avangart kuramı tam da bunların üzerini örtmektedir. *Gutenberg Galaksisi*’nin özgün analizlerinin de arka planındaki biçimcilik, teknolojinin toplumsal şekillenmesinde faillerin rollerine bir tür dokunulmazlık kazandıran soyut ve temelsiz bir toplumsal kurama dönüşmüştür. Bu toplumsal kuramın gerektirdiği tarihsel gelişme anlayışı, “gerçek zamanlar ve mekânlar anlamıyla tarihin” de hükümsüz kılınmasıyla sonuçlanmıştır. (s. 132) Williams’ın daha *Gutenberg Galaksisi*’nde tespit ettiği nedensel tecrit sorunu kontrolden çıktığında, insanın tarihi önceden belirlenmiş bir amaca – kabile toplumunun geri gelişi gibi – doğru ilerleyen idealist bir modele sıkıştırılmıştır. Bu modelde teknoloji, insanın özünde gömülü bulunan ancak

gerçekleşmemiş metafizik amaçların kendini gerçekleştirme yollarından biri haline gelir. Fakat bu tam anlamıyla teknolojinin kutsallaştırılması olarak anlaşılmamalıdır, ilk bakışta çelişkili görünecek olsa da, McLuhan'ın temsil ettiği anlayışta, teknoloji insanın bir uzantısından ibaret olduğu için, aslında bu tarihsel sürecin basit bir parçasıdır, kendini gerçekleştiren bir insani özün görünümlerinden biridir.

Bu durumda, teknolojik determinizmin güncel durumla ilgili ürettiği çarpık bakış açısı ile tarihsel idealizmi birbirini besleyerek gelişilir, toplumsal faillerin teknolojiyi şekillendirme kapasitesi görmezden gelindiği ölçüde gerçek tarih geçersizleşmeye başlar; gerçek tarih geçersizleştikçe de insanın “belirli sınırlar içinde ve basınçlar altında, eylemde bulunup tepki aldığı, mücadele edip ödün verdiği, işbirliği yaptığı, çelişkiye girip rekabet ettiği” bir yer olarak “çağdaş dünya” resimden silinir. (s.132) Williams'ın kültürel materyalist anlayışı, toplumsal grupların niyetleri ve çıkarlarının dikkate alınarak, bu resmin yeniden çizilmesi gerektiğini iddia eder. Bununla birlikte önemli bir vurgu, bu anlayışı spesifik olarak ölçülü inşacılığa yaklaştırır; sınırlar ve basınçlar bahsiyle, yine de faillerin tamamıyla boş bir sahada hareket etmediğinin altı çizilir. Teknoloji toplumsal grupların niyetleriyle şekillenir ancak bunlar şekillenme sürecindeki “ayrıcalıklı” etkenler sayılmamalıdır, ilk aşamadaki niyetlerin, süreç içinde aynı kalmayabileceği, başka amaçların güdümündeki kullanım ve pratiklerle karşılaşabileceği, ayrıca her zaman “öngörülmemiş” kullanımların veya etkilerin devreye girebileceği unutulmamalıdır. Teknolojik determinizme düşmemek için önlemler alırken, başka bir hataya düşme riski de ciddiye alınmalıdır ve bir denge bulunmalıdır. Bu Williams'ın konumunu teknolojinin öngörülemeyen sonuçları olabileceğini söyleyen türde bir determinizmin uyarılarını tamamıyla dışlamayan, ölçülü toplumsal inşacılık ya da toplumsal şekillenme anlayışına oldukça yaklaştırır.

Bu hataya “belirlenmiş teknoloji” adı verilir, teknolojinin bütünüyle belirli toplumsal grupların niyetleri doğrultusunda şekillendiği ya da şekillenebileceği iddiası da tek yanlı ve indirgemecedir. Bütün denetim ve öngörüde bulunma gücünü başka etkenlere yükleyen bu görüşten Marksizmin bazı yorumlarının da içine düştüğü bir hata olarak bahsedilir. Hatanın ne olduğunu daha iyi açıklamak için devreye sokulan kavram belirlenimdir (*determination*), hatalı bir belirlenim anlayışı toplumsal pratiklerin tam bir denetiminin veya sürece ilişkin tam bir öngörünün mümkün olduğu

fikrine götürecektir. Oysa ekonomik ya da siyasi koşullar gibi belirleyici etkenler de toplumsal pratikleri sınırlayan ve basınçlar oluşturan güçler olarak düşünülmelidir: Örneğin, “güç ve sermayenin bölüşümü, toplumsal ve fiziksel miras, gruplar arasındaki ölçek ve büyüklük ilişkileri” belirleyici etkenlerdir ancak bu etkenler hiçbir koşulda karmaşık toplumsal etkinliği tam anlamıyla denetleyemez ya da bir sürecin nereye varacağını tahmin edilmesini sağlayamaz. (s.133) *Marksizm ve Edebiyat*’ın (1977) bir bölümü, Marksist kuramda kritik bir yer teşkil eden bu meselenin ayrıntılı bir incelenmesine ayrılmıştır: Williams’a göre, her tür kısmi belirlenim kavrayışı eninde sonunda “gerçek toplumsal sürecin” anlaşılmasını bir açıdan engelleyecektir, esas olan belirleyenlerin karmaşık etkileşimini kapsayabilmek, tarihsel nedenleri bir kuvvet alanı içinde tarif edebilmektir. Bu nedenle hem maddi sınırları hem de uygulanan basınçların karmaşık etkileşimini hesaba katan, bütüncül bir belirlenim kavramına ihtiyaç vardır. “Üretim tarzı” ya da ‘psikoloji’ gibi, özerk, soyutlanmış, denetleyici olduğu ya da öngörü sağladığı kabul edilen nispeten sabit kategorilere dayanan determinist yaklaşımların hepsi, “hem etkin ve bilinçli hem de, hükmen, edilgen ve nesnelleştirilmiş tarihsel deneyim” olarak gerçek toplumsal sürecin, yani bileşik kuvvetler olarak belirleyicilerin görünümünün bulanıklaşmasına neden olacaktır. (1977, s.88)

O halde sıradan teknolojik determinizmi ya da belirlenmiş teknoloji fikrini aşabilmek için önerilen strateji, ilk aşamada teknolojinin alternatif kullanımlarına odaklanmaktır. Alternatif kullanımlar, hem teknolojinin içsel özellikleri sebebiyle oluşan mutlak doğrultusuna hem de tamamen güçlü toplumsal grupların denetiminde olduğu fikrine eleştirel bir cevap için çıkış noktasını teşkil eder. Williams bu çerçeveyi öncelikle endüstri devriminin başlarında Britanya’da okuryazarlığın gelişme evresiyle ilgili tarihsel bir örneklerle açıklar. Eğitimin yeniden düzenlendiği bu dönemde, yönetici sınıf işçilere okumanın öğretilmesine karar verir (ilk aşamada yazma öğretilmez), böylece bir takım yeni talimatları anlayabilecek ve İncil’i okuyabileceklerdir; ancak işçiler okumayı radikal yayınları takip etmek için de kullanırlar, böylece hükmeden toplumsal grubun “kontrol altındaki bir niyeti,” hiç arzu etmediği “kontrol edilemeyen bir sonuç” üretmiştir. (s.134) Televizyon için ise askeri, yönetsel ve ticari niyetlerin ötesinde, izleyiciler kendi niyetlerini ortaya koyabilecekleri “denetlenemeyecek fırsatlar” görürler ve karmaşık, nasıl süreceği tahmin edilemeyecek bir süreç başlar. Ticari ya da politik niyetlerin öngörülen kullanımları dışında, özellikle televizyon ile

büyümüş neslin alternatif kullanımlar üretmesi “genç yeraltı gruplarında” elektronik yaratım ve iletişim önerilerinin belirmesi bu fırsatların görünümleridir. (s.138) Baskın kullanım tarzlarına alternatif oluşturabilecek kullanımların ortaya çıkması, televizyonun ne McLuhan’da olduğu gibi özellikleri tamamıyla kestirilebilir saf bir iletişim ortamı ne de iletişim kurumlarının politik özelliklerinin mutlak bir sonucu olmadığını gösterir. Bu alternatif kullanımlar en az yaygın ve izleyiciyi pasifleştiren ticari kullanımlar kadar teknolojinin sonuçları sayılmalıdır ve kültürel biçimler olarak değerlendirilmelidir. Verilen güncel örnekler açıklayıcıdır: Canlı yayınlanan bir belediye meclisi toplantısı ya da çoklu-ekran kullanımı kökten farklı yayıncı, izleyici, çerçeveli projeksiyon ya da akış tanımlarına ve kurgularına dayanırlar. Gerçek mekânlar ve gerçek zamanlar içinde televizyon, determinizmin ya da belirlenmiş teknolojinin çıkarımlarının ötesinde görünüm arz eder ve Williams’a göre bu bir eylem ve mücadele alanıdır.

Williams *Televizyon* çalışmasından sonra da bu meseleye sık sık geri dönecek, hem kuramsal düzeyde hem de uygulamalar bakımından alternatiflere işaret etmeye devam edecektir. Kuramsal düzeyde amacı iletişim araçlarının bu birleşik kuvvetler alanı içindeki yerinin tespit edilmesi, uygulama ile ilgili olarak ise, iletişim araçlarının, özellikle de başka bir toplumsal düzen içindeki televizyonun koşullarının, niteliklerinin ve işlevlerinin öngörülmesi ve tarif edilmesi olacaktır. İlk husus, tam anlamıyla bütünlüklü bir kurama dönüşmemiş, daha ziyade bir eskiz olarak kalmış olsa da, “Üretim Araçları Olarak İletişim Araçları” (2010 [1980]) başlıklı makalede Williams, ne tür bir kuramsal yaklaşımın teknolojik determinizm ve belirlenmiş teknoloji ikiliğini aşmayı sağlayabileceğinin öngörüldüğünü ortaya koyar. Alternatif kullanımlarla ilgili mesele ise *Televizyon* kitabından sonra, özellikle hem *İkibin’e Doğru* (1989 [1983]) hem de *Modernizmin Siyaseti*’nde (2018 [1989]) bulunan “Teknoloji ve Kültür” başlıklı bölümde soruşturulur.

3.2.3. Alternatifler: Kuram ve Pratik

Kuramsal düzeyde “Üretim Araçları Olarak İletişim Araçları” başlıklı makalede, cevabı bir taslak olarak bırakılan sorular şöyledir: İletişim araçları, üretici güçlerin ve üretim ilişkilerinin, dolayısıyla da toplumsal ilişkilerin ve pratiklerin içinde üretilen ve işleyen üretim araçları olarak nasıl düşünülebilir? Bu amaç doğrultusunda

üretim araçları olarak iletişim araçları, nasıl sınıflandırılabilir ve bu kuramsal tartışma iletişim araçlarının sosyalist, katılımcı demokratik kullanımına yönelik bir pratiğe nasıl fayda sağlayabilir? Elbette bunlar, kısa bir kuramsal müdahalenin sınırlarını aşan sorulardır ancak yine de taslak halindeki cevaplar bir takım işaretler içermektedir.

Bu sorulara cevap aramak için bir yol arayan girişimlerin önünde üç farklı ideolojik engel vardır: İlki iletişimi göndericiler ve alıcılar arasındaki enformasyon alışverişi olarak, soyut işlevler üzerinden temsil eden kuramsal anlayışlardır. Bu tür bir anlayışı benimseyen bir inceleme, açık ya da örtük şekilde toplumsallıktan arındırılmış bu modeli işe koştığında iletişim araçları üretim araçları olmaktan çıkar, yalnızca aktarıcılar olarak kalır. İkinci ideolojik engel, “kitle iletişim araçları” kategorisinin ürettiği doğal ve teknolojik iletişim araçları ayırımına ilişkindir. Bu başlık altında değerlendirilebilecek bir grup kuramsal yaklaşım, “kanaat ve tüketim pazarına” göre formüle edilmiş bir kitle kavramıyla, özellikle teknik iletişim araçları arasındaki içsel farkları gizler. Öte yandan, yine bu engeli güçlendiren bir takım yaklaşımlar iletişim araçları arasındaki içsel farkları tanır ve araştırır, bu bakımdan soyut da olsa materyalist bir içeriği vardır. Bu yaklaşımların tipik örneği McLuhan’dır, onun kuramından yola çıkarak iletişim araçları, sınırlı bir anlamda da olsa, üretim araçları olarak düşünülebilir; ancak sorun bu araçların ürettiği şeyin yalnızca bilişsel yapılar, daha kötüsü “yeniden kabileleştirme” gibi toplumsal yapılar olmasıdır. Üçüncü engel ise, daha çok Marksizm içindeki bazı katı yorumlardan kaynaklanır. Bu yorumlara göre üretim araçlarının, mekanik bir altyapı-üstyapı ayırımına yaslanarak, ancak “yalıtılabilir ve elden çıkartılabilir nesneler” biçiminde metalar üretebileceği varsayılır. Dolayısıyla özellikle yirminci yüzyılda elektronik endüstrisinde ilerleyeceği öngörülen “iletişimsel üretim” biçimi ikincilleşir, bu da çarpık bir bakış açısıyla yanlış çıkarımlar yapılmasına neden olur.

Williams’a göre, bu ideolojik engelleri aşarak “iletişimsel üretimin” kuramsal zeminini kurmak ve bu mercekle iletişim araçlarını tarihsel yönden yeniden incelemek için, kapsam ve çeşitlilik bakımından muazzam ölçekte bir çalışma gereklidir, kendi katkısını bu çalışmanın olası doğrultularına işaret edecek mütevazı bir müdahale olarak tarif eder. Bu müdahalenin iki temel aşaması vardır: (1) İletişim araçları arasındaki sınırları toplumsal ilişkiler ve toplumsal düzen ölçeğinde çizen, iletişim ya da üretim tarzlarının “genel üretim tarzlarıyla”, “farklı toplumsal düzen türleriyle” ve

yetenek, sermayeleştirme ve denetim sorunlarıyla ilişkilerinin ortaya koyan yeni bir tipoloji çalışması; (2) Bu kuramsal denemenin işaret ettiği eğitim ve uygulamaya ilişkin sorunlar. Bariz biçimde McLuhan'ın uzantı tezine, sıcak-soğuk kategorilerine ve yeniden kabileleşen toplumun özellikleriyle ilgili öngörülerine bir yanıt olarak formülleştirilmiş bu taslak, tarihsel materyalist bir iletişim araçları kuramının uğraşması gereken kuramsal sorunları ve bu kuramın işaret edeceği pratikle ilgili meseleleri kısaca tarif etmeyi amaçlar.

İletişim araçlarını genel üretim tarzlarıyla ilişkilendirebilmek için önerilen tipolojideki en üst ayrım “beşeri fiziki kaynaklara dayanan iletişim tarzları ile beşeri olmayan malzemenin emek yoluyla dönüştürülmesine dayanan diğer iletişim tarzları” arasındadır. Williams bu ayrımı doğal/ teknolojik karşıtlığına sıkıştırmamak için azami dikkat gösterir, ilk grupta yer alan fiziki konuşma ve fiziki sözlü olmayan iletişim tarzlarının doğal olmadığı, toplumsal üretim biçimleri olduğu vurgulanır. (s.71) İkinci grupta, yani “beşeri olmayan malzemenin emek yoluyla dönüştürülmesine dayanan” iletişim tarzlarına tekabül eden üç farklı iletişim aracı tipi belirlenir: (i) Güçlendirici, (ii) kalıcalştırıcı (saklayıcı), (iii) alternatif. Güçlendirici tipte araçlar doğrudan fiziki iletişimin mekânsal sınırlarını genişletir, megafon ya da radyo ve televizyon bu türe dâhildir. Kalıcalştırıcı sözlü ya da sözlü olmayan doğrudan fiziki iletişimi kaydeden araçlardır, resim ya da heykel sanatı da ses kayıt cihazı da bu türe örnek olarak gösterilebilir. Alternatifin temel niteliği ise doğrudan iletişimi işaretlere dönüştürmesidir, yazı ve grafik bu tipin altında değerlendirilir.

Williams bir ölçüde soyut kaldığını kabul ettiği bu ayrımlar üzerinden, güçlendirici ve kalıcalştırıcı araçlarla alternatif araçlar arasında iki seviyeli bir karşılaştırma yapar; ilk seviye temel itibarıyla hangi tip araçların teknik iş bölümünün sonlandırılması için daha elverişli olduğuna ilişkindir, ikinci seviye ise ilk seviyedeki ayrımları karmaşıklştırmak pahasına, resme iletişim araçlarında devrede olan dönüştürücü emek süreçlerini dâhil eder. Bu karşılaştırmayla farklı iletişim araçlarının “toplumsal ilişkiler ve toplumsal düzen” sorunlarıyla nasıl bağlantılar oluşturduğunu ortaya koymak, böylece farklı üretim araçlarının sosyalist bir perspektife sunabileceği olanakları araştırmak amaçlanır.

İlk seviyede güçlendirici ve kalıcılaştırıcı, alternatif tipten işlemde bulundukları yetenekler bakımından ayırt edilir, bunlar “konuşmak, işitmek, jestler yapmak, gözlemlemek/izlemek ve yorum yapmak” gibi, “temel toplumsal iletişimde zaten geliştirilen türde” yetenekleri güçlendirir ya da kalıcılaştırır. (s.72) Toplumsal düzen ve ilişkilerle ilgili olarak ilk vurgulanan erişim ve kontrol meselesidir, her üç tip için de egemen sınıf iletişim araçlarının erişimini ve kontrolünü sınırlar. Ancak dışlanmış sınıflar için, alternatif olanla karşılaştırıldığında güçlendirici ve kalıcılaştırıcı araçların kullanımına geçiş nispeten daha kolaydır çünkü temel toplumsal iletişimde geliştirilmiş yetenekler bunlarda yeterli olacaktır, ayrıca okuma-yazma gibi temel düzeyin ötesine geçen yeteneklere ihtiyaç yoktur. Büyük güçlendirici ve kalıcılaştırıcı sistemlerin gerektirdiği sermaye, elbette erişim ve kontrol sorunlarını düzenler ancak bu tarihsel çelişkilerden kurtulmuş bir süreç değildir. Bu bakımdan Williams “devasa merkezîyetçi güçlendirme ve kayıt sistemlerine” alternatif olarak gelişen özerk sistemlere özel bir önem atfeder, öyle ki insanlık tarihinde daha önce görülmemiş olanaklar taşıyan, “temel fiziki iletişim kaynakları ile emekle yaratılmış güçlendirici ve kalıcılaştırıcı biçimler arasında tam bir potansiyel mütakabiliyetin olabileceği demokratik ortaklaşa kullanım” perspektifinden bahseder. (s.73) Bu perspektif için kritik nokta “iletişim üretimi tarzı içinde işbölümünün” sonlanmasıdır, böylece “bireyler ‘birey olarak’, bütünlüklü insanlar olarak konuşabilecek,” dahası üretim tarzlarının bütününe dönüşümü için iletişimsel üretim bir örnek teşkil edebilecektir. (s.74) Alternatif türde iletişim araçlarının kullanıldığı tarzda, işbölümünün ortadan kaldırılması ilk bakışta gereken yetenekler nedeniyle daha zordur, ancak elektriğin bu tür araçlarda da işbölümünün yeniden düzenlenmesine olanak vereceğine ilişkin öngörülere yer verilir.

Karşılaştırmanın ikinci seviyesinde tablo biraz daha karmaşıklar: Bu seviyede radyo ve televizyon gibi iletişim araçlarının içerdikleri “dönüştürücü emek” göz önüne alınarak, alternatif türle benzerlikleri vurgulanır. Dönüştürücü emekle kasıt, radyo ve televizyonun doğrudan iletişim izlenimini yaratmak için gereken özel anlamıyla kurgu işleminden, genel anlamıyla “yayına hazırlama süreçlerinden” oluşan ara emek süreçlerinin bütünüdür. Bu bakımdan “en basit doğrudan aktarım dışında tüm biçimlerde radyo ve televizyon, ardından video ve sinema basitçe güçlendirici ve kalıcılaştırıcı olmaktan ziyade nihayetinde alternatif tarzlar olarak görülmelidir.” (s.78) Daha genel planda yapılan ilk karşılaştırmada fiziki kaynaklara dayanan iletişim

tarzlarına basitçe eklenen araçlar olarak ele alınan güçlendirici ve kalıcılaştırıcı araçlar, yakın planda doğrudan iletişimi işaretlere tercüme eden alternatif tarza yaklaşıp. Verilen örnek, tipik ancak açıklayıcıdır: Doğrudan iletişim etkisi çok güçlü olan canlı yayında kameranın yeri gibi basit bir teknik mesele, doğrudanlığı ve doğallığı kuran işaretlerle ilgili bir tercihtir. Sokakta polislerle eylemciler karşı karşıya geldiğinde, kameranın polisin ya da eylemcilerin arasından çekim yapması, ya da tarafsız bir bölge seçmesi, bu araçlarda işleyen dönüştürücü emeğin önemini gösterir.

Taslak halindeki bu tartışmanın vardığı yer, sosyalist perspektiften üretim araçlarının temellükünün, iletişim araçları söz konusu olduğunda basit bir kurtarma işlemi olmaktan fazlasını içerdiğini göstermektir. Toplumsal dönüşüm süreçlerinde, genel ya da evrensel temellük (başka deyişle, sistemlerin kontrolünün sağlanması, erişim sorunlarının çözülmesi ya da bir kurtarma işlemi olarak temellük) basit ve doğrudan iletişim tarzlarında önemli olacaktır; ancak daha kritik olan, yukarıda bahsedilen anlamda karmaşık alternatif tarzlarda geçerli olan “doğallaştırma” tekniklerinin “soyut temellükünün” nasıl gerçekleşeceği. (s.79) Williams’a göre bu süreç, yeni kuşakların doğallaşma tarzlarına direnç göstermeksizin alışması nedeniyle “tekrar tekrar analiz edilmeli ve vurgulanmalıdır”; ancak televizyon ve sinema gibi araçlarda devrede olan dönüştürücü emeğin etrafındaki gizemin, yalnızca eleştirel biçimde bozulması yeterli değildir. Bu eleştirel etkinliğe her zaman pratik eşlik etmelidir: “Normal bir eğitimin parçası olarak bu dönüştürücü emek sürecinin içindeki düzenli pratik; ‘aynı olay’ın alternatif ‘imgeleri’nin üretimindeki pratik; sekansların temel hazırlanışı ve yaratılışı süreçlerindeki pratik; bunu takiben özerk yazımdaki (kompozisyondaki) pratik.” (s. 79)

Bu uyarı şu nedenlerle önemlidir: Birincisi, Williams’ın McLuhan’ın yeniden kabileleşme öngörüsüyle ilgili tam olarak neyi yanlış bulduğunu açıklar; ikincisi ise, daha genel anlamda teknolojik determinizmin eleştirel versiyonlarının neden kültürel karamsarlıkla güçlü bağlar kurabildiğini gösterir. Sinema, radyo veya televizyon gibi araçların dönüştürücü emek süreçlerinin bir parçası olan, yukarıda sıralanan teknik bakımdan kurgu, yani ses ve görüntü işleme ile ilgili pratikler (ancak bunlar hiçbir şekilde yalnızca teknik yetkinlikler değil, aynı zamanda alternatif “imgeler” ve anlamlar üretmekle ilgili yetkinlikler olarak düşünülmelidir) en temelde alternatif tipte iletişim araçları için elzem olan bir eğitim ve kurumlaşma sorunudur. McLuhan baskı

temelli okuryazarlığın kurduğu doğrusal düşüncenin kendiliğinden aşılabileceğini, kabileleşme ile kast edilen doğrudan iletişimin geri geleceğini söylerken, eğitim ve kurumlaşma perspektifiyle ele alınması gereken bu dönüştürücü emek süreçlerini dramatik şekilde görmezden gelir. Oysa Williams için sorun tam da bu doğrudan ya da doğal iletişim izlenimi ile ilgilidir, bu yeni durumla birlikte okur-yazarlığın yaygınlaşmasıyla demokratik katılımcı kültürün hanesine yazılan kazanımların “tersine dönme riski” vardır. (Jones, 2004, s.174) Bu riski ilk aşamada kontrol edebilmek, ilerleyen aşamalarda ise bertaraf edebilmek için yapılması gereken ise, kaybedilen bir doğallık idealini (bu idealin yalnızca muhafazakâr denebilecek görüşlere özgü olmadığını yeri geldikçe hatırlatılır) kurtarmaya çalışmak değil, hem yetenekler ve ilişkiler hem de kurumlar anlamında kurucu bir perspektifin benimsenmesidir. Ancak bu kurucu perspektif sayesinde, farklı indirgeyici yüzleriyle teknolojik determinizm aşılabilecek, hem kuramsal hem de pratik anlamda iletişim araçları maddi toplumsal sürecin içine yerleştirilebilecektir.

Williams’ın çalışmalarında, bu tartışmanın sürdüğü metinlerden birisi hem *İkibin’e Doğru* (1989 [1983]) hem de *Modernizmin Siyaseti*’nde (2018 [1989]) bulunan “Teknoloji ve Kültür” başlıklı bölümdür. Bu değerlendirmede “teknolojik determinizm ile kültürel karamsarlığın fena bileşimi”nin doğurduğu teslimiyete düşmemek ve kurumsal anlamda kurucu bir perspektifin özelliklerini ana hatlarını çizmek için, kablo ve uydu televizyonculuğuyla ilgili alternatif bir gelişme hattının tarif edildiği bölüm özellikle dikkate değerdir. (2018, s.166-172) Williams burada taslak halinde de olsa televizyonun mümkün bir geleceğine ilişkin bir öngörü sunarak, farklı tercihlerin yeni bir teknolojik sistemi nasıl şekillendirebileceğini, teknolojik gelişmenin tek ve mutlak bir yörüngesinin olmadığını göstermeyi dener. Aynı teknolojik altyapı, farklı bir ekonomik ve toplumsal sistem için kullanışlı kılınmaya çalışılırsa, başka deyişle kamusal mülkiyet arka planıyla gelişirse şirket kapitalizmi merkezli mevcut yapısından sıyrılacak ve katılımcı demokratik bir kültürün oluşmasına katkı sunabilecektir. Bu öngörüler, teknolojik tercihlerin aynı anda siyasi ve ekonomik tercihler olduğu, dolayısıyla ancak belirli yöndeki bir iradenin temel bir parçası olabileceği varsayımı üzerine kuruludur.

Öneriler kablo ve uydu televizyonculuğu ile kurulabilecek farklı işbirliğine dayalı yayın hizmetlerine, kamu kurumlarının bu ağların organizasyonunda

oynayabileceği rollere, reklamcılığın yerini alabilecek bir kamusal enformasyon sistemine, kamuoyu araştırmalarında kanaat oluşum süreçlerinin daha isabetli tespit edilmesi için geliştirilebilecek yöntemlere, piyasadan ve devletten bağımsız bir sivil toplumun güçlendirilmesine ve kamusal eğitimin yeni aşamalarına ilişkindir. Bu alternatif şekillenmeye ilişkin önerilerin temelinde kâr etme ilkesini devreden çıkaran, “radikal demokrasinin ve yeni sosyalizmin” gelişme evresinde çeşitli roller üstlenebilecek bir teknolojik sistemin nasıl uygulamaları kapsayabileceği tartışılır. (s. 172) Bağımsız yapımcı şirketlerin kullanabileceği bir film ve video ağı, uluslararası düzeyde bağımsız yapımcılarla televizyon şirketlerinin buluşmasını sağlayacak bir değişim ağı, kamu vakıfları ve yapımcı şirketlerin işbirliği olanaklarını artıracak bir görsel-işitsel kütüphane ve arşiv, yayın hizmetlerine ilişkin önerilerdir. Reklamcılığı devreden çıkarabilecek kamusal enformasyon sistemiyle kast edilen, muhtelif mal ve hizmetlerin gerçek kalitesini değerlendiren kolektif bir veritabanıdır. Williams’ın etkileşimli kamuoyu araştırması önerisi özellikle ilgi çekicidir, katılımcı demokrasi ilkesine uygun bir teknik altyapının piyasa ya da seçim piyasasının ilkelerine tabi olan kamuoyu araştırması yordamlarını dönüştürebileceğini iddia eder. Baskın piyasa ve devlet kurumlarınca ihmal edilen amaçlar için örgütlenen sivil toplumun, bu teknolojilerle şaşırtıcı şekilde güçlenebileceğine değinir. Son olarak da “eşitsizliğe ve ayrıcalıklara dayanan bir kültürde” yeni teknolojilerin eğitimde çeşitlilik, süreklilik ve erişilebilirlik bakımından sunduğu imkânlarla değinir.

Aradan geçen zaman dikkate alındığında, 1983 tarihli bu öneriler bize ne söyler? Bir bakıma dijital altyapı Williams’ın somut önerileri için son derece elverişli bir altyapıdır, genel olarak kapitalist çerçevede gelişmiş olsa da bahsedilen uygulamalara benzer örnekler bulmak mümkündür. Diğer taraftan, aslında Williams’ın öngördüğü üzere, belirgin bir politik iradede yoksun olduğunda teknolojik imkânlar tek başına toplumsal dokuda dönüştürücü olamaz, video platformları üzerinden düşünecek olursak, bağımsız üretimi destekleyen teknik altyapının yayıncılık sektöründe genel anlamda işbirliği kültürünün gelişmesine katkı sunduğu ya da sivil toplumu güçlendirdiği oldukça şüpheli önermelerdir. Dolayısıyla teknolojinin başka türlü şekillenebilmesi için, genel siyasal ve ekonomik bağlamın öneminin göz ardı edilemeyeceği söylenebilir fakat bu alternatifler üzerine düşünmekten geri durmak anlamına gelmemelidir. Bu bakımdan Williams’ın atfettiği anlamla teknolojik determinizm, kurucu alternatifler üzerine düşünmeyi ve bu amaçla

pratikler geliştirmeyi engelleyen, beslediği zorunluluk fikriyle sorumluluktan kurtaran ve çeşitli muhafazakâr tutumlarla işbirliğine girebilen bir savunma konumudur, bu nedenlerle hem kuramsal görünümlerinin hem de kültürel sirayetlerinin bıkmadan eleştirilmesi şarttır.

3.3. Medya Kuramı: Güncel Perspektifler

Mark Hansen medya teknolojileri ya da teknik ile insan arasındaki ilişkiyi sorunsallaştıran medya kuramının esasen iki kutup arasında salındığını ve bu salınının medyanın nasıl yorumlanabileceğiyle ilgili en temel ekseni oluşturduğunu belirtir: Bir tarafta “medyanın teknik işleyişleri” üzerinde kazı yaparak maddi alanı, diğer tarafta ise “medyanın deneyimsel boyutlarını” araştırarak fenomenal alanı odağa yerleştiren yaklaşımlar vardır. (s.297) Hansen’in bu ekseni temel alarak yaptığı karşılaştırma, bir önceki bölümdeki tartişmanın McLuhan’dan sonra hangi konumlar üzerinden sürdüğünü takip edebilmek, özellikle de dijital medyanın bu tartişmadaki yerini tespit edebilmek için elverişlidir.

Hansen’in karşılaştırmasında iletişim ortamı ya da genel olarak tekniği, bu iki kutbu temsil edecek şekilde sorunsallaştıran iki konum ön plandadır: Friedrich Kittler’in medyanın enformasyon işleme biçimlerinin katı özerkliğini temel alan ve Bernard Stiegler’in tekniği “yaşam çevresi” olarak kavramsallaştıran, teknik ve insanın birbirlerini icat ettiğini kabul eden perspektifleri. Bu karşılaştırmayı sürdürerek, hem determinizm probleminin medya teknolojileri bağlamında kazandığı farklılıkları açıklayabilir hem de dijital medyanın bu haritada nerede konumlandırılabilceğini tespit edebiliriz.

Medya teknolojilerinin bilişsel etkileri ile ilgilenen tarihsel yaklaşımlar arasında, teknolojik determinizm konusunda bahisleri yükselten bakış açılarından biri Friedrich Kittler’e aittir. Kittler’in enformasyon iletiminin teknik işleyişlerine odaklanan ve özellikle Michel Foucault’nun metodolojisinden esinlenen medya tarihinde tek ve en güçlü kahraman, bütün bilişsel işlemlerin temel koşulu teknik medyadır. Kittler’in kuramı teknolojinin özerkliği ve tarihsel anlatısının teleolojik karakteri bakımından, McLuhan’dan daha ileri bir seviyeyi temsil eder. Duyusal ya da sembolik enformasyonu kaydetme, işleme ve iletme araçlarının maddeselliğini

merkeze alan bu “yeni materyalist” anlayışta teknoloji insanın uzantıları olmaktan çıkar, insan ya da özne teknolojik yapılara ya da rejimlere ayak uydurmak zorunda olan bir unsur haline gelir. (Parikka, s. 95) Böylece on dokuzuncu ve yirminci yüzyılın medya teknolojileri tarihi, aynı zamanda insanın zihinsel özelliklerinin, düşünme biçimlerinin, estetik anlayışlarının ve kurumların veri işleme tarzlarının nasıl şekillendiğinin tarihi olarak okunabilir. Bu tarihin metodolojik merkezini edebi metinler oluştursa da, Kittler için bu metinlerin anlamları önemsizdir: *Söylem Ağları: 1800/1900* (1990) adlı eserindeki temel kavramıyla, geçmiş iki yüzyılın söylem ağlarını, yani “bir kültürün veri seçmesine, kaydetmesine ve üretmesine izin veren teknoloji ve kurum ağlarını” karşılaştırmak için, metinleri, kitapları ya da yazılmış, kayda geçmiş her şeyi, kurumsal bağlamlarında enformasyonu kelimeler ve harfler olarak işleyen, kaydeden ve aktaran kanallar olarak kabul eder. (s.369)

Bu tartışmada bizim için daha önemli olan, Kittler’in kuramsal varsayımlarına geçmeden, tarihsel anlatısının ana hatlarını, yirminci yüzyılın söylem ağları incelemesinin bir devamı niteliğindeki *Gramafon, Film, Daktilo* (1999) üzerinden kısaca çizebiliriz. Kittler’e göre, on dokuzuncu yüzyılın son yirmi yılında gelişmiş üç araç, gramafon, film ve daktilo, insanın bu araçlardan önce duyu verilerini aktarmak için yalnızca yazıya sahip olduğunu göstermiştir. Bu mekanik cihazlar, yazının duyu verilerini kaydetmenin, işlemenin ve iletmenin araçlarından yalnızca biri olduğu fikrinin koşuludur, yazının tek evrensel iletişim ortamı olduğunu fark edebilmek için tekelinin kırılması gerekmiştir. Zamanın görüntü ve ses olarak kaydedilebilmesi, yazının maddeselliğinin de anlaşılması demektir; bu sayede yazı seslerin, manzaraların ve düşüncelerin saydamlıkla aktığı bir evrensel iletişim ortamı olmaktan çıkmıştır. Yazının bir eksiklik ve potansiyel olarak taşıdığı, imajları ve sesleri doğrudan, oldukları gibi fiziksel izleriyle aktarma arzusu bu aygıtlarla mekanik olarak mümkün olmuştur. Edison’un fonografinin akustik veriyi, sessiz filmin ise optik veriyi kaydetmesi ve çoğaltmasıyla, hem gerçekliğin ne olduğuyla ilgili bir kıstas oluşturulur hem de, tarihte ilk defa, zamanın mekanik araçlarla kaydedilmesi mümkün olur. Fonograf ses frekanslarını balmumundan bir silindirin ya da taş plağın üstüne yazarak, sinematograf da saniyede yirmi dört kareyi dizili imajlar olarak kaydederek, zamanın fiziksel izlerini yakalar. Bu iki mekanik cihazdan önce, bütün veri akışları zamanı sembolik olarak inşa eden yazının ya da “gösterenin darboğazından” geçmek zorundadır. Hareketler ve gürültüler, görüntüler ve sesler yazının içine dâhil

edilemediği ölçüde fonograf ve sinemanın icadı gerekli hale gelir. (s.9) 1800’lerde okuyucuların ruhunda kitap “depolanamayan veri akışlarının vekili” olarak hem film hem ses kayıdır, okurun arzusu hayallere, sanrılara kapılmaktır; yazarın ya da şairin arzusu da, Kittler’in E.T.A. Hoffman’dan aktardığı gibi, “ağındaki resmi bütün canlılığı, renkleri, ışığı ve gölgeleriyle tasvir ederek, uysal okuru elektrik gibi çarpmaktır.”(s.10)

Daktilonun etkisi ise sembolik düzlemedir, düşüncenin kaydedilme şeklinin mekanikleşmesini sağlamış, bu sayede yazmanın anlamını değiştirmiştir: El yazısı ile yazma eğitilmiş, okuryazar bireyin kâğıt üzerinde bir akış halinde kendi izlerini kaydetme işiyken, daktilo bu akışa aracılık ederek onu dönüştürmüş, yazıyı “kendi maddi ve teknik karakteriyle” dilsel işaretlerden seçme işine çevirmiştir. (s.15) Optik, akustik veri akışının yanı sıra, sembolik veri akışı da fiziksel olarak ayırmış, mekanikleşmiş ve teknolojik olarak farklılaşmıştır: “Optik, akustik ve yazının teknolojik farklılaşması Gutenberg’in yazı tekeli 1880’lerde bir kez patlattığında, sözümona İnsan’ın üretimi mümkün hale gelir. Onun özü aygıtların içine sızar. Makineler, eskiden olduğu gibi, yalnızca kasların değil, merkezi sinir sisteminin işlevlerini üstlenir. Ve bu farklılaşmayla – buhar motorları ve demiryollarıyla değil – madde ve enformasyon, gerçek ve sembolik arasında açık seçik bir ayrım meydana gelir.” (s.16) Kittler’e göre, optik ve akustik teknolojisinin gelişimi için, insanın duyu verilerini fizyolojik olarak nasıl işlediğinin, yani “göz, kulak ve beynin” bilimsel olarak araştırılması, “mekanik yazının optimize edilmesi için” ise harflerin “biçimlerinin, farklarının ve frekanslarının” formüllere dökülmesi gerekmiştir, bu nedenle, “sözümona İnsan fizyoloji ve enformasyon teknolojisi arasında bölünmüştür.”

Bu tarihsel çerçeveyi kuran kuramsal varsayımlar, Kittler’in birbiri ardına gelen gözüpek iddiaları arasından çıkan bu son savla bir ölçüde netleşir. Birincisi, insan fizyolojisi üzerine yapılan araştırmalardan çıkan optik ve akustik veri işleme aygıtları, insan fizyolojisi hakkında bildiklerimizi de belirler. Kittler’in McLuhan’ın insanın uzantıları olarak teknoloji fikrine itirazı buradadır, McLuhan’ın tezini bir anlamda tersine çevirmek gerekir. İkincisi, yazmak ya da enformasyonu işlemek mekanize hale geldikçe, sembolik alanın doğası hakkında yeni sorular beliriyor, insan iletişimin kendisi daha büyük bir fiziksel iletişim alanının bir parçası haline geliyordur.

Bölünmüş “sözümona İnsan” bu kalan kısmı için Kittler, Claude Shannon’un matematiksel enformasyon kuramına başvuracaktır. *Optik Medya* (2010) başlıklı, görsel veri akışlarının tarihi üzerine seminerlerinin kuramsal varsayımlar bahsinde, bu iki husus daha sarıh biçimde ele alınır. McLuhan’ın yeterince sorgulamadığı uzantı ya da protez olarak teknoloji tezinin atladığı nokta şöyle açıklanır: “ [...] burada optik medyanın tarihi için yaptığımız gibi, bir medya alt-sisteminin gelişimi bütün tarihsel genişliğinde incelendiğinde, teknik yeniliklerin – askeri çatışmaların tırmanma modelini takip ederek – yalnızca birbirlerine atıf yaptığı ve cevap verdiği, ve bireysel ya da kolektif insan bedenlerinden tamamen bağımsız şekilde ilerleyen bu özkaynaklı gelişmenin, genel olarak duyular ve organlar üzerinde ezici bir etkiye sahip olduğuyla ilgili aksi yönde bir şüphe belirir.” (s. 30) Bu nedenle teknolojiyi beden üzerinden değil, bedeni teknoloji üzerinden okumak gerekir çünkü duyuların fizyolojisi hakkındaki bütün modellerimiz, bütün metaforlarımız medya teknolojilerinden gelmektedir. (s.34)

Fizyolojiyi tamamlayan ikinci kısmın, enformasyon teknolojilerinin, dolayısıyla da her tür medya teknolojisinin işleyişini, “insanı, dili ve anlamları” unutarak değerlendirebilmek için ise Shannon’un matematiksel iletişim modeli işe koşulacaktır. Böylece bu şemada yer alan bütün soyut kategoriler, tek tek iletişim ortamlarının enformasyon kaydetme, işleme ve aktarma biçimlerinin karşılaştırmalı analizi için zemini oluşturacaktır. Shannon’un şemasındaki unsurlar, yani “mesajı oluşturan veri kaynağı”; “bu mesajı önceden belirlenmiş bir kodun kurallarına göre sinyallere dönüştüren, böylece sistemin sinyalleri aktarmasını sağlayan bir ya da birkaç gönderici”; “iletimi (az ya da çok bir enformasyon kaybıyla) fiilen aktaran bir kanal”; “sinyali, mümkünse, göndericiye göre ters yönde işleyen ve alınan sinyal akışını yeniden bir araya getiren ya da deşifre eden bir ya da birkaç alıcı” ve mesajın hedefindeki “bir ya da birkaç veri havuzu” enformasyon işleme süreçlerini bütün teknik medya için geçerli olacak şekilde kapsar. (s.44) Kittler için bu soyut şemanın önemi, ne veri kaynağının ne de hedefteki veri havuzunun insan olmasıyla ilgili bir zorunluğun bulunmaması ve mesajın kaynak ya da hedef için ne anlama geldiğinin hiçbir öneminin olmamasından gelir.

En başta bahsettiğimiz genel eksene geri dönersek: Esas soru, teknik ya da iletişim ortamı ile insan arasındaki ilişkinin nasıl kurulduğuna ilişkindir ve Kittler’in

bu soruya cevabı, tekniğin her zaman insanın önünde gittiği, insanın bilişsel özelliklerini aştığıdır. Eğer tekniğin maddi doğası, enformasyonun fiziksel akış süreçleri açıklanabilirse, insanın duysal yetilerinin de nasıl dönüştüğü anlaşılabilir. McLuhan'ın kuramı bu anlamda tamamıyla farklı varsayımlardan hareket etmiştir, protez ya da uzantı olarak teknik, bu ilişkinin terimlerinin karşılıklılığını bir ölçüde hesaba katar. Bu nedenle, Hansen'e göre, teknik McLuhan'da yine de insan kültürünün bir parçasıdır ve "iletişim ortamı mesajdır" ilkesi de bir perspektif kaymasından ziyade, tekniği bu kültüre dâhil etme çabası, kültürün bir parçası olarak yorumlanması olarak düşünülebilir. Bu bakımdan McLuhan'ın ilkesi, kendi analizlerinde hiçbir zaman tam anlamıyla gerçekleşmemiştir, yalnızca yorumsal çerçevesi iletişim ortamını da kapsayacak şekilde genişlemiştir. (s.298) Bu bağlamda teknolojik determinizm yeniden bir hassasiyet ya da doz sorunu olarak karşımıza çıkar, Kittler'in katı determinizmi ile karşılaştırıldığında, McLuhan'ın konumu daha hassas görünmeye başlar.

İnsan ve teknik ilişkisini asli bir karşılıklılık içinde kavramsallaştıran, McLuhan'ın uzantı tezi ile belirli oranda örtüşebilecek güncel bir konum ise Bernard Stiegler'e aittir. Stiegler'in felsefesi, tarih öncesinden başlayarak insan ve tekniğin, Batı felsefesindeki baskın bir eğilimin aksine, birbirlerinden ayrı düşünülemeyeceği varsayımından hareket eder, Stiegler'e göre insan köken itibarıyla teknik bir varlıktır. Tekniğin ve insanın evrimi, birbirinin içine geçmiş, karşılıklı bir etki-tepki zinciri doğuran, aktarımlı (*transductive*) şekilde ilerleyen süreçler olarak değerlendirilmelidir. Stiegler, paleontolog Andre Leroi-Gourhan'ın çalışmalarından yola çıkarak insanın yalnızca biyolojik olmayan, dışsal bir aktarımla evrim geçiren tek canlı olduğunu iddia eder. "Canlının evriminin yaşam dışında araçlarla sürmesi" olarak kısaca açıkladığı, *epiphylogenesis* kavramı, insanın evrimine özgü bir süreç olarak tekniğin evriminin asli olduğunu gösterir, bu kavram ışığında tekniğin tarihi, "ilk kırık çakıl taşlarından bugüne, aynı zamanda da insanlığın tarihi" olarak kabul edilebilir. (1998, s.135) *Epi-*, yani üst, *phylo-*, yani gruba ait genetik aktarımı işaret eden *epi-phylo-genetik* bellek için Stiegler'in verdiği tanım şöyledir: "Hem bireysel epigenetik deneyimin ürünü hem de nesiller arası kültürel filumu oluşturan bilgi birikiminin filogenetik desteği olan bellek." (2010a, s.72) Leroi-Gurhan ilk iki ayaklı insan fosillerinden yola çıkarak, uzuvların hareket işlevinden kurtulmasıyla alet kullanımı arasında bir ilişki bulunduğunu ve bu ilişkiye dayanarak "insanın insanlığını

teşkil edenin – yaşamın tarihindeki kritik kırılmanın –, yaşamın dışsallaşma süreci” olduğunu öne sürmüştür. Dışsallaşma süreci aynı zamanda “üçüncü bir bellek katmanı” üretir; türün genetik belleğine ve bireyin merkezi sinir sisteminde yer alan deneyime dayalı somatik belleğe ek olarak, yalnızca insan türünde teknik aracılığıyla oluşturulmuş inorganik bir bellek katmanı vardır. Bu üçüncü bellek katmanı sayesinde, yaşamın tarihinde ilk kez bireyin edindiği bilginin, nesiller arasında “biyolojik olmayan bir yolla” aktarılması mümkün olmuştur. (s.74) Biyolojik olmayan, “organize edilmiş inorganik madde” yoluyla bilgi aktarımı, bireylerin kolektif çevresiyle kurduğu dönüştürücü ilişkinin temelini teknikte olduğunu gösterir. Stiegler’in felsefesinin temel dayanaklarından biri olan bu husus, onu yaşam ile tekniğin birlikte, birbirleri üzerinden düşünülmesi gerektiği ve dışsallaşma sürecinin insan için tanımlayıcı ve kurucu olduğu fikrine götürür.

Fakat üçüncü bellek katmanına dâhil olan bütün teknikler, spesifik olarak belleği kaydetmek için değildir, özel bir işlev için kullanılan bir taşı alet, bu işleve ek olarak bellek katmanını oluşturur. İlk defa Geç Paleolitik Çağ’da özel olarak belleği sabitlemek için bellek teknikleri (*mnemotechnics*) – örneğin, ritüel anlatılarına destek olarak mitogramlar– ortaya çıkmıştır; harflerin ve yazının koşulları ise, tarım ve yerleşik hayattan çıkan ideografik numaralama ve kayıt sistemlerinin dönüşmeye başladığı Neolitik Çağ’da oluşmuştur. Alfabetik yazının ortaya çıkışı ise, üçüncü bellek katmanındaki – ya da epiphilogenetik süreçteki – en kritik aşama sayılabilir. Stiegler bir bellek tekniği olarak alfabenin karakterini *ortotetik* – *orthotès* kesinlik, *thesis* konum anlamındadır – kavramıyla açıklar: Alfabe “sözün geçmiş zamanına” mekânsal bir biçim kazandırarak kesin bir kaydını, “harfî harfine sentezini” oluşturur ve bu sentez “tarihsel zamansallığın”, “politik iletişim ortamının” da nedenidir. On beşinci yüzyılda matbaa ile birlikte bu sentez yeni bir eşikten geçecek, hem politik ve ekonomik bakımdan Reformla ve kapitalizmle hem de bilgi birikiminin organizasyonu bakımından “kütüphane katalogları, indeksler, kaynakçalar” gibi sistemlerle sonuçlanacaktır. Stiegler’e göre bugünün enformasyon teknolojileri, üçüncü bellek katmanında özellikle organizasyonel bakımdan yeni bir eşiği oluşturmaktadır: “Çağdaş enformasyon işleme tekniklerinin gelişmesiyle, yakın gelecekte, belleğin gerçek otomatik aktivitesi, beyin korteksinin ve daha genel anlamda sinir sisteminin işlevlerinin dışsallaşma sürecini tamamlayacaktır.” (s.76)

On dokuzuncu yüzyılda gelişen fotoğraf ve fonografi ise, görsel ve işitsel algının sentezi olarak ortotetik bellek teknolojilerinin bir parçasıdır. Alfabenin sese yaptığı gibi, bu teknolojik bellek aygıtları da bir algı nesnesinin ürettiği ışık ya da ses-dalgası frekanslarını, geçmişin bir parçasını, kesin şekilde kaydederek daha önce heykel, resim, mimari ya da bellek sanatlarının üstlendiği işlevleri yerine getirir. Bellek teknikleri olarak, yazı ve görsel/işitsel algının kayıt aygıtlarının özgüllükleri karşılaştırıldığında, iki önemli fark belirir: Birincisi, analog kayıt aygıtlarının kaydettiği aynı zamanda da yeniden düzenlediği geçmiş, yazının kaydettiği ve yeniden düzenlediği geçmişe göre daha canlı ve erişilebilir bir geçmiştir. İkincisi, yazının bellek sentezi ile karşılaştırıldığında, analog kayıt aygıtlarında sentez işini makineler üstlenmiştir. Stiegler bu boyutun, yirminci yüzyılda sinema, radyo ve televizyon ile kültür endüstrisinin gelişimini de açıkladığını öne sürer: “Bu yaratıcı ve alıcıyı bağlayan ekonomide temel bir kaymaya işaret eder: Harfi harfine sentezde yazma becerisi olmadan okur olunamaz; analog kayıta ise, herhangi biri, görsel işitsel mesajları üretme becerisi olmadan da alabilir – zaten genellikle de alır. Böylece – üretici ve tüketicilerin ayrışması olarak tanımlanan – endüstrileşme meydana gelir.” (s.77) Bu durum insan belleğinin en temelde teknik bir yetenek olduğunu doğrular, fiziksel anlamda dilsel belleğin sentezi, üreticiliğin yararına bir teknik özelliğe haizken, algıların analog sentezinde işlemin makinelere devredilmesi tüketimi güçlendirecek dinamikler üretebilmektedir. Başka deyişle, tekniğin özgüllüğünün insan belleğinin içsel karakteriyle dolaysız bir ilişkisinin bulunduğu ve bu ilişkinin anlaşılabilmesi için tekniğin içsel dinamiklerinin dikkate alınması gerektiği de atlanmamalıdır.

İki yaklaşımı karşılaştırmak üzere, tekrar Hansen’in eksenine geri dönelim. Stiegler’in perspektifiyle iletişim ortamı kavramı “yaşam çevresi” olarak düşünüldüğü ölçüde, yalnızca teknik işleyişler üzerinden açıklanamaz: “İletişim ortamının yaşam çevresi (daha kesin şekilde, yaşam ve çevre arasındaki aktarımlı ilişki için bir destek) olarak kavramsallaştırılması, özelleştirilerek ve daraltılarak teknik bir varlık olarak kavramsallaştırılmasından hayati bir şekilde farklıdır. Teknik bir dönüştürme ya da dolayım biçimini düzenlemek için mevcut hale gelmeden önce, iletişim ortamı insanlaşma için ontolojik bir koşulu adlandırır – bu teknik ve yaşamın aktarımlı ilişkisinin önemli bir ögesi olan dışsallaşmanın kurucu boyutudur.” (Hansen, s.300) Bu bakımdan Kittler “iki yönlü bir devrenin” yalnızca tek bir tarafını, iletişim

ortamının maddi teknik işleyişini ele alarak dışsallaştıran insanı resimden siler ve tekniğin yaşam karşısında mutlak özerkliğini ilan eder. İletişim ortamı belki insanın kendi fizyolojisini ve enformasyon akışlarının maddi, fiziksel doğasını keşfetmesini ve anlamasını sağlayabilir ancak nihayetinde insana tamamıyla dışarıdan etki eden bir alan haline gelir. On dokuzuncu yüzyılın sonunda gelişmiş mekanik aygıtları merkeze yerleştirerek, bu tarihsel eşikten önce yazı dışında kalan temsil ve aktarım biçimlerini bir ölçüde görmezden gelir. Diğer taraftan Stiegler, tekniğin yaşamın tarihinin ve insanın evriminin asli bir unsuru olduğu varsayımından hareketle, çok daha geniş bir tarihsel ölçekte, dışsallaşma kavramıyla, yaşamın içindeki bellek aktarımı dinamiklerini dikkate alır ve her koşulda teknikle insan arasındaki hareket halindeki karşılıklı ilişkiyi vurgular. Bu ilişki dinamik, aktarımlı bir eş-belirlenim olarak yorumlanabilir, yaşam ve teknik birbirinin içine geçer, birbirini icat eder, birlikte biçimlenir ve gelişir. Bu tekniğin hiçbir şekilde özerk olmadığı ya da iletişim ortamının teknik özgüllüklerinin insanın içsel, yaşayan belleğinin işleyişi üzerinde ya da toplumsal ölçekte hiçbir etkisi olmadığı anlamına gelmez, ancak bu bütünüyle dışsal bir etki olarak çizilmez. Başka bir ifadeyle, genel düzeyde, Stiegler’in perspektifinde teknik ve insan arasında her zaman iki yönlü, eş-düzeyde, bütüncül ve müşterek bir hareket kavrayışı kurulmaya çalışılır, böylece teknik ne kadar karmaşıklaşmış olursa olsun, teknik ve yaşam arasındaki bağ koparılmaz.

İki düşünürün dijital medya kavrayışları, bu noktayı daha da netleştirir. Kittler için dijital teknoloji bir anlamda, iletişim ortamı kavramının sonu ya da sonrası anlamına gelir: “ [...] fiber optik ağlar daha önce ayrılmış veri akışlarını bir kere standartlaşmış dijital rakam serilerine dönüştürdüğünde, herhangi bir iletişim ortamı bir diğerine çevrilebilir. Rakamlarla, her şey mümkündür. Modülasyon, çevirim, eşleme; gecikme, depolama, çaprazlama; karıştırma, tarama, haritalama – dijital temel üzerindeki bütüncül medya hattı, iletişim ortamı kavramının kendisini siler. Mutlak bilgi, insanları ve teknolojileri bağlamaktansa, bir sonsuz döngü olarak işler.” (1999, s.1-2) Teknolojinin ezici, karşı konulamaz etkisi izlenimini perçinleyen dijital dönem, kendi iç sonsuz döngüsüne kapanmış özerk teknolojinin kanıtını teşkil eder. On dokuzuncu yüzyılın sonunda ayrılmış olan optik, akustik ve sembolik veri akışlarının yöndeşmesi ve muazzam bir hızla artan enformasyon işleme kapasitesi ile tanımlanan dijital dönem, medya tarihinin nihai noktasıdır. Kittler’in anlayışında, bu dönemde insanın duyusal evreni, dijital medyanın iç işleyişi nedeniyle, etki gücü daha önceki

hiçbir dönemle kıyaslanamayacak ölçüde artmış olan teknik bir çevreyle kuşatılmıştır. Stiegler içinse durum daha farklıdır: Bütün karmaşıklığına ve kısmi özerkliğine rağmen, dijital iletişim ortamı, yine de yaşamın ve insanın dışsallaşma sürecinin, üçüncü bellek katmanının dönüşümünün bir evresi olarak değerlendirilir. Daha önemlisi tekniğin kuşatıcılığı Stiegler için en temelde, hem riskleri hem de potansiyelleriyle politik ve ekonomik bir sorun olarak ele alınmalıdır. Endüstrileşmiş koşullarda hem analog hem dijital bellek teknolojilerinin özgüllüğü, yani içsel belleği sentezleme tarzları, sembolik alanı yok edebilecek önemli bir risk barındırır: Sembolik alanda üretim becerilerini geliştirmeden tüketebilmek, hem bireysel hem toplumsal düzeyde içsel, yaşayan belleği büyük bir kuvvetle tahrip etmektedir. Öte yandan, dijital teknik koşullar kültürel ve toplumsal anlamda “çözülmüş teknik çevreleri” onarabilecek bir ekonomik ve politik potansiyel de içerir. Bellek teknolojilerinin bu evresi, özellikle görsel işitsel hafızanın üretiminde, katılımcı koşulları besleyen, “üretici ile tüketicinin karşıtlığını dayatmayan” koşullar oluşturmuştur. (s.83)

Özetle, Stiegler’in düşüncesi iki yönüyle, bu çalışmada incelediğimiz yaklaşımlar arasında, özgün bir nitelik arz eder: Öncelikle, çizdiği tarihsel ölçeğin genişliği, teknik sorununu yaşamın ve insanın evrimi bağlamına taşıması, teknik ve insanın ilişkisini karşılıklı, iki terimin birbirini dönüştürdüğü bir hareket içinde kurmaya çalışması dikkate alındığında, Stiegler’in felsefi projesinin bütünü için, tanımlayıcı anlamıyla teknolojik determinizm müphem bir kategori olarak kalacaktır. Temel varsayımlarını teknik ve yaşam arasındaki karşılıklılığı kavramsallaştırmak üzere inşa eden bu perspektif için, bu düzeyde genelleyici bir yorumlama aracı açıklayıcı olmaktan uzak olacaktır. İkincisi, dijital teknolojiyle ilgili analizi ekonomik ya da politik dönüşüm ihtimallerine işaret etmesi bakımından, Williams’ın işaret ettiği pratiğe ilişkin bir alternatif gelişme güzergâhı bakışını teşvik eder. Stiegler’in farklı teknolojik şekillenme doğrultularına yönelik bir bakışı terk etmeyen yaklaşımının, Williams’ın eleştirisindeki tezlerle paralellik gösteren yönlerinin bulunduğu söylenebilir. Bu anlamda Stiegler, hem kültür endüstrisinin neden olduğu bilişsel ya da politik tahribatı ıskalamayan hem de tekniğin dönüşümüyle güncel toplumsal koşullarda açılan müdahale alanlarını saptamaya çalışan iki yönlü, mevcut koşulların tasdik edilmesiyle sonuçlanmayacak bir mantık kurmaya çalışır. Bununla birlikte, Stiegler’in tarihsel değerlendirmelerinde başvurduğu şematik, tek yönlü nedensellikte ya da dijital teknolojik koşullarla, spesifik olarak da görsel-işitsel üretimle ilgili

ekonomi politik analizinde, yakından bakıldığında sorunlu yönler de bulunmaktadır, bu nedenle son bölüm Stiegler’in dijital teknolojik koşullarla ilgili koyduğu teşhisleri, pratikle temasını kurarak tartışmayı amaçlıyor.

4. BÖLÜM

BERNARD STIEGLER'İN KAVRAMLARIYLA DİJİTAL VIDEO: VIDEO DENEMENİN İMKÂN VE SINIRLARI

Bu bölümde Bernard Stiegler'in dijital video değerlendirmesinde kullandığı kavramsal çerçeve ile dijital video platformlarında yaygınlaşmış olan bir kültürel nesne, video deneme incelenecektir. Stiegler'in çerçevesinin, bu görsel-işitsel nesnenin mevcut teknik koşullarını değerlendirirken ne tür bir bakış açısı ürettiği, bu bakış açısının nesnenin potansiyelleri ya da sınırlılıklarıyla ilgili ne önerdiği tartışılacaktır.

Bölümün ilk kısmında, Stiegler'in dijital video platformlarını incelerken ileri sürdüğü tezler ele alınacak, temel çerçeveyi ise iki soru oluşturacaktır: Birincisi, tarihsel ölçekte, teknolojik koşullar ile toplumsal, ekonomik ya da politik yapı arasında neden sonuç ilişkileri kurulurken, teknoloji mutlak ve yeterli bir neden olarak sunuluyor mu? İkincisi, güncel dijital üretim ve tüketim koşullarının bilişsel yapıyı ya da toplumsal düzeni dönüştürme potansiyelleri, daha genel bir kuvvetler alanına dâhil ediliyor mu? Bu iki soru ışığında, Stiegler'in tezlerinin dayandığı tarihsel perspektifin genellemelere ve indirgemelere neden olan tek yönlü determinist bir açıklama şemasına dönüşebildiğini, dijital koşullara ilişkin analizlerinde ise, teknolojiyi politik alana yerleştirdiği ölçüde, şemanın hassaslaştığı öne sürülecektir.

Bu tartışmanın amacının Stiegler'in felsefi haritasındaki bütün yolları tüketmek olmadığı belirtilmelidir, Stiegler'in özellikle video ya da görsel-işitsel nesneyi değerlendirmek için kullandığı bağlantı noktaları takip edilmiştir. Bu noktalar hâlihazırda kavramlarla işaretlenmiş durumdadır: Tarihsel, toplumsal bağlamı kurmak için gramatizasyon ve bireyleşme, özellikle bellek teknolojilerinin zihinsel etkilerini açıklayan ayrıklaşma, Platoncu bellek sorunu aracılığıyla teknolojiye ilişkin en genel mantıksal şemayı oluşturan *pharmakon*, dijital ağların politik ekonomisinin analizinde vurgulanan proleterleşme bu bağlantı noktaları olarak sıralanabilir. Bölümün ikinci yarısında, video denemenin bu kavramsal harita ışığında ne anlama geldiği tartışılacaktır. Dijital video platformlarında, çoğunlukla amatör bir kültürden

beslenerek yaygınlık kazanmış özgün bir nesne olarak video deneme, Stiegler'in tezleri üzerine yürütülen tartışmayı somutlaştıracaktır.

4.1. Grammatizasyon, Ayırıklaşma ve Bireyleşme

Stiegler'in dijital video analizine varacak olan hattı takip edebilmek için, birbiriyle ilişkili üç kavram üzerinde durmak gerekir: Gramatizasyon, ayırıklaşma ve bireyleşme. Bu kavramlar farklı bağlamlara göre yapılan ince ayarlamalarla birbirleriyle ilişkilendirilerek karşımıza çıkmaktadır ve Stiegler'in kavramsal sözlüğündeki önemli maddelerdendir.

Stiegler'in kavramsallaştırdığı haliyle, gramatizasyon en genel anlamda belleğin teknik dışsallaşma sürecinin tarihidir. (Stiegler, 2006) İçsel, ruhsal olan bilginin ya da belleğin dışsal, maddi işaretler halini alarak mekânsal sabitliklere dönüştüğü sürece karşılık gelir. Stiegler'in Sylvain Auroux'dan ödünç alarak genelleştirdiği bu kavram, tekniğin insanın evriminde üstlendiği rolü vurgular, bu anlamda aşamalara ve dönemlere ayrılabilir. İnsanın içsel belleği, tarih öncesinden bu güne bir gramatizasyon süreci içindedir ve bu süreç insanın dilsel ifadelerinin kaydedilip aktarılmasıyla ilgili teknikleri kapsar ancak bununla sınırlı değildir. Bu aktarma işlemi zihni dönüştürdüğü için yalnızca araçlarla ya da yazılı kültürün maddi boyutu ile ilgili değildir, zihnin kendisinin dönüşümü de bu sürece dâhildir. Ayrıca “organize edilmiş inorganik madde” aracılığıyla yaşamın devam etme koşullarını oluşturan bütün teknikler de bu kapsamda değerlendirilebilir. (1998, s. 64) Yalnızca yazı gibi bellek teknolojileri değil, insan üretimi her tür nesne de bu anlamda bir işaret olarak değerlendirilebilir.

Maddi, dışsal tekniğin içsel belleğin kendisini dönüştürmesi, gramatizasyonun yalnızca yazı türlerinin ya da tekniklerinin tarihi olarak düşünülmemesi gerektiğini gösterir. Stiegler'in içsel belleğin bir dışsallaşma süreci içinde olduğu varsayımı, belleğin en başından teknik bir yetkinlik olduğunu gösterir; teknik öncesi içsel, mutlak, arı bir bellekten bahsetmek mümkün değildir. İnsanın iki ya da üç milyon yıl önce geliştirdiği taşsı araçlar, bellek depolamak için değildir, ama kendiliğinden bu dışsallaşma sürecini görünür kılar. Daha sonra, Paleolitik dönemde ilk kez bellek teknikleri, Neolitik dönemden sonra ise ideogrammatik (fikirlere temsil eden

işaretlerden oluşan) yazı ve alfabe ortaya çıkar ve bunlar dışsallaşma sürecinin kritik eşikleridir. Bütün bu süreç, aynı zamanda bireyin ruhsal/zihinsel gücünde ve dolayısıyla politik/toplumsal ölçekte ifade bulur, Stiegler’in bireyleşme kavramı bu durumu açıklar: Psiko-sosyal bireyleşme, gramatizasyonun herhangi bir evresine tekabül eden bireysel ya da kolektif örgütlenmeyi ifade eder. Bu nedenle bireyleşme süreci, zihinsel yapılar kadar toplumsal yapıların da biçimlenişyle doğrudan ilgilidir.

Stiegler’e göre, gramatizasyonun bireyleşme denilen bu biçimlenmenin koşulu olmasının sebebi ise ayrıklaşma (*discretization*) kavramıyla açıklanabilir. Ayrıklaşma, belleğin, ruhun zamansal bir akış olarak kavradığı süreçlerin parçalı, fasıllı hale gelerek kesintiye uğraması, analiz ve senteze olanak verecek bir algısal düzeyde varlık kazanmasıdır. Bireyleşme ancak bu hareket gerçekleştiğinde mümkün olabilir çünkü bellek seçebildiği, eleyebildiği, birleştirebildiği ölçüde kendine özgü bir biçim kazanabilir. Bu bakımdan, konuşmanın alfabetik yazıya dönüşmesi ile algıların ve hayat kiplerinin (*modes of life*) görsel-işitsel kayıtlara dönüşmesi farklı akışların ayrıklaştığı süreçlere örnek verilebilir.

Bu kavramların birbirleriyle ilişkisini görebilmek için Stiegler’in (2010) çevrimiçi video platformları analizine başvurabiliriz: “Gramatizasyon, bireyleri ve grupları ifade aracılığıyla, en başta sözler, daha sonra ise jestler, algılar, işaretlerin iletimi ve eylemler – eylemler aynı zamanda ikincil bakımdan işaret ve enformasyon çıktılarıdır – aracılığıyla bireyleştiren (yani, oldukları şey haline getiren) akışın çoğaltılmasına ve ayrıklaşmasına (*discretization*) imkân veren” süreçtir. (Stiegler, s. 42) Bu anlamda gramatizasyon öncelikle zamansal akışların mekânsal hale gelmesidir, konuşma yazıya dönüşerek; jestler, eylemler ve algılar ise görsel-işitsel kayda dönüşerek zamanı aşan mekânsal nesneler haline gelir, böylece bu nesneler geçmişin ya da belleğin, aynı zamanda da olası geleceklerin ya da tasavvurların temsili olarak varlık kazanır.

4.2. Stiegler’in YouTube Üzerine Tezleri: Antik Yunan’dan Dijital Videoya

Stiegler’in dijital video platformları değerlendirmesi, gramatizasyon evrelerinden seçtiği iki dönem arasındaki temel bir karşılaştırma üzerine kuruludur: Antik Yunan’da alfabetik yazının ortaya çıkışı ve görsel-işitsel nesnenin dijitalleşmesi.

Bu karşılaştırma sayesinde Stiegler, YouTube gibi çevrimiçi video platformlarının psiko-sosyal bireyleşme için taşıdığı potansiyelleri ve riskleri, başka bir tarihsel dönem ve örnek üzerinden açıklama imkânı bulur. Stiegler, bir bellek tekniği olarak alfabetik yazının Antik Yunan’da ürettiği yeni bilme ve düşünme tarzlarını, bu tarzların doğurduğu yeni siyasal sistemi ve bu sistemin içinde oluşan felsefi konumları, görsel-işitsel zamansal akışla kurulan ilişkinin dönüşümünün doğurabileceği mümkün sonuçları değerlendirmek için bir referans noktası olarak kullanır. Mümkün sonuçların muhasebesinde temelde iki olasılık göze çarpmaktadır: Dijital teknolojilerin tüketimciliğe ve kültür endüstrisine yenik düşerek bireylikten çıkmaya yol açması ya da düşünümsel bireyleşme süreçlerini güçlendirerek bir eşit erklik (*isonomy*) durumunu tesis etmesi.

Stiegler bu karşılaştırmanın ilk cephesinde, alfabetik yazı evresini yurttaşlığı kuran ruhsal ve kolektif bireyleşme sürecinin koşulu olarak ele alır. Bu anlamda siyasi örgütlenme, Yunan sitesi içinde siyasi öznenin kurulması, tarihsel ve coğrafi olarak sitenin tanımlanması ancak sözel akışın kayda geçmesi ile mümkün olmuştur. Eğer gramatizasyon teknik bir dönüşüm sürecini ifade ediyorsa, bu süreci politik sonuçlarından yalıtarak değerlendirmek mümkün değildir. Dilsel akışın kaydedilmesi, onun ayrışmasına ve bu sayede *diakritikliğin* oluşmasına olanak verir, bu da Antik Yunan ya da Roma’da yurttaşlığın, politik yargının ve eleştirel edimin koşuludur.¹⁹ Dilsel akış içinden seçmeyi, elemeyi, ölçüp tartmayı mümkün kılan olanak, akışın kesintiye uğraması, aralıklı, parçalı hale gelmesi yani ayrıklaşmasıdır ve bunun bilginin ve belleğin niteliğine ve siyasal hayata ilişkin belirgin sonuçları vardır.

Alfabetik yazı ile görsel-işitsel nesne arasında kurulan karşılaştırma mantığı bu tür bir şema üzerinde işletilir. Stiegler’e göre, yeni tertibatlar (*dispositif*), yani sayısal ağlar ve depolama platformları farklı bir okuma ve yazma pratiğini mümkün kılarak yeni türde bir bilginin oluşmasına ve yaygınlaşmasına olanak verebilir. Bununla birlikte, kültür endüstrilerinin 1980’lerden itibaren geçirdiği evrim, bu beklentinin tam aksine, giderek düşünmenin ortadan kalktığı ve piyasa mantığının egemen hale geldiği bir süreç olarak değerlendirilir. Kültür endüstrileri “müsait beyinlerin zamanını” üreterek, politik ve kültürel tüketimciliğin endüstriyel koşulunu yaratmaktadır ve bu

¹⁹ Stiegler’in bu kavramla işaret ettiği zihinsel durum ayırt edebilme, vurgu kazandırma olanağıdır. Sıfat olarak *diacritic* (Yun. *diakritikos*), ayıran, farklılaştıran anlamlarındadır.

bütün kültür ve bilgi biçimlerini yok ederek Antik Yunan’da ortaya çıkmış olan anlamıyla yurttaşlığın (*politeia*) olanağını ortadan kaldırmaktadır.

Stiegler savını söz/alfabetik yazı ilişkisinin modern kayıt aygıtlarına ilişkin simetriği olabilecek benzer bir ilişki üzerine kurar. Nasıl alfabetik yazı konuşulanın, sözel akışın analiz edilmesine, sentezlenmesine ve bellek için çoğaltılmasına izin veriyorsa, görsel-işitsel araçlar da “algılayışları ve duyuşal hayalleri” sentezler ve teknolojik olarak çoğaltılmasına izin verir. Ancak alfabetik yazı, “diakritik olarak bireyleşmenin oluşumunun” koşulu olsa bile yazının evrimi içinde düşüncenin ve bireyleşmenin gelişmesine engel olan evreler de vardır: “Bu zamanlarda, yazının işlevi araçsaldır, muhasebenin denetlenmesi ile ilgilidir ve bu işlev, onun bilgisini tekelleştiren yazıcıların ayrıcalığıdır – bu zamanlarda yazı erbabı Çin’de yüksek memurların atalarıdır, bu da ideogramatik yazının karmaşıklığının kaçınılmaz bir sonucudur.” (s. 44) Bu anlamda yazının teknik evrelerine tekabül eden zihinsel ve toplumsal biçimlerden bahsetmek mümkün hale gelir, Yunan site hayatında ortaya çıkmış yeni zihinsel ve toplumsal biçimlerin teknik önkoşulu da alfabetik yazıdır. Stiegler bu yeni rejimin özelliklerini şöyle detaylandırır:

Sözün alfabetik gramatizasyonuna varan teknik evrimle birlikte, tam anlamıyla yasanın ortaya çıkışını olanaklı kılan ruhsal ve kolektif bireyleşme rejimi kendini yerleştirir. Bu sitenin siyasal biçimlerinin olduğu gibi, şiiri dönüştüren ve trajedinin ortaya çıkmasına neden olan bütün yazılaşmış ve yazınsal bilginin ön koşuludur. Bu bilgi geometri ile birlikte, tarihsel anlatıya, asıl anlamıyla felsefeye, söylem parçalarının analizine ve daha sonra mantık adını alacak şeye ve son olarak da bugün bildiğimiz haliyle zihin gücüne, yani Aristoteles’in noetik ruh diye tarif ettiği şeye varacak olan Sokrates öncesi düşüncenin ortaya çıkışının bağlamını oluşturur – bu, okuryazarlaşma ile bütün dünyaya ihraç edilecek olan entelektüel yapıdır. (2010, s. 45)

Böylece ortaya atılan iddianın mantığı daha açık bir somutluk kazanır, basitçe teknik evrimle zihinsel, toplumsal yapılar arasında bir nedensellik ilişkisi kurulur. Stiegler, bu neden sonuç ilişkisini dijital teknolojilere yansıtarak görsel-işitsel kayıt teknolojilerinde analogdan dijitale geçiş sürecini hiyerogliften alfabetik yazıya geçişe benzetir. Dijital teknolojilerin olanak verdiği işbirliği ve oto-yayıncılık teknikleri, bir çeşit “teknokültürel eşit erklik” durumunun şartlarını oluşturur ve bu durum kültürel endüstrilerin dayattığı hegemonik ilişkileri tersine çevirme, yani yeni bireyleşme ilişkileri kurma gücüne sahiptir. Bu bakış açısıyla, Mısır’da hiyeroglif yazı, imparatorluğun iktidarının iletişim aracıken, Fenikelilerle birlikte ortaya çıkan

alfabetik yazı özü itibariyle ticari faaliyetlerin, dolayısıyla da yeni bireyleşme ilişkilerinin temelini ve itici gücünü teşkil eder. (s.45)

Bu iddiaların bütününe baktığımızda, şematik bir karşılaştırma mantığının işe koşulduğunu söylemek mümkündür. Toplumsal ve bilişsel dönüşümleri, teknik olanakların haricinde herhangi bir vektöre başvurmaksızın açıklamanın katı determinizm sınırları içinde kaldığı söylenebilir. Ancak bu sınırların içinde düşünmenin ve Stiegler'in yazı türlerini temel alarak şematik karşılaştırmalarla ileri sürdüğü çıkarımların kendi içinde bir tutarlılık içerdiğini de kabul etmek gerekir. Bu bakımdan determinizm probleminin merkezinde olduğumuzu ve Stiegler'in determinist olarak nitelenebilecek bakış açısının, bu türden bir konumun vaatlerini ve sınırlılıklarını değerlendirmek için iyi bir örnek teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

Stiegler iddialarına, karşılaştırmanın içine Sofistleri dâhil ederek devam eder. Platon'un ezeli rakipleri, alfabetik yazının ürettiği olanakların nasıl kötüye kullanılabileceğinin örnekleridir. Platon onları genç Atinalıların zihinlerini yönlendirmekle suçlar ve "hayal tacirleri" olarak görür. Bu anlamda Sofistler de takipçilerinin dikkatlerini kötüye kullanırlar, yazının ürettiği bellek teknikleriyle, felsefenin işleyebileceği genç zihinleri yanlış yönlendirirler. Stiegler karşılaştırmının modern teknolojileri kapsayan tarafına geçtiğinde, analog medyanın dijital ayrıklaşmama sürecini anlamak için, Yunan tarihindeki Sofist dönemin analizinin bir anahtar niteliğinde olduğunu söyler. (s.47) Esasen Stiegler için bu anahtar, Platon'un felsefeyi ve diyalektiği Sofistlerin uygulamalarından ayırmaya çalışırken, özellikle yazının belleğe etkisine ilişkin düşüncelerini içeren *Phaidros* diyalogunda kullandığı *pharmakon* kavramıdır.²⁰

4.3. İmkân ve Tehlike: *Pharmakon*

Jacques Derrida'nın Platon okumasından başkalaşarak çıkan *pharmakon* kavramı, Stiegler'in kavramsal alet çantasındaki en sık başvurduğu araçlardan biridir. Derrida'nın Platon yorumunun merkezinde yer alan bu kavram, yazı gibi belleğe ve ruha bir eklenti olarak ortaya çıkan dışsal bir yardımcının aynı anda nasıl hem ilaç hem

²⁰ Diyalogdan yapılan alıntılarda, çeviri tercihleri nedeniyle Derrida'nın metni referans alınmıştır.

de zehir olabileceğini gösterir. Stiegler bu kavramı genelleştirerek bütün boyutlarıyla teknolojiyi, özellikle de modern bellek teknolojilerini değerlendirmek için kullanacaktır.

Platon'un Sofistlere, bu "profesyonel erdem uygulayıcılarına" karşı verdiği kavga, felsefeyi onların uygulamalarından ayırmak için verdiği uğraş Platon'un diyaloglarındaki önemli temalardan biridir (Broadie, s.73). Platon'un diyaloglarında sofistler sahteliğin, taklidin, bilmediği halde biliyormuş gibi yapmanın temsilcileridir ve bu nedenle felsefenin, diyalektiğin zıt kutbunda yer alırlar. Sofistlere bu gücü veren imkân ise yazıdır, bu nedenle yazı problemin önemli bir parçasıdır ve bu özelliğiyle şüpheyile yaklaşılması gereken bir imkândır. Öte yandan, Derrida'nın *Phaidros* diyalogu analizinin göstereceği gibi, bu Platon'un kolaylıkla üstesinden gelebileceği bir sorun olmaktan uzaktır.

Platon için Sofistler neden suçludur? Derrida'nın gösterdiği gibi, *Phaidros*'da sorun söylev yazarlarının aslında düşünmedikleri şeyleri dinleyiciyi ikna etmek için söylemeleri ve yazmalarıyla başlar. Söylev yazarları, aslında düşünmeyeceği şeyleri yazdığı ve yazdıklarında doğruluk aramadıkları, yalnızca ikna etmeye çalıştıkları için gelecek kuşakların onları sofist olarak bilmesinden korkarlar, diyalogda Phaidros Sokrates'e "en güçlü ve saygın yurttaşların, en özgür insanların" söylev yazmaktan ve bu yazıları arkalarında bırakmaktan "utanç (aiskhumontai) duyduklarını hatırlatır." (s. 18) Söylev yazarının yazdıklarından şüphelenilebilir, aslında söylemeyeceği, düşünmediği şeyleri yazmış olabilir ve bu nedenle söylev yazarına Sofist, yani "şimdi ve burada olmamanın ve doğru olmamanın adamı" denilebilir.

Ancak yazmak, her durumda utanç verici olmayabilir, büsbütün Sofistlere terk edilebilecek bir alan da değildir. Bu nedenle soru öncelikle bir ahlak sorusu olarak ortaya konur: Yazmak hangi durumda doğru bir eylemdir? Düşündüklerimizi yazdığımızda, yazılan metinde doğruluğu, hakikati arıyorsak yazmak iyi midir? Derrida'nın yazı sorusunun bir ahlak sorusu olarak nasıl ortaya konulduğuna ilişkin açıklaması şöyledir:

Konu neyin yapılmasının yakışık alıp, neyin almayacağını bilmektir. Bu ahlaki kaygı doğruluk, bellek ve diyalektikle ilgili sorudan hiçbir şekilde

ayrılmaz. [...] Fakat kentin politik gelişiminin ortaya çıkardığı, yazının yayılması ve sofistlerin ya da söylev yazarlarının etkinlikleri tartışmasında, ilk vurgulanan doğal olarak politik ve toplumsal adaptir. Sokrates'in önerdiği hakemlik rolü, edeplilik ve edepsizlik (euprepeia/aprepeia) değerleri arasındaki karşıtlıkta oynanacaktır: 'Ancak, yazmanın yakışık alıp almadığını, hangi koşullarda bunun yapılmasının iyi, hangi koşullarda uygunsuz olduğunu tamı tamına bilmek... Geriye bu soru kalıyor, değil mi?' (274 b) Yazmak yakışık alır mı? Yazar saygıdeğer bir kişi midir? Yazmak hoş kaçır mı? Yazmalı mı? (s. 24)

Sokrates'in bu sorulara vereceği nihai yanıt ilk bakışta olumsuzdur fakat yine de yazmanın iyi, doğru koşulları olduğunu ima ediyor gibi görünmektedir. Bazı durumlarda, Sofistlerin ya da söylev yazarlarının aksine, yazmanın yakışık alabileceğine ilişkin açık bir kapı bırakmaktadır. Derrida bu açık kapının neden bırakıldığını daha sonra açıklayacak ve Platon'un yazıyla ilgili düşüncesinin görüldüğü kadar kesin bir yargı içermediğini ya da Sofistlerin uygulamaları ile felsefenin bu anlamda ortaklaştığı bir nokta olduğunu gösterecektir. Platon her ne kadar yazının söylev yazarlarının ve Sofistlerin elinde hakikatin, doğruluğun hilafına çalıştığını görse de, iyi bir yazının, politik ve toplumsal iyinin yararına çalışan bir yazının olabileceğiyle ilgili bir fikri vardır. Derrida'nın kurallı bir çokanlamlılık, çift değerlilik içindeki, kelimesi kelimesine tercümeyle direnen *pharmakon* kavramını, çözümlemenin merkezine koymasının nedeni de bu muğlak, ikircikli durumun tartışmanın özü, kendisi olduğunu göstermek istemesidir.

Sofistlerin suçlarına devam etmeden önce, *pharmakon* sözcüğünün Derrida'nın çözümlemesinde neden merkezi bir konumu olduğunu açıklamak gerekir. Bu nokta aynı zamanda *Phaidros* diyalogunda yazı sorunun en açık ifadesini bulacağı bölümle de bağlantılıdır. Platon'un diyaloglarında *pharmakon* sözcüğü bir anlam zinciri içinde bulunur, aynı anda farklı bağlamlar içinde içerdiği farklı anlamlar vardır: Deva, zehir, ilaç, iksir gibi. Derrida terimin içerdiği bu anlam çokluğunun, Platon'un felsefesinde, özellikle de *Phaidros*'da indirgenemez bir çelişki, bir düğüm yarattığını vurgular ancak bu çelişkiyi belirli bir tutarlılık düzlemine yerleştirerek çözüme kavuşturmaya çalışmak yerine büyütmeyi, ona yakından bakmayı tercih eder. Burada daha özel olarak mesele, Platon'un yazı sorununu ele alırken, bu çok hatta zıt anlamlılığı nasıl zapt etmeye çalıştığı ve bunu yaparken hangi çıkmazlara girdiğidir. Derrida bu nedenle, Platoncu yazı sorununu takip edebilmek için rehber olarak *pharmakon* sözcüğünü seçer.

Platoncu yazı sorununun *Phaidros* diyalogunda Sokrates tarafından en net şekilde ifade edildiği bölüm, Sokrates'in yazıyla ilgili problemi, "eskilerden duyduğu" bir hikâye, bir mit aracılığıyla açıkladığı bölümdür. Sokrates'in anlattığı hikâye Mısır'da Teuth adındaki bir Tanrı ile hükümdar Thamus arasında geçer. Theuth aralarında yazının da bulunduğu, keşfettiği sanatları bir gün Thamus'a gösterir, ona hediyeler sunar. Theuth her bir sanatın yararlarını Thamus'a açıklar, Thamus da bunlarla ilgili düşüncelerini söyler, bazılarını över, bazılarını yerer. Yazıya gelince Teuth bunun yararını açıklar: "[...] işte bir bilgi ki bunun sayesinde Mısırlılar daha bilgili ve kendi geçmişlerini hatırlamaya daha istidatlı olacaklar: Belleğin de öğretimin de devası (*pharmakon*) bulundu." (Platon'dan aktaran Derrida, s.25) Ancak kral bu açıklamayı beğenmez, harflerin ya da yazının Teuth'un iddiasının tam aksini yapacağını söyler, krala göre bunları kullananların bellekleri zayıflayacaktır, belleklerini harflerle, işaretlerle ikame etmeye çalışacaklardır, "şeyleri kendi kendilerine hatırlayacakları yerde," yazıya bel bağlayacak, "yabancı izler sayesinde hatırlamaya çalışacaklardır." Sokrates kralın sözlerini şöyle bitirir:

O halde sen bellek için değil, hatırlatma için bir deva buldun (oukon mnemes alla upomneseos, *pharmakon eures*). Öğretmeye gelince (*Sophias de*); sen öğrencilerine ancak hakikate benzer şeyleri (*doxan*) öğretirsin, hakikatin kendisini (*alethian*) değil. Bunlar senin harflerin sayesinde, eğitimsiz kalmalarına rağmen gırtlaklarına kadar bilgiye gömüldüler mi, çoğu zaman hiçbir şeyi doğru dürüst düşünemedikleri halde kendilerini binlerce şey hakkında hüküm vermeye yetkin sanacaklardır. Sonra, gerçekten bilgili adam değil de (*anti sophon*) bilgili adam benzeri (*doxosophoi*) olacaklarından çekilmez olacaklardır!" (Platon'dan aktaran Derrida, s.55)

Sokrates'in yazının uygunluğu ve uygunsuzluğu konusunu *Phaidros*'a sorduktan sonra anlattığı bu hikâye, diyalogda deva ve zehir olarak yazı sorununun nasıl ele alındığını aktardığı için önemlidir. Derrida bu sorunun bir mit aracılığıyla ifade edilmesinin üzerinde de durur, ancak önemli olan kralın cevabındaki uyarıdır: Bir deva olarak sunulan hediye, kralın tahminine göre "sonuçlarına hâkim olunamayan bir güç" olacaktır. (s, 49) Bu gücün belleğin kendisini etkilemesi, ona iyi gelmesi beklenirken, o yalnızca hatırlatmayı sağlayacaktır, *mneme*'yi (yaşayan belleği) değil, *hypomnesis*'i (bellek yardımcısını) etkileyecektir. Böylece, "belleğe katkıda bulunmak bahanesiyle daha da unutkan" kılacak, "bilgiyi artırmak yerine" azaltacaktır. (s, 51) Kralın cevabından, bunun öğrenme bakımından sonuçlarının daha da kötü olacağı

anlaşılmaktadır, “gırtlığına kadar bilgiye” gömülmenin düşünmeye, hakikate bir faydası yoktur.

Sofistlerin suçları da böylece daha açık şekilde ortaya çıkar çünkü bu hikâyede kastedilen “bilgili adam benzerlerinin” Platon için Sofistler olduğu açıktır. Yazı ile sofist bu noktada örtüşür, ikisi de büyüler, yanılsamalar yaratır, belleğe zarar verir ve ruhu özünden uzaklaştırır. *Logos*’a, söze yabancı olan yazının izleri/tipleri (tupoi) canlı değildir, bu bakımdan yazı hakikate yabancıdır, “ ‘ruhları unutkan’ kılışıyla bizi cansıza ve bilmemeye doğru çevirir. [...] O, tipinde belleği, bilgiyi, hakikati vs. taklit eder.” (s. 59) Bu Platon için, aynı zamanda Sofistin de tarifidir. Sofistler de yazının kalıcılığına güvenerek ve bundan kendilerine özgü bir “bellek eğitme sanatı” geliştirerek (*mnemoteknik*) “bilenin taklitçisi” olurlar ve bilgilerini satarlar, “belleğin (*meneme*) kendisini değil, anıtlarını (*hypomnemata*), envanterlerini, arşivlerini, alıntıları, kopyalarını, hikâyelerini, listelerini, notlarını, benzerlerini, günlük söylentilerini, şecerelerini, göndermelerini.” (s. 60)

Öyleyse Sofistlerin en önemli suçu, canlı belleğin (*mneme*) yerine bellek yardımcısını (*hypomnesis*) geçirmektir. Yaşayan canlı bellek, hatırlamanın kendisi diyalektikle hakikate, doğruya açılır, buna karşılık bellek yardımcısı, tekrardan ibaret hatırlama ancak emanet etme olarak hatırlamadır. Dışsal bellek anıtı içinde olanlar, canlı belleğin içinde olanların bir sureti, kopyası olabilir fakat Sofistin en büyük suçu aslını taklidi ile ikame ettiğini zannetmesi ve taklidi asıl gibi sunmasıdır, “bilginin etkin bir biçimde yeniden canlandırılmasının, şimdide onu tekrar üretmenin yerine, mekanik, edilgin ezberi geçirmektir.” (s. 62) Canlı bellek, düşüncenin ya da hatırlamanın şimdide gerçekleşmesi söylenenin, düşünülenin hakikat ile olan ilişkisinin güvencesidir, Sofist bellek yardımcısını kullanarak sadece belleği pasifleştirmiyor aynı zamanda söylenenin, düşünülenin hakikat ile olan bağına zayıflatıyor hatta koparıyordur.

Bu noktada Derrida temel sorunu ortaya koyar: Canlı belleğin içinde gerçekleşen tekrar ile mekanik tekrar arasındaki fark nedir? Sonuçta karşıtlığın iki tarafında da gerçekleşen bir tür tekrardan söz edilebilir, canlı bellek de özü itibarıyla sonlu olduğu için tekrar işleminin onun işleyişinde de bir yeri vardır. Bellek düşünceyi şimdide gerçekleştirmek için belirli bir hareket noktası bulmalı, bu noktayı tekrar

ederek başlamalıdır: “Belleğin zorunlu olarak ilişki içinde bulunduğu mevcut olmayanı hatırlamak için göstergelere, zaten daima gereksinimi vardır.” (s.62) Platon’un tahayyül ettiği ideal canlı bellek (*mneme*) hiçbir dışsal yardımcıya ihtiyaç duymayan, mutlak anlamda etkin bir bellektir, matematik dahi koşullarından, varsayımlarından dolayı bu anlamda bilgi değerinden kaybeder.

O halde bellek yardımcısı ya da ilave canlı bellek için neden bir tehlike arz eder? Canlı bellek, ideanın, hakikatin bilgisinin mevcudiyeti, şimdi ve burada olması ise, ilave şimdi ve burada olmayan bilgiyi, mevcudiyete sahip olmayan bilgiyi içerir ve ilave sadece bu özelliğiyle bir tehlike arz etmez, ilave olma özelliğini her koşulda korusa, sadece mevcudiyete sahip olmayan bir ek olarak kalsa bir tehdit içermez ancak bir ek olmaktan kurtulma, eklendiği canlı belleğe mevcut-olmayanı bulaştırma gücü vardır. Öyle ki ilave, mevcudiyetin ölü bir kopyası olmasına rağmen, kendisini asıl gibi sunabilmektedir ve bu bir bölünmeye ya da çiftleşmeye (*redoublement*) neden olmaktadır. Eğer, asıl-kopya ilişkisi bu anlamda tersine çevrilebiliyorsa bu kopyanın kopyasının, göstergenin göstergesinin de mümkün hale gelmesidir, ilavenin ilavesinin, kopyanın kopyasının da kendisini asıl gibi sunabilmesinin mümkün olduğu aralık böylece açılır, işte ilavenin tehlikesi, canlı belleğe yönelttiği tehdit Platon’a göre budur.

Bu iki durumun, yani canlı belleğin hâlihazırda tekrara, göstergelere dayanmasının ve ilavenin, canlı belleğin kopyasının kendini mevcudiyet içinde sunabilmesinin doğurduğu sonuç şudur: Dışsal olan, dışarıda kalmıyordur, ilavenin eklendiği şeyin içinde var olma gücü vardır. Hatta saf mutlak anlamda bir içten söz etmek mümkün değildir, iç en başından dışarıya ötelenir ve farklılaşır, Derrida bu hareketi hem öteleme hem de farklılaşma anlamına gelen *différance* sözcüğü ile karşılar. Platon’un bütün hâkim olabilme gayretine rağmen *mneme*’yi *hypomnesis* ile mutlak bir karşıtlık içinde düşünmek mümkün değildir. Dışsal olan, ilave ya da bellek anıtı olmadan içsel olanı, bütünü ya da canlı belleği saflığı içinde tanımlamanın önünde ciddi engeller vardır. Öte yandan Derrida bu çelişkiyi göstermekle yetinmenin doğru olmadığını söyler, daha önemlisi bozulacak, düzensizleşecek olan bu karşıtlığı mümkün kılanın ne olduğunu ya da karşıtlığın yapısını anlamaktır. Bu anlamda yazı, sadece mantıksal çelişkiyi göstermez, bu karşıtlığın içinde gerçekleşen hareketi ve karşıtlığın oluşma aşamasını görünür kılar.

Karşıtlığın iki tarafında da gerçekleşen, yapıyı oluşturan yani canlı bellek için de bellek yardımcısı için de yürürlükte olan işlem tekrardır, yazı tekrarın görünür olmasını sağlar. Canlı bellek tekrardan azade değildir, ideanın, özün, saf bilginin mevcudiyet içinde tekrardır. Buna karşın bellek yardımcısı ile tekrar edilen mevcudiyet yeniden tekrar edilir: “Burada tekrarlayan, taklit eden, temsil eden, gösteren tekrarlanır, ama psişik ya da mnezik canlandırma, diyalektiğin canlı gerilimi yoktur. Yazı gösterenin kendisini tek başına, makine gibi, onu ayakta tutacak ve tekrarında ona yardım edecek bir ruh olmadan, yani hakikat hiçbir yerde kendisini sunmadan, tekrar etmesine olanak tanıyacaktır.” (s. 65) Bu nedenle Platon diyalektiği büyük bir ısrarla yazı adamları olarak Sofistlerin doğruluk kaygısı taşımayan ticaretinin karşısına koyarken, onlarla bir noktada suç ortaklığı içindedir.

Derrida, bu suç ortaklığının ötesinde, Platon için yazının, bellek yardımcısının ya da mekanik tekrarın doğrudan olumlu bir özelliği olduğunu da vurgular. Bu özellik Platon’un hukuk ve yasa ile ilgili düşüncelerinde ortaya çıkar, yasa söz konusu olduğunda, yazı yasadaki anlamın muhafızı olabilir. Aynılığın birebir tekrarı, cansızlık, değişmezlik adil bir yargılamada oldukça kullanışlıdır. Derrida bu kez, Platon’un *Yasalar* diyaloguna başvurur: “Taraflı bir adaleti gözetmek isteyen hâkim, bakışını yasanın buyruklarına sabitlemelidir; onları incelemek için yazılı harflerini (grammata) edinmelidir; gerçekten de tüm bilimler arasında kendini bilime veren ruhu en çok yükselten yasaların bilimidir, yeter ki yasalar iyi yapılmış olsun. (957c)” (s. 67) Bu durumda yazı sitenin adaleti için bir devadır, *Phaidros*’da mahkûm edilen, zehirleri sergilenen yazı başka bir yerde övülmüş, faydalarına değinilmiştir. Yasalar söz konusu olduğunda yazmak yakışık alır, yasaların yazarı da okuru da saygıdeğer bir kişidir, yazı politik ve toplumsal hayat için iyidir.

Artık Derrida’nın analizinin Stiegler için önemine gelebiliriz. Birincisi, Platon’un tasavvur ettiği gibi mutlak anlamda saf, içsel bir yaşayan bellek fikri çelişiklere yol açıyorsa, karşıtlığı yeniden kurmak gerekir, çelişikden ortaya çıkan sonuç, canlı belleğin zaten daima bellek yardımcısında kayıtlı olduğudur. Bu nedenle bellek yardımcılarının tarihindeki evreler, canlı belleğin ifadeleri olarak ele alınabilir. Bu tarihe grammatizasyon ismini vermeye, onu evrelerine ayıştırmaya ve bu evrelere tekabül eden zihinsel, toplumsal yapıları tarif etmeye Stiegler’i iten budur. Bu noktada

pharmakon kavramı devreye girer. Platon’u çelişkiye düşüren yalnızca alfabetik yazıya özgü bir sorun değildir, sorun bütün dönemler için yapısalıdır. Her bir gramatizasyon evresi için belleğin dışsallaşmasının ürettiği zehirler ve yine aynı koşullardan çıkan devalar olacaktır. Platon için yazı Sofistlerin elinde zehre dönüşür, ama Derrida’nın gösterdiği gibi Platon’un bu zehirden muaf olmaması bir yana, onu deva olarak gördüğü de söylenebilir. Stiegler bu mantığı, yani farmokoloji dediği şeyi, güncel dijital gramatizasyon evresi için çoğaltır, zehir/deva muhasebesini modern bellek aygıtları için sürdürür.

4.4. Dijital Dönemde Zehir ve Deva

Dijital ağlar ile cisimleşen gramatizasyon evresinde, Stiegler’in psiko-sosyal bireyleşme, bireylikten çıkma ve birey-ötesileşme kavramlarıyla ifade ettiği tespitleri doğrudan politik ekonomiye ilişkindir ve mevcut koşullarda sağaltıcı bir politikanın nasıl mümkün olabileceği sorusunu cevaplamaya çalışır. Stiegler’e göre bu dönemin genel politik ekonomik karakterinde tehlikeler, zehirler ortadadır: Proleterleşmenin tüketiciyi de kapsayacak şekilde yayılması ve tüketimciliğin ürettiği kültürel zehirlenme. Ancak bu dönemin bellek araçlarına bir *pharmakon* olarak bakılacaksa, bu araçların zehirlere deva olabilecek özelliklere de sahip olmaları gerekir. Stiegler’in katılımcı bir arzu ekonomisini gündeme getirmesinin, dijital ağların ya da daha özel olarak dijital videonun sunduğu imkânları bu cepheden tartışmasının sebebi budur.

Stiegler tüketimciliğin ürettiği kültürel zehirlenmeyi nasıl tarif eder? *Politik Ekonominin Yeni Bir Eleştirisi İçin* (2012) adlı metnin izleğini takip edecek olursak, Stiegler öncelikle çağdaş felsefede genel bir problem saptar: “Günümüz felsefesi politik ekonomi eleştirisinden elini eteğini çekmiş durumdadır ve bu yeterince büyük bir felakettir.” (s. 31) Bu duruma çeşitli mazeretler üretilse de, bu ilgisizlik ve sessizlik egemen ideolojinin sarsılmazlığı mitini besleyen, yeni kuşakları savunmasız bırakan ve teknokratların, siyaset adamlarının, sanayicilerin inşa edilmiş ekonomik yapıyı doğallaştırmasını kolaylaştıran sonuçlar yaratmaktadır. Politik ekonomik eleştiri, yani politika ve ekonominin “ayrıştırılamaz” kabul edilerek “emeğin başkalaşımını”, “üretim ve tüketim süreçlerinde mekânların işlevselleşmesini” ve sonuç olarak “sosyal ilişkilerin işlevselleşmesine boyun eğen ticareti” düşünüp eleştirme çabası, Stiegler’e

göre başka kanallardan sosyologlar, iktisatçılar ve bilgisayar uzmanları tarafından yürütülmektedir.²¹ (s. 34)

Stiegler'in emek süreçlerine ilişkin tezleri, Marx'ın emek değer kuramının endüstriyel kapitalizmin üçüncü evresi, yani bilişsel evresi için (birinci evre on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda buhar makinası ve demiryolları, ikinci evre ise petrokimyaya dayalı metalürji ve otoyol ağları üzerine kuruludur) bir güncellemesi niteliğindedir. Stiegler Marx'ın sermaye birikim rejimine ilişkin şu çıkarımından hareket eder: Kapitalist piyasa ekonomisinde verimliliği artıran faktörler (sabit sermayede artış ya da teknolojik gelişme), aynı anda kâr oranının düşme eğilimi göstermesine neden olur ve bu süreç gitgide yapısal bir krizle sonuçlanır. Bu verimlilik artışı genellikle üretim için gereken emek zamanının yani değişken sermayenin azalmasıyla sonuçlanır. 1990'lara tekabül eden bu türden bir verimlilik artışı evresinde, neoliberal ideolojiden beslenen yaygın tez, bu sürecin emeğin sonunu getireceğini ve kâr oranındaki düşme eğiliminin aşılabileceğini müjdelir. Stiegler'e göre bu tez tamamen yanlıştır ve 2008 kriziyle sonuçlanan bu süreç Marx'ın öngördüğü haliyle sistemsel bir krize tekabül eder ancak Marx'ın tahmin edemediği yeni bir durum söz konusudur. Sistemin devam etmesine olanak sağlayan, proleterin üretici enerjisi ya da endüstrinin motor enerjisinden başka yeni bir enerji devreye girmiştir: "[...] yeni enerji artık *proleterleşmiş tüketicinin* enerjisidir: Tüketicinin *libidinal* enerjisinin sömürülmesi *libidinal* ekonomiyi ve aslında bütünüyle ekonominin kendisini de dönüşüme uğratar, bunları birbiriyle imha eder." (s.39)

Stiegler'in proleterleşme kavramını devreye soktuğu bu nokta şu üç tez üzerine kuruludur: Birincisi, Marx pratik becerinin (*savoir-faire*) imhası ile emek gücünün oluşturulmasını, yani üretimin proleterleşmesini analiz etmiş ancak yaşama bilgisinin (*savoir-vivre*) imhası ile tüketim gücünün yaratılmasını, yani tüketimin proleterleşmesi sürecini kestirememiştir ve bu süreç libidinal ekonomi olarak düşünülebilir; ikincisi proleterleşme, gramatizasyon süreci içine yerleştirildiğinde bir

²¹ Metindeki emek süreçlerinin güncel görünüşleri üzerine tezler de bu kanallardan beslenmektedir: 3. sanayi devrimi çağında çalışmaya ilişkin analizleriyle Jeremy Rifkin, çalışma ve istihdam arasında yaptığı kurucu ayrımıyla Andre Gorz, gayri maddi emek analizleriyle Antonella Corsani ve Maurizio Lazzarato ve sayısal ağ teknolojileriyle gelişen emek pratiklerinin etik boyutlarını değerlendiren Pekka Himanen ve Kenneth McKenzie Wark, Stiegler'in referanslarından bazılarıdır.

bellek kaybı olarak düşünölmelidir ve bu anlamda Platon'un yazı ve bellek kaybı üzerine düşönceleri bu çerçevenin temelidir; üçöncüsü proleterya işçi sınıfı değildir, Marksist literatürde sık rastlanan bir yorumun aksine, proleterleşme her sınıftan insanın dâhil olduğu bir süreçtir.

Stiegler birinci tezi şöyle ortaya koyar: Marx için emek gücünün oluşmasında temel faktörlerden birisi, işçinin pratik becerisini makineye devretmesi, makine sayesinde el emeğinin gerektirdiğı güç ve yetkinliğın azalmasıdır. İşçi makinenin işi soyutlama biçimine tabidir, bu nedenle işçinin yetkinliğinden değil, makinenin yetkinliğinden söz edilebilir, bunun sonucunda işçi ücretli emek ya da emek gücüne dönüşür. Bu sayede emek gücü “artık bir bilgi değil, ticari bir mala dönüşmüştür. Eskiden aletleri olan ve araç gereçlerini kullanan işçinin kendisi artık, aletleri kullanan makinelerin hizmetinde bir alete dönüşmüştür.” (s. 52) Gramatizasyon süreci merceğıyle bakıldığında, emek sürecinde makinenin yaptığı, aslında işçinin davranışlarını, eylemlerini otomatikleştirmektir ve bu işçinin emeğe ilişkin kurucu belleğinin makine vasıtasıyla dışsallaşmasıyla sonuçlanır. Bu anlamda endüstrileşme, emek sürecindeki insan davranışlarının tekrarına yani yeniden üretimine olanak verecek şekilde kaydedildiğı yani ayrıklaştığı evredir. Stiegler bu süreci işçinin bireyliğini kaybettiğı, pratik bilgi ve becerisinin silindiğı bir süreç olarak yorumlar ve üretimin proleterleşmesi derken kastettiğı budur.

Bu süreç kapitalizmin ikinci aşamasında sınırlarına ulaşır ve “Fordist tavizle” birlikte yeni bir döneme girilir. Bu refah devletinin, nüfusun sağlık ve işsizlik yardımlarına kavuştuğı Keynesçi önlemlerin dönemidir. (Dillet, s.85) İşçilerin daha yüksek ücretler ve daha iyi sosyal şartlar kazanmasını sağlayan bu taviz, aynı zamanda üreticilerin tüketici tipine dönüşmesini de sağlar, böylece tüketici oluşmaya başladığı anda bir proleterleşme sürecini de başlatır: “Tüketicinin proleterleşmesi, kâr oranının düşme eğilimine engel olmayı mümkün kılan kitle piyasalarını meydana getirir, tüketicileri bir alım gücüyle süsleyerek onlara emek güçlerinin yenilenmesinden daha fazlasını sağlar, böylece pratik olarak Marksist sınıf mücadelesi kuramının temelini zayıflatır.” (s. 54)

Sorun yirminci yüzyılın sonlarında daha da karmaşık bir hal alır, artık “tüketicilerin libidinal enerjilerinin imhası ve itkilere parçalanması” söz konusudur.

Stiegler'in libidinal ekonomi kavramını işe koştığı nokta burasıdır: Tüketicinin zihinsel ya da bilişsel proleterleşmesinin nedeni uzun erimli arzu yatırımları yapmasına olanak veren yaşama bilgilerinin kapitalizmin yeni evresinde imha edilmesidir. Bireyleşme, birey ötesileşme ve bireylikten çıkma süreçleri bu düğümde işler haldedir, dijital ağların yarattığı sosyo-teknik yapı içinde “bireyleşmeyi pekiştirerek libidinal enerji” biriktirmek de piyasanın bireylikten çıkmayla sonuçlanan kısa devreci mantığına yenilmek, enerjinin itkilerle sönümlenmesine müsaade etmek de mümkündür. (s. 56) Stiegler'in bireyleşme ile birlikte ele aldığı birey-ötesileşme (*transindividuation*) ise arzu devreleri uzun dolayimler kurdukça sürece eklenen kolektif boyutu, yani bireyleşmenin toplumsal ilişkilerin, karşılıklılığın hareketiyle kazandığı daha üstün seviyeleri vurgular. Bu kavram yaşama bilgisinin yeniden tesis edilmesi için, “olumlu dışsallıkların” altyapısını sağladığı kurucu süreçleri işaret eder.

Stiegler'in yaşama bilgisi gibi temel, biraz da muğlak bir kavrama başvururken nasıl bir felsefi zemin üzerinde durduğu sorulabilir, bu da bizi ikinci teze, proleterleşme ile gramatizasyon bağlantısına getirecektir: Stiegler'e göre proleterleşme gramatizasyon süreci içinde üreyen bir zehir gibi düşünülebilir, böyle bakıldığında Platon da yazının ürettiği sofistlik bellek kaybını mesele ederken aslında bir tür proleterleşmeden bahsediyordur. Platon'un Sofistlerin bellek tekniklerinde gördüğü sorun yani canlı belleğin güç kaybetmesi, ölü belleğin canlı belleği ikame etmesi aynı zamanda düşüncenin kaybolmasına neden oluyordur. İşte Stiegler'in yaşama bilgisi derken kullandığı Platoncu şema budur, eğer Platoncu bellek kaybı temel bir bilgi kaybını işaret ediyorsa, bir tür proleterleşme olarak düşünülebilir. Bu genel bağlantı, Stiegler'in hem makineleşmeyi ve dijitalleşmeyi temel bir bellek sorunu olarak ele alarak Derrida'nın Platon'dan hareketle ürettiği *pharmakon* mantığını tüketicinin güncel durumuyla ilişkilendirmesini sağlar hem de Sofistik bellek kaybını proleterleşme kavramıyla birlikte yeniden yorumlamasına izin verir. Basitçe, dijitalleşmiş kapitalist endüstriyi bir gramatizasyon dönemi olarak ele alarak Platon'un canlı belleğinin güncel bir muhasebesini yapar. Antik Yunan'da ortaya konduğu haliyle belleğin teknik dışsallaşmasının yarattığı bilgi kaybı sorunu Stiegler'de gündelik karşılığı açık olan güncel bir sorundur, dijital bellek teknolojileri canlı belleği bağımlılaştırmakta ve güçsüzleştirmektedir. Pratik hayattan basit örneklerle açıklanan bu durumu – telefon numaralarını aklımızda tutamamak, imla bilginin silinmesi vs. – Stiegler “bilişsel ve duygusal proleterleşme” olarak tarif eder

ve bu süreçte “becerilerimizi, yaşama bilgilerimizi, kuramsal düşünmeyi” kaybettiğimizi söyler. (s. 44) Duygusal proleterleşme fazla vurgulanmasa da, bu Platoncu şemayı tüketicinin güncel durumuna bağlayan önemli bir ilmdir. Makinelerin duygusal davranışları ayırıştırması ve yeniden üretmesi, hizmet endüstrisinin elektronik ağlarda geliştirdiği tekniklerle tüketicinin kısa vadeli itkilerinin sürekli harekete geçirildiği, bireylikten çıkma hatlarını güçlendiren ve hızlandıran vahim bir süreç yaratmıştır.

Üçüncü tez ise, sorunun sınıfsal kapsayıcılığıyla ilgilidir: Tüketici nüfus sınıfsal olarak heterojendir, bu nedenle problem yalnızca işçi sınıfına özgü değildir ve yalnızca üretim araçlarının mülkiyeti üzerinden düşünülmemelidir. Proleterleşme süreci makine tarafından bilgisi devralınan işçiyi aşmıştır, ağlar, hizmetler, unutmama nesneleri herkesin bilgisine, belleğine taliptir. Bu nedenle proleterya basitçe işçi sınıfından oluşan sabit bir kitle değildir, aksine proleterleşme gramatizasyon içinde dikkati ve libidinal enerjisi tahrip edilen, bir şekilde tüketici haline gelmiş herkesi kapsayabilecek akışkan bir süreçtir. Stiegler bu doğrultuyu takip ederek kabataslak, zayıf denebilecek bir sınıfsal analiz de yapar: Orta sınıflar proleterleştiği için kaybolma eğilimindedir, küçük burjuvazi ile ayrı değerlendirilmesi gerekir çünkü küçük burjuvazi “kendi varlığını idame ettirmenin ötesine geçmiştir.” (s. 81). Her ne kadar gözleme dayalı basit bir iddia da olsa, bu tür bir analizde kategorilerin daha net tarif edilmesi ve en azından daha önce yapılmış bir araştırmayla tezin desteklenmesi beklenir. Yine de Stiegler’in vurgusunu doğru noktaya çekmeye çalışırsak, burada kast edilen her şeyi hesaplanabilir ihtiyaçlara dönüştüren tüketimciliğin sınıfsal katmanları kat etmesi, belirli bir toplumsal sınıfa özgü bir zehirlenme olmamasıdır.

Tüketimciliğin ürettiği kültürel zehirlenmeyi açıklamak için Stiegler, Adorno ve Horkheimer’in klasik kültür endüstrisi eleştirisini takip eder: Kültürün ticarileşmesi, kültürel ürünlerin standartlaşması, kitlelerin boş zamanlarının reklam sektörü için manipüle edilmesi gibi belirtiler çoğalarak ve şiddetlenerek devam etmektedir. Stiegler için Adorno ve Horkheimer’in Hollywood üzerine söyledikleri özel bir öneme sahiptir çünkü kültür endüstrisinin ideal nesnesi sesli filmin, izleyicinin tasavvur gücünü ve düşünsel etkinliğini felce uğrattığı saptaması, Platon’un Sofistik

bellek teknikleri için söyledikleriyle paralellik arz eder.²² Sofistlerin pharmakon kötüye kullandıkları ve düşünceye kısa devre yaptırarak ruhları bilgiden yoksun hale getirdikleri gibi, Hollywood da izleyicilerin tasavvur güçlerini kaybetmelerine ve tüketicilere dönüşmelerine neden oluyordur. Ancak bu eleştirinin eksikliği Adorno ve Horkheimer’in tekniğin farmakolojik karakterini atlamaları, yani onun yalnızca zehrine odaklanmalarıdır. (Stiegler, 2011, s.295) Öyleyse Stiegler’in farmakolojik anlayışı zorunlu olarak devaya ilişkin bir bakışı ve arayışı içermelidir.

Bu durumda dijital kültürle ilgili deva nerede aranmalıdır? Stiegler bu noktada temel tezini şöyle özetler: “Benim tezim, pharmakon’un diyalojik bir işbirliği ortamı oluşturduğu bu ağimsı kapitalizmle beraber gramatizasyonun da ciddi bir dönüşüm geçirdiği yönünde: Bilişsel faaliyetleri proleterleştiren sayısal ağlar, birleşik ortamlara, yani proleterleşmenin dayandığı ayrışma ve bireylikten çıkma süreçlerinin önünü alabilecek bireyleşme ortamlarına imkân tanıyan bir kopuşa neden oluyor.” (2012, s. 64) Anılan birleşik ortamlar dijital kültürün ürettiği katılımcı çalışma ve emek süreçleri, spesifik olarak da Pekka Himanen ve McKenzie Wark’ın tarif ettiği hacker etiği ile örneklenir. Stiegler, bu etiğin, yeni gramatizasyon evresinde çalışmaya ilişkin radikal bir değişiklik önerdiğini, katılıma ve işbirliğine dayanan bir ekonomik modeli tohum halinde içerdiğini düşünmektedir. Stiegler’in hacker kültüründe ilgisini çeken, çalışmaya ve üretmeye kapitalist tüketimci modelin dışında bir yaklaşım geliştirebilmeleridir. Kolektif bireyleşme ya da birey-ötesileşme sürecinin kısılcımlarını burada görmesinin nedeni, bu grupların tüketim için çalışma diyebileceğimiz modele bir alternatif sunmasıdır. Stiegler’e göre bu model uzun birey-ötesileşme dolayımına olanak veren “olumlu bir dışsallık” yaratmaktadır.

Uzun birey-ötesileşme dolayımı ile kastedilen üretim ile tüketim süreçlerinin keskin bir şekilde ayrılamayacağı, ekonomik değerin kısa vadeli hesaplara indirgenemeyeceği, geçici çalışmanın norma dönüştüğü, kolektif ilişkilere izin veren bir arzu yatırımdır. Üretim ve tüketim süreçlerinin keskin şekilde ayrılamaması, bir karşıtlık olarak düşünülememesinin nedeni, bu türden bir modelin içinde pasifleşmiş tüketicinin olumlu yönde dönüşmesinden kaynaklanır. Tüketici ile üretici etkileşimin iki ucunda, birbirinden bağımsız aktörler olmaktan çıkar, roller geçişli hale gelir. Bu

²² Adorno & Horkheimer’in Hollywood eleştirileri için bakınız: s. 170 – 180. Stiegler’in değerlendirmesi için bakınız: Stiegler, 2011b, s. 35 – 40.

olumlu kültürel dönüşüm ekonomik değerin oluşumunu dönüştürür, “yeni katılım mekanizmalarını, kamu gücünün yeni bir biçimini ve sosyal mülkiyetin yeni nesnelerini gerektirir.” (s. 68) Geçici çalışma, Stiegler’in özellikle üzerinde durduğu husustur, çalışma zamanının örgütlenmesinde çalışmanın kesintili/geçici olması, Roma kültüründen bu güne “insan faaliyeti zamanının soylu kısmının” yani “özgürlük ve ‘kendilik kaygısı’ anlamına gelecek şekilde” akıl etkinliği için ayrılmış boş zamanın ya da *otium*’un koşuludur. (s. 69-70) Bunun karşıtı, yani çalışma zamanı ya da *nec-otium* ise hesaba indirgenebilir, ölçülebilir, piyasa ekonomisinin düzeni içinde düzenlenebilir. Geçici çalışma zamanının alternatif bir ekonomik modeldeki önemi bu ayırım üzerinden ortaya çıkar, yeni emek süreçlerinde çalışma zamanı, boş zamanı istila ederek çalışmayı geçici olmaktan çıkarmaktadır oysa uzun birey-ötesileşme dolayımını mümkün kılan boş zaman yani *otium*’dur. Kolektif bireyleşme, hesaplanamayacak değiş-tokuşlar ancak ortak boş zamanın kazanılmasıyla gerçekleşebilir ve dijital sosyo-teknik ortam bu sağaltıcı kazanıma imkân vermektedir.

Bu genel yaklaşımı izleğe yerleştirmek için şu soruyla devam edelim: Stiegler’in politik ekonomi eleştirisinin tanımlayıcı anlamıyla teknolojik determinist olduğu söylenebilir mi? Yani politik ya da ekonomik koşulları belirleyen birincil etkenin teknoloji olduğunu mu ileri sürmektedir? Stiegler’in genel planda politik zehri de devayı da aradığı alanın teknolojik olanaklar ile sınırlı kaldığı söylenebilir, bu nedenle teknolojik determinizm, ayrıksı kavramlarla yüklü bu eleştirinin temel varsayımlarından biridir. Richard Beardsworth, bu determinist şemanın doğurduğu sorunların Stiegler’in hem Marx hem de Freud yorumu için geçerli olduğunu ileri sürer ve eleştirisinin teknolojik determinizm dozu nedeniyle büyük genellemelere düştüğünü ve güncel, spesifik politik sorunları ıskaladığını belirtir. (s.185) Beardsworth’e göre, Stiegler politik ekonomiyi teknoloji üzerinden yorumlar ve bu nedenle ekonomik olanın özgüllüğünü kaybeder, bu da onu çağdaş kapitalist biçimlerin nasıl benimsendiğine ilişkin yerini bulamayan sonuçlara götürür. Stiegler’in teknoloji çerçevesinin Antik Yunan’a dayanması ve bu çerçeveyi çağdaş teknolojik duruma uyarlaması sorunludur, çünkü ekonomik olanın toplumsal olandan ayrılması ve tek başına, bağımsız bir varlık kazanması Antik Yunan’da karşılığı olmayan yeni koşulların çerçeveye dâhil edilmesini gerektirir. Stiegler’in yabancılaşmış tüketiciye odaklanması, çağdaş kapitalizmin bilişsel boyutları dikkate alındığında önemlidir ancak amacı yeni bir politik ekonomik eleştirinin ana hatlarını

çizmekse, Yunan çerçevesi küresel kapitalizmin nasıl düzenlemeye tabi kılınabileceğiyle ilgili çözüm sunmakta yetersiz kalmaktadır. Marx'ın ekonomi politik eleştirisini teknoloji üzerinden Platon ile bağlamak vaat ettiği çözümü göstermekten acizdir çünkü teknik destekler ya da “mevcut durumda teknik desteklerin politik benimsenme eksikliği” politik sorunları esasen belirlemez. (s. 191) Bu iddia “tek yönlü teknolojik determinizm” içinde kalma riski taşımaktadır ve bu nedenle politik hedefini ıskalamaktadır. Beardsworth, Stiegler'in Freud yorumunun da bu tür bir teknolojik determinizm içinde kaldığını belirtir, özellikle “psiko-teknolojilerin genel olarak psişik aygıtı” kontrol ettiği iddiası bu tür bir iddiadır. (s. 194) Beardsworth'ün açıklamasıyla, “bir arkaplan koşulunu (teknolojiyi) bütün psişik aygıtın radikal bir belirlenimine dönüştürür.” (s. 194) Bu nedenle libidinal ekonomi müdahalesi, daha incelikli ayrımlara ihtiyaç duyarken genelleyici yargılara düşmekten kaçamaz.

İyi işlenmiş ayrımların eksikliğinin doğurduğu indirgeme ve aşırı genelleme sorununa Dillet de dikkat çeker. (Dillet, s.90) Stiegler'in proleterleşme kavramını pek çok örneği açıklayan, evrensel bir kategori olarak kullanması özgül teknik nesnelerin veya koşulların ürettiği belirli hallere karşı bir görüş bozukluğu yaratmaktadır. Platon proleterleşmenin ilk düşünürü olarak etiketlendiğinde, milattan önce beşinci yüzyıldan günümüze bütün teknik nesnelerin neden olduğu belirtiler, tek bir sürece tercüme edilmekte ya da indirgenmektedir. Dillet'ye göre, proleterleşme kavramı ile ortaya çıkan genelleme mantığının en büyük dezavantajı, çok fazla şeyin yanlış gittiğine dair bir intiba uyandırması nedeniyle cesaret kırmasıdır, daha isabetli ve kesin teşhisler koyabilmek için zamanı ve mekânı sınırlandırmak gerekmektedir.

Öyleyse teknolojik determinizm, bu tür bir bağlamda temelde bir indirgeme ve genelleme sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekonomik ve politik dönüşüm süreçleri, teknolojik dönüşüm süreçlerine indirgenmekte, bu indirgeme hamlesi genellemelere yol açmakta, bu nedenle daha karmaşık olması beklenen bağlantılar ve neden sonuç ilişkileri basitleşmektedir. Yapılan çıkarsamalar, aslında teknolojik dönüşümle sınırlıyken kolayca politik sonuçlar olarak ortaya konulabilmektedir, bu da hedefin ıskalanmasına neden olmaktadır. Dijital teknolojiler tüketimciliği besleyen önemli bir yapısal faktör olabilir, ancak çerçeve yalnızca bu etkenle sınırlı kaldığında elimizde kalan, titizlikle yapılmış analizlerden çıkan sınırları çizilmiş sonuçlardansa, muğlak genellemelerdir.

Bu determinist bakış açısı güncel politik duruma ilişkin, merkezde teknolojik koşullar olacak şekilde çözümler ararken, tekniğin ürettiği toplumsal/siyasal yapılara indirgenmiş bir tarihsel anlatıyı da içerir, Stiegler'in gramatizasyon evrelerine ilişkin genellemeleri bu tür tek yönlü determinist anlatıların rafine edilmiş örnekleridir:

Gramatizasyon sürecinin, medeniyetleri somut teknik koşullara göre karakterize eden ve temellendiren bilişsel ve kolektif bireyleşme sürecini nasıl değiştirdiğini anlamak için, okur-yazarlaşma sürecinin ve toplumun okur-yazarlaşmasının farklı evrelerinin, yani Batı'nın bütün yönleriyle gelişmesinin temelini ve bunun nasıl dünya ölçeğinde Batılılaşmadan çıkmış bir endüstrileşmeye yol açtığının incelenmesi gerekir – elbette, burada bunun yalnızca bir taslağını sunabilirim. Alfabetik gramatizasyon, zihin gücüne dayanan (*noetik*) özerkliği ortaya çıkartan, yasanın yazılmasıyla oluşmuş hukuk önünde eşitliği geliştirirken, tarihyazımı çerçevesinde gelişen anlatıyı kolektif bireyleşmenin ilkesi haline getirir, bu süreç Yunanlılarla gerçek yurttaşlığın oluşmasına neden olur. Yahudilerle tek tanrıcılığın, sonrasında matbaayla birlikte yeni türde bir dini bireyleşmenin, Reform'un oluşmasıyla sonuçlanır ki bu, Max Weber'e göre kapitalizmin vücut bulmasının ön koşuludur. Daha sonra Yayın Dünyası'na (*Republic of Letters*) ve Aydınlanma'ya, yani Fransız Devrimi'ne, son olarak da demokratik endüstri toplumunda yaşayan herkesin okur-yazarlaşmasını ve özgürleşmesini başlatan zorunlu halk eğitiminin genelleşmesine neden olur. (Stiegler, 2010, s. 48)

Bu taslağın dayandığı şemanın nedenlerden oluşan tarafında alfabe, matbaa gibi somut teknik koşullar, sonuçlardan oluşan tarafında ise hukuk, yurttaşlık, tarihsellik, din, kapitalizm ya da liberalleşme gibi toplumsal, politik ve ekonomik koşullar ya da süreçler vardır. Peki, bu inceleme taslağında sorun nerededir? Yasa yazımının mümkün hale gelmesini sağlayan alfabe ise, yurttaşlık olarak adlandırılan politik özneleşme sürecinin nedeninin “alfabetik gramatizasyon” olduğunu söylemek neden yanlış olsun? Ya da aynı şekilde matbaanın toplumsal, politik sonuçları hakkında bu tür bir tarihsel anlatı akla yakın değil midir? Sorun aslında bu anlatının doğru ya da akla yakın olmaması değildir, aksine ilk bakışta ne yanlış ne de yadırgatıcıdır, ancak sorun politik, toplumsal sürecin mutlak şekilde teknik koşulun bir sonucu olarak çizilmesidir yani incelemenin eksik ve tek yönlü olmasıdır, bu nedenle indirgemeci genellemelerden kurtulamamaktadır. Alfabetik yazı, hukuka dayalı kolektif bireyleşmenin tarihte ortaya çıkmasının koşullarından biri olabilir, ancak biricik nedeni, yeterli nedeni değildir. Alfabetik yazının teknik koşullarda mevcut bulunduğu ancak hukuk önünde eşitliğe dayanan yurttaşlığın gelişmediği bir tarihsel-toplumsal durum tasavvur edilebiliyorsa, yeterli nedeni sağlayan başka koşulların da açıklamaya

dâhil edilmesi gereklidir. Ya da matbaa olmadan Aydınlanma ve zorunlu toplumsal eğitim sürecinin tasavvur edilemeyeceği makul bir önermedir fakat bu sonuçlar matbaanın teknik koşullarda mevcut bulunmasının zorunlu değil, mümkün sonuçlarıdır. Başka mümkün sonuçları incelemeye dâhil etmemize izin vermeyen bu anlatı taslağı, bu nedenlerle tarihsel süreçleri determinist bir şemanın içine sıkıştırmaktadır.

Bununla birlikte, bu tarihsel anlatı günümüze yaklaştıkça, Stiegler’de bu şemanın içerdiği determinizm dozu seyrelir ya da hassas determinizme kaymaya başlar. Bunun göstergesi, Stiegler’in giderek teknik koşullara politik gündemlerle şekil verilebilmesini sağlayacak müdahalelere yer açacak bir eylem alanını tarif etmeye çalışmasıdır. Böylece tartışma teknik nesnenin yarattığı koşulların nasıl dönüştürülebileceğine ilişkin bir arayışa dönüşür, aslında bu Stiegler’in devanın nasıl üretilebileceği sorusunu terk etmemesinden kaynaklanır. Böylece görsel-işitsel nesneyi de yukarıda taslağını çizdiği gramatizasyon sürecinin bir parçası olarak ele aldığı ve bu mercek ile tek bir teknik koşula daha yakından baktığında nasıl belirtiler gördüğü açıklık kazanır.

4.5. Dijital Videonun Sağaltıcı Etkileri

Stiegler öncelikle, görsel-işitsel aygıtın on dokuzuncu yüzyılda başlayan teknik dönüşümünün kısa bir tarihini sunar. Bu tarihe göre, analog görüntü teknolojisi ve hertz ağları televizyon üzerine kurulu belirli bir ekonomik organizasyonu mümkün kılmıştır, bu organizasyon seyircinin eylem alanını sınırlar ve görüntülerin bir takvime bağlanmasını gerektirir. 1980’lerde video kayıt olanağıyla birlikte seyircinin eylem alanı bir adım genişler ancak asıl dönüşüm dijital video sunucularının devreye girmesiyle gerçekleşir. Bu dönüşümle ortaya çıkan önemli teknik özellikler izleyici ya da kullanıcıların görüntülere erişimini yeniden düzenleyen üst veriler ve gezinim işlevleridir. (2010, s. 49) Ağ yapısının bir bileşeni olarak üst veri, dijital nesnelerin ağın içinde düzenlenmesini sağlayan verilerdir ve bu kullanıcıların yapıyı düzenleyebilmesine olanak tanır. Gezinim işlevleri, yani görüntüyü durdurma, geri ya da ileri sarma gibi basit teknik olanaklar ise seyircinin görsel-işitsel nesne ile ilişkisini dönüştürecektir.

Stiegler'in tartışmayı görüntü teknolojilerinin teknik tarihinden başlatmasının nedeni, ayrıklaşma kavramının bu dönüşüme tekabül ediyor olmasıdır. Analog görüntünün dijital analize açık bir teknik biçim kazanması ayrıklaşma sürecinin belirgin bir örneğini teşkil eder, bir akış olarak algılanan analog görüntünün parçalı hale gelmesi görsel-işitsel nesnenin tarihinde somut bir kırılma yaratır. (s.50) Bu analog görüntüde var olmayan bir *diakritik* işlevin, yani akışı seçme, değerlendirme, işleme, vurgulama olanağının kullanıcı için ortaya çıkması demektir. Yakından bakıldığında analog kaydın yaptığı işlem de ayrıklaşma olarak tarif edilebilir, onun aracılığıyla ışık ya da ses sinyali ayrık hale geliyor ve nicelik kazanıyordu, fakat burada ayrıklaşma kullanıcıdan gizli gerçekleşmektedir (bilgisayar uzmanlarının deyimiyle işlem “kullanıcı için saydamdır”) ve bu nedenle izleyicinin deneyimi süreğenlik yanılsamasına tabidir. Öyleyse ayrıklaşma zorunlu olarak bir eylem alanının açılmasına neden olmaz, bu sürecin kullanıcıya açık ya da kapalı olması da önem arz eder. Stiegler'e göre bu proleterleşmenin bir görünümü olarak “bilginin makineye devredilmesidir” ve analog medyanın “üretici ve tüketici” arasındaki keskin ayrıma izin vermesinin nedeni budur.

O halde Stiegler'in temel tezi şöyle özetlenebilir: Görüntünün dijitalleşmesi, kendiliğinden tüketicinin üreticiye dönüşmesine yardımcı olan ve proleterleşme zararına çalışan bir boyuta sahiptir. Teknik özellikler bakımından üst verilerin “aşağıdan yukarıya” düzenlenebilmesi, yani internet kullanıcılarının yeni “katılımcı ağ mimarisi” sayesinde “etiketler, anahtar kelimeler, indekslemeler, açıklamalar” üretebilmeleri, doğrudan kullanıcının özerkliğini genişletir. Stiegler bu olanağın “insanlık tarihindeki radikal bir yenilik” olduğunu söyleyecek kadar iddialıdır, çünkü bu “sembolik iktidar biçimi” tarihi Mezopotamya'ya götürülebilecek şekilde, resmi kurumların elinde olmuştur. (s. 52) Aşağıdan yukarı üst veri üretimine bir de gezinim işlevi eklendiğinde, bu görsel-işitsel çalışmaların doğrusal olmaktan çıkarak işaretlenebilmesine, kullanıcıların “yollar açabilmesine ve kişisel açıklamalar yazabilmelerine”, böylece “işaretli okuma, işaretli dinleme ve işaretli görmenin” herkes için erişilebilir bir imkân haline gelmesine sebep olacaktır.

Bu radyo ve televizyon kanallarının oluşturduğu “takvim organizasyonunun” sonu demektir: Artık toplumsal eşzamanlılık yaratan “programlanmış bir görsel işitsel akış” yerine, görsel işitsel nesnelerin oluşturduğu stoklar ve bunların analiz-sentez

araçlarına sahip üreticiler geçmiştir. MPEG gibi görüntü standartları, analog formatta gizli olan bilginin kullanıcıya açık hale gelmesini, görsel işitsel nesnenin üretici yararına ayrıklaşmasını sağlamış, izleyicinin algısal kapasitesini artırmış ve tüketimci endüstriyel modelin sarsılmasına neden olmuştur. Ayrıca Stiegler, ayrıklaşmayı otomatikleştiren algoritmalarından bahseder, bunlar görüntünün içindeki mekânları, zamansal ve mekân-zamansal devamlılığı sağlayan (kesmeler ve kamera hareketleri gibi) unsurları parçalara ayırmayı ve parçaların içinde nesneler, sesler, yüzler gibi tekrar eden çeşitli birimleri aramayı mümkün kılan araçlardır. (s.51) Görsel işitsel akışın ayrıklaşmasının bir sonraki aşaması, izleyicinin hareketli görüntüye erişim biçiminde bir sıçramaya tekabül eder, bu yalnızca izleme deneyimini radikal şekilde aktifleştirecek bir sıçrama olmakla kalmaz, hareketli görüntülerin, sesin ve yazılı metnin senteziyle yeni ifadelerin keşfedilmesini, dijital görsel işitsel nesneye özgü stillerin türetilmesini gerektirir. Sonuçta görüntünün üretilme, iletilme ve tüketilme koşullarında meydana gelen bütün bu teknik dönüşüm, Stiegler'e göre bireylerin zihinsel güçlerinde (yani noetik etkinlik olarak adlandırılan nitelikte) yeni bir aşamaya geçişi tetikleyebilecek potansiyele sahiptir.

Bu çıkarsamalar, dijital video platformlarının neden Antik Yunan'da alfabenin ortaya çıkışı ile bağlantılı şekilde, oldukça geniş bir ölçekte incelendiğini daha açık şekilde gösterir. Tinnel'in özetlediği şekliyle, birincisi, bir gramatizasyon evresi olarak değerlendirildiğinde çocukluk çağına olduğu söylenebilecek ağ tabanlı görsel işitsel medyanın üretebileceği yeni kültürde nasıl kavramsal icatlara ihtiyaç duyulduğunu belirleyebilmek için alfabetik yazının keşfi verimli bir kaynaktır; ikincisi, bu karşılaştırma bugünün görüntü merkezli kültüründe makul bir konum belirleyebilmek için geniş bir tarihsel bakış açısı sunar; son olarak da aynı sürecin bir parçası olan bu iki an arasında salınmak, yeni gelişen mecraların olası sonuçlarını kavramamızı sağlayabilir. (s. 144) Stiegler'in dijital videoyu incelerken dikkat çektiği teknik özelliklerin bu karşılaştırmanın sonucunda vurgulandığı söylenebilir, alfabetik yazıya dayandığı zihinsel sıçramayı mümkün kılan teknik unsurların benzerleri görsel işitsel nesnede de seçilmektedir. Bu tür bir bakışın, mevcut güncel durumu tarihselleştirmeye elverişli bir zemin ürettiği de açıktır, öyle ki benzerlik temelde Antik Yunan üzerinden kurulmuş olsa da, güncel durum içindeki belirli bir özelliği açıklamak için yazının Mısır ya da Mezopotamya'daki tarihinden örneklere de

başvurulabilmektedir. Ayrıca, olası sonuçları öngören çıkarımlar da bu tarihsel örneklerle desteklenebilmektedir, bu sayede savlar somutluk kazanmaktadır.

Bu noktaya kadar, tartışma teknik koşullarla sınırlıdır, aslında Stiegler'in göstermeye çalıştığı bu koşullardaki dönüşümün kullanıcı, ya da izleyici için önerdiği eylem alanıdır. Yazının tarihine bakarak bazı özgül koşulların bu eylem alanını genişletmeye daha elverişli olduğu ileri sürülmektedir, görüntünün dijitalleşmesi de böyle bir evre olarak değerlendirilmektedir. Dijital görüntü, teknik özgüllüğü dikkate alındığında, daha önce tasavvur edilemeyecek keşiflere açıktır. Alfabenin ortaya çıkışı Antik Yunan'da nasıl yeni zihinsel alışkanlıkların ve yeni bilgi alanlarının ortaya çıkışını tetiklediyse, dijital görüntü de günümüz koşullarında bu türden bir potansiyele sahiptir. Üst-verilerin kullanıcı tarafından oluşturulabilmesi, görsel-işitsel nesnenin işaretlenebilir, alıntılanabilir, parçalanabilir hale gelmesi ya da ayrıklaşmayı otomatikleştirecek araçlar geliştirilebilmesi bu potansiyelin öncü görünümüleri olarak sıralanmıştır. Bu yenilikler, tüketimci kültür endüstrilerinin dönüşümünü gerektirecektir, bu anlamda Stiegler tekniğin içindeki devayı aramaktadır. Fakat bu sırada tarihsel dolaylımlar yardımıyla desteklenen iddialar, kullanıcının sağaltıcı etkiyi üretmede ve çoğaltmada müdahil olabileceği bir alan tarif etmeye çalıştığı ölçüde, katı bir determinizm anlayışından çıkmaya başlar. Bunun nedeni, tarif edilen alanın yalnızca teknikle sınırlı kalmaması, tekniğin içerdiği politik kültürel imkânlar kadar, politika ve kültürün tekniği nasıl şekillendirebileceğine de dikkat edilmesidir.

Örneğin, Tinnell “dijital retorik uzmanlarının”, gramatizasyon sorusunu Stiegler'in bıraktığı yerden devralmaları gerektiğini önerir, çünkü Stiegler görüntü stokunun üretebileceği ifade olanaklarına yalnızca değinmekle yetinir. (Tinnell, s. 145) Stiegler'inki gibi kuramsal yaklaşımlar, yeni medya teknolojilerinin tarihsel ve kültürel önemini tarif etmekle yetinse de, teorik soruların cevaplarını üretim alanında arayacak olanlar retorik uzmanlarıdır. Retorik uzmanları ya da üreticiler için bu teorik sorular yalnızca teknolojinin kendisiyle ilgili sorular olmaktan çıkar, yeni birleşimler, kompozisyonlar yaratmak için “işaretler (gramme) ve jestler, medya ve bedenler, teknoloji ve coğrafya” arasındaki biçimlendirici etkileşimler dikkate alınmalıdır. Dijital üreticiler yeni içerikler üretirken ara yüzlerin farklılaşma eğilimini gözetmek durumundadır ve bu eğilimi kökensel ya da dönemsel bir ara yüz kavrayışına sıkıştırmamak için Stiegler'in söyledikleri yardımcı olabilir. Öte yandan, Stiegler'in

karşılaştırmalarındaki bir takım uyumsuzluklar da üreticiler için yorumlanmaya açık sapaklar olarak düşünülebilir: Bu noktaya ilişkin bir örnek olarak Tinnel'in alfabenin aksine ağ tabanlı stok görüntünün sonsuz oluşuna dikkat çekmesi yerindedir. İdeogramlardan fonetik harflere, yazı teknolojisi giderek daha soyut ve ekonomik hale gelmiştir, alfabenin sonlu işaretlerden oluşması aslında işaretin içerdiği görsel enformasyonun kaybolmasıyla ilgilidir ve bu teknolojiyi öğrenme ve esneklik bakımından bu kadar verimli ve kalıcı yapan bu özelliğidir. Oysa görsel işitsel karakterlerden bahsedilebilirse bu stok açık, somut ve sınırsızdır, temel ayrıklaşmış birimler kümesi nicelik bakımından sürekli artmaktadır, bu nedenle biçimsel bakımdan karşılaştırmada birebir örtüşmeden bahsedilemez. Buna rağmen bu uyumsuzluk, dijital üreticilerin içinde düşündükleri mecrayı biçimsel olarak kavramalarına izin verebilir. (s.145) Tinnel'in bu uyumsuzluğu vurgulayarak dikkat çekmek istediği nokta, Stiegler'in çıkarımlarının ya da saptamalarının detaylarına inildikçe ortaya çıkan çelişkilerin, yeni ifade biçimleri üretmeyi amaçlayanların işine yarayabilecek çelişkiler olmasıdır.

Daha çok bu tür mecralardaki kültürel üretimin retorik ya da estetik sorunlarına odaklanan bu tartışma, Stiegler'in politik gündemi bakımından da tali değildir, deva olabilecek olasılıklar ancak bu tür soruların tartışmaya açılmasıyla ortaya çıkabilir, bu sorular çoğaldıkça da teknik belirleyici faktör olarak merkezi, temel konumunu yitirmeye başlamaktadır. Ağ tabanlı görüntü teknolojilerinin özgül teknik karakteri üzerine tartışma ancak üretebileceği sağaltıcı kültürel ve politik etki ölçüsünde önemlidir. Bu noktada Stiegler'in çıkardığı sonuçlar, genel izleğini takip eder: Birinci ihtimal, yani bu tekniğin üretebileceği zehir, ağ tabanlı toplumda toplumsal bağlantıların endüstriyel bir bağlam kazanması sonucunda, Platon'un yazı eleştirisinde saptadığı zararların yayılması, yani birey ötesileşme süreçlerinin kısa devreye uğraması, ağların tüketim ve kontrolü besleyecek şebekeler haline gelerek bireylikten çıkmayı sistematik hale getirmesidir. (2010, s.54) Öte yandan, katılımcı, ilişkisel ve işbirliğine dayanan bireyleşme süreçlerini besleyen, uzun dolayimler üreten “son derece katılımcı bir toplumun” da mümkün olduğu, tekniğin deva içeriği vurgulanarak ileri sürülebilir. Ayrıca bu yalnızca teknikle ilgili bir sorun değildir, bu toplum “katılımcı, analitik bilgiyi oluşturan kurumlarca, araştırma ve alandaki kamu öncelikli yatırım politikasıyla ve bu yeni gramatizasyon evresine uyumlulaştırılmış düzenlemelere sahip politik kurumlarca” desteklenebilir. (s.54) Stiegler'in odak

noktası bu kurumların yapısı ya da politikanın içeriği değildir ancak genel açıklamaya eklenen bu yan sav teknolojiyi daha geniş bir politik alanın içine yerleştirmiş olur ve teknolojinin politik bir gündemle, iradi şekilde şekillendirilebileceğini varsayar. Bu ek teknik koşulları, toplumu belirleyen tek ve en önemli faktör olmaktan bir anlamda çıkartmaktadır, bu koşullar bireysel ya da kurumsal aktörler için farkında olunması gereken verili durum olarak kalır, böylece müdahale alanı teknolojinin dışına taşmaya başlar ve indirgeyici yargılara varma riski azalır. Stiegler’in video platformlarını daha yakından incelerken tek yönlü katı determinizmin çözülmeye başlamasının nedeni, bu varsayımın açıklanabilir. Bu çerçevede teknik, amatörülüğün, oto-üretimin gerçekleşebilmesini kolaylaştıran altyapısal araçlar olarak değerlendirilir, ancak bu kültürün beslenebileceği başka kaynaklar da resme dâhil edilmiş olur.

Analizde teknik biçim yine de ön plandadır, video platformları söz konusuysa, üzerine düşünülmesi öncelik arz edecek temel dinamiği Stiegler “görüntünün metinselleşmesi” olarak adlandırır. (s.55) Asıl soru görüntü üzerine kurulu kültürün, metin üzerine kurulu kültürle rekabetinde düşümlenmektedir ve bu rekabet nesiller arası farklarla ilgilidir. Stiegler, N. Katherine Hayles’in “yoğun dikkat” ve “hiper-dikkat” arasında yaptığı ayrımı aktarır: Hayles çalışmasında, etkileşimli medya çevrelerinin yaygınlaşması sonucunda bilişsel stiller bakımından nesille ilgili bir dönüşümün içinde olduğumuz hipotezinden hareket eder, bu dönüşüm yoğun dikkatten hiper-dikkate geçiş olarak tarif edilmektedir. Bu iki bilişsel stil arasındaki farkı Hayles şöyle açıklar: “Yoğun dikkat, geleneksel olarak beşeri bilimlerle ilişkilendirilen bilişsel stildir, bu stil tek bir nesneye (örneğin Dickens’ın bir romanına) uzun bir süre boyunca odaklanmak, dış uyaranları göz ardı ederek kendini kaptırmak, tek bir enformasyon akışını tercih etmek ve uzun odaklanma sürelerine karşı yüksek toleransa sahip olmak gibi özelliklere sahiptir. Hiper-dikkat ise, odağı farklı işlemler arasında hızla değiştirmek, çoklu enformasyon akışını tercih etmek, yüksek bir uyaran seviyesi aramak ve sıkıntıya karşı düşük toleransa sahip olmak gibi özelliklerle tarif edilebilir.” (2007, s. 187) Yoğun dikkat, uyaranların sınırlı olduğu bir mecrada, karmaşık problemleri çözmek için avantajlıdır ancak çevresel faktörlere karşı uyanıklığı ve tepkilerin esnekliğini artıran bir stil olduğu söylenemez. Hiper dikkat ise, dikkat çekmek için yarışan uyaranların fazla olduğu, değişken ortamlarda başarılıdır ancak uzun süre odaklanma gerektiren etkileşimli olmayan nesnelerde dezavantajlıdır. Hayles temel problemin bu iki dikkat türünün nesillere göre farklılaşma eğilimi

göstermesinde olduğunu ve bu durumun özellikle eğitim pratiğinde bir krize neden olduğunu ileri sürer. (s.188) Bu nedenle özellikle eğitim yöntemlerinin bu iki bilişsel stilin bir sentezini arayarak yeniden gözden geçirilmesinin elzem olduğunu savunur.

Hayles hipotezini destekleyen araştırmaların sonuçlarını paylaştıktan sonra, bir stilin diğerine göre daha iyi olduğunu ileri sürmek için bir kıstasa ihtiyacımız olduğunu söyler: “Ne için daha iyi?” (s.194) Gelişmiş toplumlarda, hava trafik kontrolörlüğü gibi hiper-dikkatin kullanışlı olacağı mesleklerin sayısının giderek artacağı makul bir öngörü olabilir. Yüksek hızlı, enformasyon-yoğun, hızla değişiklik gösteren ortamlara uyum sağlayabilmenin, dışsal uyaranları göz ardı ederek tek bir nesneye uzun süre sıkılmadan odaklanabilme yetisine göre daha avantajlı olacağı iddiasının abartılı olmayacağını belirtir. Diğer taraftan, genç nesiller hiper-dikkatin etkili olabileceği bilgisayar oyunlarına kendilerini kaptırabilmektedir, yani bu durumda yoğun dikkatin de devrede olduğu söylenebilir. O halde yoğun dikkatin de devreye girmesini sağlayan faktörler nelerdir? Uyaranların fazla olmasına rağmen, hangi durumlarda dikkati belirli bir doğrultuda sürdürmek mümkündür? Hayles bilgisayar oyuncularının motivasyonlarını belirlemek için yapılan bir araştırmanın sonuçlarına dayanarak, kısa süreli uyarımın bağımsızlık, yeterlilik ve başkalarıyla ilişki içinde olma gibi duygularla beslendiğinde daha iyi çalıştığını ve bu sonucun pedagojik açıdan anlamlı olduğunu ileri sürer.²³ Bilgisayar oyuncularını uzun süre oynamaya iten faktörler sağlandığında, iki farklı bilişsel stilin de avantajlarının kullanılabileceği ortamlar oluşmaktadır ve bu tür ortamları oluşturabilmek eğitimciler için de önemli bir görev gibi görünmektedir.

Genel eğilim hiper-dikkate doğru kaydıka eğitimcilerin önündeki iki seçenek belirginleşecektir: Öğrencileri yoğun-dikkat merkezli eğitim ortamına uyumlulaştırmaya çalışmak ya da eğitim ortamını hiper-dikkat yetileri ağır basan öğrencilere göre değiştirmek. (s. 195) Hayles’e göre bu sorun giderek büyüyecektir, eğitim kurumlarının önünde yüksek uyarım seviyeleri arayan ve sıkılma eşiği düşmüş öğrencilerde yoğun dikkatin faydalarının gelişmesini sağlamak gibi zor bir görev

²³ Hayles’in aktardığı araştırma için bakınız: Ryan, R. M., Rigby, C. S. & Przybylski, A. (2006). The motivational pull of video games: A self-determination theory approach. *Motivation and Emotion*, 30(4), 347–363.

olduğu düşünülduğünde, kurumların dijital teknolojilere kayıtsız kalması sorunu derinleştirecektir. Bu nedenle Hayles, yeni pedagojik modellerin denendiği interaktif sınıflar, öğrencilerin hiper-dikkatinin daha yoğun dikkat isteyen nesnelere yönelmelerini sağlamak için Truva Atı olarak kullanıldığı yöntemler, beşeri bilimlerde bilgisayar oyunlarının kullanılabileceği vakalardan örnekler vererek savlarını somutlaştırır. (s.196-198)

Stiegler de bu tartışmayı görsel-işitsel nesne merkezli kültür için genelleştirir ve “yeni türde bir yoğun dikkatin üretiminin” son gramatizasyon evresindeki deva arayışında en önemli sorunlardan biri olduğunu ileri sürer. (2010, s.56) Fakat bunu yalnızca teknik koşullarla ilgili bir sorun olarak ele almaz, eğitim ve kültür politikalarıyla da ilişkisini kurar. Görsel işitsel medyanın merkezi konumda olduğu bu son gramatizasyon evresinde, bireyleşme ya da birey ötesileşme süreçleri teknik koşulları dikkate alacak politikalarla şekillenecektir. Bu noktada yoğun dikkatin yıkımına yol açabilecek zehirler de, kolektif birey-ötesileşme devreleri kurabilecek, yeni bir dikkat ekonomisini yaratabilecek ilaçlar da ihtimal dâhilindedir. Determinizm merceğiyle bakıldığında bu ihtimallere ilişkin değerlendirmeler, teknik koşullara öncelik veren ancak politikanın ve kültürün tekniği şekillendirebileceğini varsayan bir mantık üzerine kurulu olduğu ölçüde katı determinist bir anlayıştan sıyrılmaya başlar.

YouTube gibi dijital video platformları, bu gramatizasyon evresinin bir numunesi olarak ele alınabileceğine göre, bu platformların içinde tartışmanın somutlaşmasını sağlayacak kültürel pratiklere de rastlanabileceğini varsayabiliriz. Spesifik örnekler üzerinden, video üretiminin yeni teknik koşullarının üretebileceği zehir ya da devayı teşhis etmek varılan sonuçların geçerliliğini sınamak için yardımcı olabilir. Özellikle bu platformların içinde ortaya çıkan teknikleri, yeni kültürel biçimlere işaret eden üretim süreçlerini ve çalışmaları bu tartışmanın ışığında incelemek, ayrıklaşma kavramının bugün neye tekabül ettiğinin, Stiegler’inki gibi bir bakış açısının neyi görmeyi kolaylaştırdığının veya neye karşı bir körlüğe sebep olduğunun cevabını daha ayrıntılı şekilde verecektir.

Dijital ayrıklaşmanın en belirgin kültürel sonuçlarından biri olarak değerlendirilebilecek dijital görsel işitsel nesnelerden biri, internet kültüründe video deneme adını almıştır. Video deneme, video platformları içinde kısa sürede amatör bir

kültür içinde gelişmiş, son yıllarda hem nicelik bakımından kayda değer artış göstermiş hem de nitelik bakımından olgunlaşmaya başlamıştır. İnternetin görse işitsel üretim ve tüketim için vaatlerini ve çelişkilerini ortaya koyan bu kültürün, Stiegler'in kavramlarının pratikteki karşılığını takip edebilmek için uygun bir örnek olduğu söylenebilir. Ağırlıklı olarak film eleştirisi şeklini alan bu videolar, ağ kültürleri içinde katılımın nasıl dinamiklerle geliştiğine, katılımcı izleyicilik biçimlerinin teknik koşullarına, yoğun ve hiper dikkatin izleyici için ne ifade ettiğine ve daha önemlisi, dijital ayrıklaşmanın farklı görsel işitsel düşünme araçları için nasıl bir teknik zemin oluşturduğuna ilişkin gözlemler ve çıkarımlar yapmamıza izin veriyor. Bu kültürün içinden çıkmış, interneti bir deneyim ve araştırma alanı olarak ele alan bir yöntem ise masaüstü belgesel. Kevin B. Lee'nin *Transformers: The Premake (2014)* adlı çalışması, özellikle internet kullanıcısının ekran önündeki deneyimini incelemek için bir yöntem önermesi itibarıyla diğer örneklerden ayrılıyor. Son bölümde Stiegler'in dijital video üzerine analizini güncel bir örnek aracılığıyla değerlendirmeyi ve somutlaştırmayı amaçlıyorum.

4.6. Dijital Ayrıklaşmanın Sonuçlarına Bir Örnek: Video Deneme

Video deneme ya da görsel işitsel deneme, 2000'lerin sonlarından bugüne dijital video platformlarında giderek yaygınlaşmış, çoğunlukla film eleştirisi için videonun teknik ve biçimsel olanaklarını kullanan bir kültürel biçimdir. Amatörlerin, film eleştirmenlerinin ve akademisyenlerin ürettiği bu tür videolar video platformlarındaki bireysel kanallarda ya da topluluk kanallarında, film dergilerinin, çevrimiçi film sitelerinin seçkilerinde ve akademik dergilerde erişime açık. Üretilen içerikler mevcut haliyle oldukça çeşitlenmiş olsa da, video platformlarında bulunan ilk tipik örnekleri, filmleri ya da yönetmenleri, özellikle film tekniği ve stili bakımından çözümleyen ya da sinemayla ilgili her tür meseleyi araştıran ya da yorumlayan, bazen de sadece filmleri yaratıcı şekilde yeniden kurgulayan videolardan oluşuyordu. Zamanla bu tür videoların içeriği televizyon dizilerini, sanat tarihini, bilgisayar oyunlarını ve hemen her tür kültürel içeriği kapsayacak şekilde genişledi. Filmler ve yönetmenlerle ilgili benzer çalışmalara, video platformlarından ve internetten önce, televizyon için yapılmış programlarda ve özel edisyonlarda yayımlanan DVD'lerin içindeki ek materyallerde rastlanıyordu. Sinema tarihindeki kökenleri ise genellikle

düşünümsel yaklaşımların benimsendiği deneme film ve deneysel film gibi birkaç alt başlıkla ilişkilendiriliyor.

Bu alanın ayrıntılarına girmeden önce izleği belirleyecek olan soruları sıralayalım: Stiegler'in kavramlarıyla baktığımızda bu kültürel pratik içinde bir tür deva aranabilir mi? Bu nesnenin tüketimci izleyicilik pratiğine doğrudan doğruya alternatif oluşturduğu söylenebilir mi? Görsel işitsel nesneye özgü bir yoğun-dikkat üretiminde bu tür bir kültürel pratiğin rolü ne olabilir? Bu bölümde Stiegler'in tezlerini soruların çizdiği sınırların içinde kalarak formatın kısa tarihçesi ve örnekler üzerinden tartışacağım. Video deneme etrafında oluşan dijital kültürün eleştirel potansiyelini, yalnızca onu şekillendiren teknolojik koşullarla açıklamanın yeterli olmadığını ve bu tür bir bakış açısının pratiğin tüketimci kültürü güçlendiren dinamiklerini gizleyen bir bulanıklık yarattığını ileri süreceğim. Örnekler alanın içindeki çeşitliliği göstermek için yeterli olmasa da, temel birkaç eğilimi ortaya koyacaktır.

Bu biçimin internet öncesi kaynaklarını birbiriyle yer yer kesişen birkaç alanda aramak gerekiyor: DVD ekstrasları, akademik film çalışmaları, deneysel film, deneme film ve çoğunlukla atlansa da, televizyon. Filmlerin DVD baskılarında yer alan ek materyaller ve yönetmenlerin, oyuncuların ya da eleştirmenlerin yaptığı, filmle eş zamanlı akan sesli açıklamalar, görsel-işitsel nesneye yine görsel işitsel bir not düşmenin, yorum yapmanın önemini genel izleyiciye hissettirmiştir (özellikle *Criterion Collection*'ın zengin içeriğe sahip DVD'leri bu bakımdan öncü kabul edilebilir). Thomas Van Der Berg ve Miklos Kiss'in ifadesiyle bu yazılı metin için önemli bir geleneğe sahip olan metin-ötesinin (*paratext*), yani orijinal metnin yorumlandığı alanın görsel işitsel metne taşınması anlamına gelmiştir. (Bölüm 1.4: Per Paratext) Film amatörleri ve meraklıları için önemli bir bilgi kaynağı olan bu tür materyallerin üretim aşamasında, yönetmenlerin yanı sıra en başından beri sinema eleştirmenleri ve akademisyenler de rol almıştır. Bu genellikle sinema dergileri üzerinden yazılı olarak dolaşıma giren eleştiri ya da inceleme metinlerinin ya da film çalışmaları alanında akademik çerçevede üretilen bilginin genel izleyiciye görsel işitsel mecrada ulaşması bakımından önemli olmuştur.

İlgili alanyazında bu pratiğin akademi dışındaki kaynakları için de iki başlığın önemine dikkat çekilir: deneysel film ve deneme film. Özellikle buluntu kayıt (*found*

footage) ya da derleme film başlığı altında toplanan çalışmalar, filmin ya da görüntünün ve sesin doğasına, yani görsel işitsel nesnenin üretim ve tüketim koşullarına ilişkin bir araştırma birikimi içermesi itibarıyla, video denemenin temel motivasyonlarının kaynaklarından birini oluşturur. (Álvarez López & Martín, 2014) Diğeriyse yazılı denemenin düşünömsel yöntemlerini görsel-işitsel metne aktararak nesnel belgesel geleneğinden ayrılan deneme-filmdir. Bu tür ya da yaklaşımın işlediği konular oldukça geniş olsa da, izleyiciyi filmin özne düşünce sürecine eşlik eden bir yerde konumlaması ve filmleri ya da diğer medyayı denemenin içinde kullanma yöntemleri bakımından diğer önemli referans noktasını oluşturur.²⁴ Ayrıca bu etki kaynaklarına televizyon için yapılan deneysel programları da eklemek gerekir. (Pantenburg, 2017) Bu konu değerdendirmelerde genellikle atlansa da, yayıncılık tarihindeki kurumsal olanakların ve işbirliklerinin işlevini, konunun analog dönemde de bir karşılığı olduğunu ve meselenin sadece film eleştirisiyle sınırlı olmadığını göstermesi bakımından önem arz eder. Pantenburg kendi deneyimlerinden yola çıkarak, akademisyenlerle işbirliği içinde hazırlanan televizyon programlarının video denemenin belli başlı özelliklerinin büyük bölümünü içerdiğini belirtir.

Konuyla ilgili kısa sürede birikmiş literatürde bu tarihsel kaynaklar ayrıntılarıyla değerdendirilip biçimin ‘yeniliği’ tartışmaya açılrsa da teknolojik gelişmelerin görsel-işitsel denemeciliğin gidişatını yeni bir evreye taşıdığı açık. (Baptista, s. 12; McWriter, s.371; Van Der Berg & Kiss, Bölüm 1) Özellikle filmlerin dijital formatlarının ve kurgu yazılımlarının genel izleyici için erişilebilir hale gelmesi, ayrıca Web 2.0’ın kullanıcının üretimiyle ve etkileşimiyle işleyen yapısı içinde dijital video platformlarının bir gösterim, işbirliği ve tartışma mecrasına dönüşmesi üretilen videoların sayısını artırmış ve niteliğini değıştirmiştir. Güncel durumu bütünüyle kapsamayacak olsa da, biçimin iyi örneklerinin bulunabildiği belli başlı adresleri aktarmak içeriğin niceliği ve çeşitliliği hakkında bir fikir oluşmasını sağlayacaktır. *Sight and Sound* dergisinde 2017’den beri yayınlanan, alanın öncü isimlerinin hazırladığı listelerden oluşan yıllık seçkiler iyi bir başlangıç olabilir.²⁵ 2018 seçkisinin giriş yazısında, seçkilerin amaçlarından birinin, yoğun emek isteyen bu çalışmaların

²⁴ Deneme filmle ilgili iki önemli çalışma için bakınız: Corrigan, T. (2011). *The essay film: From Montaigne, after Marker*. New York: Oxford University Press ve Rascaroli, L. (2009). *The personal camera: Subjective cinema and the essay film*. London: Wallflower Press.

²⁵ <https://www.bfi.org.uk/news-opinion/sight-sound-magazine/polls-surveys/annual-round-ups/best-video-essays-2017>;

“çevrimiçi dünyanın uzak köşelerinde kaybolmasını” engellemek olduğu belirtiliyor ve pratiğin gelişmesi için kurumsallaşmanın öneminden bahsediliyor. (Trocan & Verdeure, 2019)²⁶ *Filmscapel* iyi örnekler üreten, derleyen, tematik dosyaların bulunabileceği bir çevrimiçi dergi. Sayfanın editörleri hakkında kısmındaki metinde filmlere yazıyla ya da sözle karşılık verildiğinde kelimelere başvurmadan kaynaklanan yetersizlik duygusundan bahsediyor ve şöyle soruyor: “Peki çeviride ne kayboluyor? Neden sorunun sorulduğu dilde değil de, başka bir dilde yanıt verelim?” (About Filmscapel) *Audiovisualcy* daha çok yarı akademik bir forum gibi işlev gören ticari olmayan bir Vimeo kanalı.²⁷ Elbette bu platformlardaki içeriği besleyen çok sayıda, bireysel ya da topluluğa ait Vimeo ve YouTube kanalı var, artık bu pratiğin ana akımından söz etmek de yanlış olmaz.²⁸ Ayrıca, *Mubi* gibi özellikle ana akım dışı filmleri derleyen ticari sinema ağlarının ya da *Criterion* gibi video dağıtım şirketlerinin video denemelere yer verdiği sayfaları ya da YouTube/Vimeo kanalları da mevcut.²⁹ Dolayısıyla bu çeşitliliğin, hem ana akım hem de ana akım dışı sinema için film eleştirisi pratiğini canlandırdığını ve zenginleştirdiğini söylemek yanlış olmaz.

Bu sayılanlar daha popüler denebilecek mecralar, bunlarla temas halinde ilerleyen diğer güzergâh da akademik yayınlar. Konunun Dijital Beşeri Bilimler başlığı altında etraflıca tartışıldığı *Frames Cinema Journal* dergisinin 2012 tarihli birinci sayısının “dijital yeniden doğuş” temalı sunuşu, video denemenin akademik alandaki öncülerinden Catherine Grant’a ait. (Grant, 2012) Grant sunuşun hemen başında Hayles’in yoğun/hiper-dikkat ayrımını ele alıyor ve dijital teknolojilerin ürettiği hiper-dikkatle ilgili temkinli bir konum alıyor. Hiper-dikkatin “insan medeniyeti için en derin, en anlamlı veya en eleştirel, en pedagojik” çalışmaları üreteceğinin bir garantisi olmadığını belirtiyor ve bu nedenle dijital araçları kullanırken algısal, eleştirel, etik ya da politik vaatleri ve olası kayıpları anlamının öneminden bahsediyor. Fakat yine de büyük ölçüde “bilişsel koşulları seçme özgürlüğümüzün” olmadığını eklemeyi ihmal etmiyor. Bu tereddütlü ama en nihayetinde koşullar karşısında tercihlerin etkisizliğini öne süren tutum, alandaki

²⁶ <https://www.bfi.org.uk/news-opinion/sight-sound-magazine/polls-surveys/best-video-essays-2018>

²⁷ Catherine Grant editör, filmstudiesforfree <https://vimeo.com/groups/audiovisualcy>

²⁸ YouTube ve Vimeo için en bilinen kanalların derlendiği 2016 tarihli bir liste için bakınız: https://www.reddit.com/r/movies/comments/4808dd/ive_compiled_a_list_of_every_noteworthy/

²⁹ <https://mubi.com/notebook/posts/tag/Videos>
<https://vimeo.com/criterioncollection>

uygulayıcıların dijital teknolojiye nasıl yaklaştığına ilişkin temsili bir örnek. Özellikle görsel-işitsel akademik ürünlerin ‘akademik’ statüsü bir belirsizlik taşıdığından, genelde çekingen de olsa bilişsel dönüşümle ilgili bir kaçınılmazlık vurgusu görsel-işitsel araştırma pratiğine eşlik ediyor.

2014’te kurulan *[in]Transition: Journal of Videographic & Moving Image Studies* başlıklı açık erişim derginin editör sunumunda ise, video-grafik film ve hareketli görüntü çalışmaları alanındaki ilk hakemli yayın olduğu belirtiliyor. Aynı yazıda, “artık dijital teknolojilerin film ve medya alanında çalışan akademisyenlere, çalıştıkları nesneleri oluşturan materyallerle, yani hareketli görüntü ve sesle yazma” olanağı verdiğine değinilmiş. (About *[in]Transition*) Derginin amacı oluşum aşamasındaki bu çok ortamlı yazı türüne akademik bir bağlam kazandırmak, bu amaçla video formatındaki içeriklere yazılı bir üretici açıklaması ve bir hakem değerlendirmesi eşlik ediyor. *Necus: European Journal of Media Studies* ise 2014’ten bu yana, makalelerin yanı sıra video denemelere ayrılmış bir bölüm içeriyor.³⁰ Bu dergiler içerik bakımından sadece akademik makalelere benzer videolar içermiyor, daha deneysel sayılabilecek çalışmalar da bu yayınlarda yer bulabiliyor, ancak bu yayınların en önemli amaçları görsel-işitsel bir nesne olarak üretilmiş çalışmaların yayınlanabildiği ve tartışılabildiği çevrimiçi platformlar oluşturarak pratiğin kurumsallaşmasına katkı sağlamak.

Bu saydıklarımız alandaki hareketliliği tam anlamıyla kapsamasa da, dijital teknolojinin video denemenin üretimini ve yayılımını yeni bir evreye taşıdığını göstermek için yeterli veriyi sunuyor. Bu yeni evrenin özelliklerini sadece pratiğin yayılması, üretilen videoların ulaştığı izleyicilerin sayısı ile açıklamak yeterli olmaz, Stiegler’in iddiaları ışığında niceliksel farktan daha temel bir dönüşümün işaretlerini aramamız gerekiyor. Öncelikle en basit görünümünden, katılım, işbirliği ve kolektif üretim tartışmasından başlayabiliriz.

Bu tür videoların üretimiyle oluşan kültür, üretim pratikleri cephesinden, dijital kültür içindeki deva belirtileri gösteren, açık erişim anlayışını temel alan ve kolektif bireyleşme devreleri inşa eden pratiklerin özelliklerini en genel anlamda paylaşıyor.

³⁰ <https://necus-ejms.org/journal/>

Amatör ya da akademik içeriklerin çoğunda işbirliği ve eleştiri, yorum ya da tartışma yoluyla katılımın üreticiler için önemli bir motivasyon olduğu görülüyor. Alandaki öncü isimlerden Kevin B. Lee'nin 2007'de başladığı *Shooting Down Pictures* adlı blog hakkında söyledikleri en erken safhalarından beri bu durumun geçerli olduğunu doğruluyor. Basitçe tüm zamanların en iyi 1000 filmi listelerinden birini tüketmek gibi bir sinefil projesiyle başlayan bu blogda, Lee izlediği filmler hakkında kısa eleştiriler yazmaya başlıyor, ancak proje ilerledikçe filmlerden seçtiği klipleri de bu notlara ekliyor ve video deneme formatında ilk çalışmaları böyle ortaya çıkıyor. Bu proje vesilesiyle birçok akademisyen, film eleştirmeni, yönetmen ve sinema meraklısı ile işbirliği yaptığını ve projenin en değerli çıktısının bu olduğunu belirtiyor. (Lee, 2009) Lee yaptığı değerlendirmede, onu asıl şaşırtanın blog için işbirliği yaptığı herkesin zamanını ve yeteneklerini, film kültürünün bu yeni dönemecinden duydukları heyecan için paylaşması olduğunu da ekliyor, yani internet ve sosyal ağlar başından beri bu alanda hâkim olan amatör ve keşifçi heyecanı besliyor. Ancak bu durum pratiğin ayırıcı özelliği değil. Katılımcı, işbirliğine dayalı üretim alanının video deneme etrafında şekillenen kültüre özgü bir görünüm olmadığı açık, aynı katılımcı dinamikler başka alanlarda da geçerli, bu nedenle dijital teknolojinin bu pratik için ne ölçüde belirleyici olduğunun cevabını nesneye daha yakından bakarak aramalıyız.

Nesneye yakından baktığımızda farklı örneklerde görünen ilk ortak özellik şöyle özetlenebilir: Bu videolar seyircinin görsel işitsel nesne ile kurduğu analitik bakımdan etkin, etkileşimli ilişkinin bir sonucudur. Başka bir deyişle, bu pratiğin gelişmesinin belki de en önemli nedeni seyircinin izleme deneyiminde kayda değer bulduğu öznel deneyimi, görsel-işitsel bir kayda dönüştürme arzusudur. Ayrıca iyi örneklerinde çoğunlukla izleme deneyiminin kendisinin sorgulanmasıyla ilgili bir boyut vardır, bu örnekler yalnızca incelediği nesneye ilişkin değil, izleme deneyiminin kendisine ilişkin de görümler, seziler sunar. Videolarda biçim, stil ya da teknikle ilgili konuların öne çıkmasının nedeni, bu tür incelemelerin izleme deneyiminin nasıl gerçekleştiği, görsel-işitsel nesnenin ya da akış halindeki bütünlüğün nasıl işlediğiyle ya da nasıl inşa edildiğiyle ilgili bir fikir vermesidir. İleride örnekler üzerinden tartışacağımız gibi, bu amaçla video denemeciler çeşitli kurgu araçlarını ve anlatı yöntemlerini işe koşar. Kullanılan araçlar ve yöntemler sayesinde, videonun seyircisi, bir anlamda görsel işitsel nesneyi denemecinin öznel deneyiminde ya da inşa etmek istediği nesnel zeminde izlemeye davet edilir.

İkinci ortak özellik, yazılı deneme biçiminde mevcut olan, yazarın ele aldığı konunun yanı sıra kendi düşünme sürecini de nesneleştirme gayretinin video üreticileri tarafından çoğunlukla benimsenmesidir. Bu düşününsel tutum, video deneme biçiminin gelişiminde belirleyicidir çünkü bu tür videoların üretiminde düşünce süreci bir kurgulama sürecidir. Görüntü, ses ve metnin farklı birleşimlerinin kurgu fikirleri üzerinden denendiği, kullanılan görsel-işitsel malzemenin düşünce sürecini şekillendirdiği, deneme yanılmanın işlediği serbest bir süreçtir. Bu nedenle alana hem ürettiği videolarla hem de teorik tartışmayla katkı sunan Catherine Grant denemecilik pratiğini, “elle ve gözle anlamanın” devrede olduğu bir “maddi düşünce süreci” olarak tarif eder. (Grant, 2014, s.50) Grant’ın kendi deneyimine ilişkin değerlendirmesinden çıkardığı sonuç video denemede düşüncenin çoğunlukla görüntüleri, sesleri ve metinleri manipüle etmeye çalıştıkça oluştuğudur. Bu da denemecinin kendi düşünme sürecine ilişkin olumlu bir mesafe kazanmasını ve bu süreci çeşitli stratejilerle aktarabilmesini sağlar.

Genel gözlemlere dayanan bu özelliklere, video denemelerde benimsenen farklı yaklaşımları ve biçimsel stratejileri özetleyen bir harita da eklemeliyiz. Halen oldukça dinamik bir şekilde dönüşmekte olan, üreticilerin görsel-işitsel nesneyi sürekli farklı şekillerde ayrıştırmak ve yeniden birleştirmek için çabaladığı bir alanda yöntemlere ilişkin önerilen sınıflandırmalar eksik ve şematik olacaktır. Ancak yine de en genel haliyle, üretilen videolara baktığımızda, bir spektrumdan ve spektrumun uçlarındaki iki temel kutuptan bahsedebiliriz: Denemeyi daha serbest, şiirsel diyebileceğimiz bir kurgu fikri üzerine kuran videolar bir uçtaysa, diğer uçta akademik incelemenin analitik veya tartışmacı, argüman üzerine kurulu yapısını görsel-işitsel nesneye tercüme etmeye çalışan videolar yer alır. Bu spektrumu daha detaylı sınıflandırma önerilerinden birinde, Conor Bateman kapsayıcılık iddiası taşımadığını da belirterek şu başlıkları seçer: supercut, kişisel değerlendirme, vlog, tema denemesi, sahne analizi, plan analizi, yapısal analiz, karşılaştırmalı analiz, yeniden kurgulama, akademik ek ve masaüstü videosu. (Bateman, 2016)³¹ Bu başlıklar içinde kısa, metin ya da üst-ses kullanmayan, birleştirici bir kavram/biçim/teknik/stil etrafında görüntüleri ve sesleri derleyen supercut en popüler video deneme türüdür. En sık

³¹ Kategorilerin örnekleri için bakınız: Conor Bateman, The Video Essay as Art: 11 Ways to Make Video Essays <http://norbateman.co/11-ways-to-make-a-video-essay/>

rastlanan örnekleri bir yönetmenin stiline, bir dönemin ya da bir türün özelliklerine ilişkin tekrar eden unsurları derler ve kurgular. Bu kategoriler içinde en çok izlenen, en hızlı yayılan ve en kolay tüketilen örneklerin genelde bu türe dâhil olduğunu söylemek yanlış olmaz ancak türün özgün, belli belirsiz de olsa bir iddia taşıyan örnekleri de vardır. Kişisel değerlendirme, vlog ve tema denemesi başlığı altındaki örnekler, açıklayıcı üst-ses ve metne yaslanan, bir temayı inceleyen ya da öznel bir değerlendirme sunan, biçimdense içeriğin ön planda olduğu videolardır. Sahne analizi, plan analizi ve yapısal analiz çerçeveleme, kamera hareketi, kurgu, renk, ses kurgusu, mizansen, anlatı yapısı vs. gibi biçimsel unsurların farklı yöntemlerle inceleme konusu yapıldığı yakın okumalar içerir. Bu videolarda inceleme konusu biçim olduğu için, videonun stilinde, özellikle de kurgusunda, incelikli buluşlara rastlanabilir. Karşılaştırmalı analizde genellikle bölünmüş ekran bir filmin iki farklı kurgusunu, yeniden çevrimleri, daha doğrusu yan yana izlendiğinde kendiliğinden bir anlam oluşturan her tür görüntüyü karşılaştırmak için kullanılır, yeniden kurgu ise bir görsel fikir çerçevesinde bir filmin görüntü ve seslerini kullanarak belirli bir fikir etrafında örülmüş yeni bir kurgu önerir. Bateman, genellikle ders ya da makaleye benzer bir tonun hâkim olduğu ancak incelenen konuyu göstermek ya da ileri sürülen iddiayı desteklemek için metin, ses ve görüntüyü birlikte kullanan videolara akademik ek başlığını uygun görür, son olarak da bilgisayarın ekran kaydını denemenin zeminine dönüştüren masaüstü videosuna değinir. Alandaki çeşitlilik nedeniyle bu listenin dışında kalan yaklaşımlar bulmak ya da başka başlıklar önermek mümkündür, ancak yine de önerilen başlıklar yukarıda bahsettiğim spektruma ilişkin daha detaylı bir fikir vermektedir.

Alanı kısa tarihçesiyle ve belirgin özellikleriyle tarif etmeye çalışan bu kısa özetten sonra, Stiegler'in çerçevesine geri dönelim. Görsel-işitsel nesnenin dijital ayrıklaşma evresinin izleyici deneyiminde meydana getirdiği değişiklikleri Stiegler'in nasıl değerlendirdiğini incelemiştik. Stiegler dijital ayrıklaşmanın, kitle iletişim araçlarıyla oluşan tüketimci kültüre deva olabilecek teknik koşullar yarattığını ileri sürüyordu. Bu koşullarda önemsendiği ilk özellik seyirci için ortaya çıkan *diakritik* işlev, yani akışı seçme, değerlendirme, işleme, vurgulama olanağıydı. Yine bu işlevle ilişkili olarak görüntünün metinselleşmesinin öneminden, yani geleneksel metin temelli kültürle rekabet içinde olan “görüntü pratiğinin” analitik ve sentetik olanaklarının artırılmasından bahsediyordu. Dijital görsel işitsel kültüre özgü yoğun

dikkati üretebilecek araçlara özel bir önem atfediyordu. Bu cepheden bakıldığında, video deneme etrafında oluşan kültürün dijital ayrıklaşmayla ortaya çıkan bu teknik olanakların seyirci tarafından bütün boyutlarıyla araştırılmasının bir sonucu olduğu ve bu tür bir izleme deneyimini teşvik ettiği söylenebilir. Dijital video platformlarındaki içeriğin oldukça sınırlı bir bölümünü oluşturan bu tür ya da biçim, temel motivasyonları itibarıyla seyircinin izlediği nesneyle kurduğu etkin ilişkinin sonuçlarından biridir. Ayrıca dijital görüntü kültürüne özgü ifade biçimleri, kurgu teknikleri, analiz yöntemleri bakımından verimli bir deney alanı oluşturmıştır. Dijital ayrıklaşmanın tezahürlerinin, yani analog görüntü arşivlerinin çeşitli dijital formatlarda erişilebilir hale gelmesinin, kurgu yazılımlarının kullanımının yaygınlaşmasının, dijital video platformlarının etkileşimli yapısının bu etkin ilişkinin güçlenmesinde önemli nedenler olduğu da açıktır. Fakat teknik koşulların neden olduğu bu etkin ilişkinin, her koşulda tüketimciliğin zararına çalıştığı ve Stiegler'in aradığı türden bir eleştirelilik ürettiği sorgulanabilir. Teknolojik olanaklar vurgusuyla bu kültürü incelediğimizde gördüğümüz yenilik ya da vaat, kısa sürede tüketimciliği besleyen, Stiegler'in bireylikten çıkma devreleri adını verdiği süreçlere dönüşebilmektedir. Sorun yine bu çerçevenin içerdiği genelleme yatkınlığı ile ilgilidir, teknik imkânların kendisi genel bir ölçekte kültürel bir deva, tüketimciliğin zararına çalışan bir süreç olarak değerlendirildiğinde, pratiklere daha yakından bakıldığında beliren zehirler silinmeye başlar. İlerleyen bölümde hem örnekler hem de alanda aslında en başından beri var olan şüpheli yaklaşımlar üzerinden bu iddiayı temellendirmeye çalışacağım.

4.6.1. Tekrar Eden Desenler: *Supercut*

Video deneme dünyasındaki en popüler örnekten, *supercut* denilen derleme videolardan başlayalım. Tekrar eden görsel ya da işitsel bir desen etrafında kurgulanan kısa kliplerden oluşan, çoğunlukla yalnızca birleştirici temayla ilgili açıklayıcı bir başlığa sahip olan ve üreticinin kurgu ustalığını sergilediği bu videoları ilgi çekici kılan birkaç şey olabilir. Birincisi izleyicinin çoğunlukla dikkatinden kaçan film stiliyle ilgili bir özelliği hızla fark etmesini sağlayabilir, ikincisi belirli türlerin, dönemlerin içinde klişeleşmiş, sürekli başvuru yöntemleri ayıklayabilir, üçüncüsü bir yönetmenin tekniğine duyulan hayranlık üzerinden bir ortaklık duygusu yaratabilir ya da yalnızca kurgunun görsel işitsel bir fikri ifade etmesine olanak tanıyabilir. Örneğin,

bu türü ustaca icra etmiş üreticilerden ::kogonada'nın birleştirici temalarından/tekniklerinden ve ele aldığı yönetmenlerden birkaçı şöyle: Stanley Kubrick'in tek noktalı perspektif kullandığı planlar, Robert Bresson'un filmlerinde yakın plan eller, Yasujiro Ozu'nun filmlerinde iç mekân çerçeveleri. Bu kısa ama titizlikle kurgulanmış videolar, izleyicinin hem yönetmenin stilinde tekrar eden motifleri görmesini sağlıyor hem de çevrimiçi video platformlarındaki bütün diğer hayranlara gönderilmiş incelikli bir hayran mektubu gibi yayılıyor. Ya da başka bir örnek Roman Holiday'in farklı filmlerden derlediği kâbustan uyanma, buzdolabının içindeki kamera, filmin içinde film izleyen karakter, filmin isminin geçtiği replik vs. temalı derlemeleri.³² Bunlar da tekrara ve ritme dayalı kurgusuyla, yaygın film klişelerini ayıklayıp ortaya çıkarıyor, izleyicinin fark etmesini sağlıyor.

Resim 4.1: *Nothing*'den kareler, LJ Frezza, 2014.

Daha ayrıksı, tuhaf diyebileceğimiz bir örnekse LJ Frezza'nın *Nothing* adlı videosu.³³ Kısa açıklamasında videonun popüler bir Amerikan komedi dizisi *Seinfeld*'in 1989-1998 yılları arasında yayınlanan bölümlerinden ayıklanan, “hiçbir şeyin olmadığı” planlardan oluştuğu belirtiliyor. Altı buçuk dakikalık videonun ilk

³² Değinilen video denemeler için bakınız:

kogonada: <https://vimeo.com/kogonada>

Roman Holiday, In The Fridge, <https://vimeo.com/130254913>

Cinematic Rude Awakenings, <https://vimeo.com/121212192>

Cinematic Film Watchers, <https://vimeo.com/61094674>

Title Drops, <https://vimeo.com/219945413>

³³ LJ Frezza, *Nothing*, <https://vimeo.com/88077122>

yarısı, sahne geçişlerinde kullanılan, dizinin geçtiği mekânların (özellikle de dizinin geçtiği apartmanın) dış planlarından, diğer yarısı ise dizideki iç mekânları insansız gösteren planların bir montajından oluşuyor. Videonun ses kurgusu da izleyicinin dizide ya da genel olarak benzer komedi dizilerinde kullanılan anlatı araçlarını tanıdığı halden çıkartmak için düzenlenmiş. İlk yarıda dizinin parça parça edilmiş müziği ve sitcomlarda kullanılan gülme efektinin görüntüyle birlikte kesilmiş, sönmek üzere olan bölümleri, yerini ikinci bölümde iç mekânlarda karakterlerin ya da herhangi birinin görünmediği, hiçbir şeyin olmadığı anlara eşlik eden derin bir sessizliğe bırakıyor. Videoyu yalnızca yönetmenin stilini araştıran bir hayran mektubu ya da klişeleri derleyen bir parodi olmaktan çıkaran özelliği, belli belirsiz de olsa televizyon izleyiciliğine ilişkin bir sezgi üretmesi. Sadece ele aldığı diziyle ilgili değil, genel olarak televizyon komedilerinde kullanılan yöntemleri yaratıcı bir montaja dönüştürerek seyircinin alıştığı bir formatın yapaylığını göstermesi, yani sadece ses ve görüntüleri kullanarak bir fikri ifade etmeye çalışması, videoyu yalnızca iyi kurgulanmış biçimsel bir inceleme ya da bir klişe derlemesi olmaktan çıkarıyor.

Bu örneklerle teknik olarak baktığımızda üreticilerin yaptığı kurgu işi, bir bakıma, Stiegler'in dijital görüntünün ayrıklaşmasını otomatikleştiren algoritmalarından bahsettiğinde sıraladığı, görüntülerde içerilen tekrar eden unsurları tanıyan ve ayrık birimler olarak karşılaştırma olanağı veren işlemleri hatırlatıyor. (2010, s.51) Hâlihazırda bu iş için üretilmiş küçük bir yazılıma rastlamak da mümkün: *Videogrep* adlı araç videolara eklenen altyazı dosyalarında ya da videodaki diyalogların deşifre metinlerinde belirli sözcükleri ya da gramer yapılarını tarayıp, zaman kodlarına göre videoları kurgulamaya yardımcı oluyor.³⁴ Özellikle diyalog ya da konuşma ağırlıklı videolarda tekrar eden sözcükleri referans alarak, verilen parametrelere göre kaba bir supercut üretiyor. Manüel olarak yapıldığında oldukça yoğun emek isteyen bu kurgu işinin daha da otomatikleşeceğini, yeni araçlarla birlikte daha karmaşık yöntemler deneyecek çalışmaların ortaya çıkacağını öngörmek mümkün. Görsel-işitsel arşivlerin dijital ayrıklaşma süreci geliştikçe, sürekli genişleyen arşivleri oluşturan görüntüleri ve sesleri hem içerik hem de biçime göre tasnif etmek, parçalamak, dolayısıyla da yeniden kurgulamak muhtemelen daha kolay olacak.

³⁴ Videogrep ile üretilmiş *supercut* videolar için bakınız: Lavigne, S. Videogrep: Automatic Supercuts with Python, Erişim tarihi: 23 Şubat 2019 <http://lav.io/2014/06/videogrep-automatic-supercuts-with-python/>

O halde bu teknik olanak üzerinden, örnekleri de göz önüne alarak nasıl bir çıkarım yapılabilir? Bu popüler biçimin yeni bir eleştirelilik ya da en azından görsel-ışitsel nesne hakkında yeni tür bir bilgi ürettiği/üretebileceği söylenebilir mi? Genel ölçekte, tasnif ve derleme taslaklarına benzeyen bu videolar şunu gösteriyor: Dijital ayrıklaşma izleyicinin dikkatinden kaçanları yakalamasına ve yakaladıklarını, sıkıştırılmış bir halde diğer izleyicilere sunmasına izin veriyor, teknik imkânlar yeni görsel-ışitsel ifade biçimlerini tetikliyor ancak bu yeni tür bir bilginin ya da tüketimci olmayan bir görüntü kültürünün işaretleri olarak yorumlanırsa, kanıt ve iddia arasında bir mesafe doğuyor. Bu videoların Stiegler'in iddialarını taslaklar halinde de olsa çağrıştıran örnekler olduğunu kabul edersek, videolardaki genel yaklaşımın yeni bir görsel ışıtsel bilgi türünün işaretlerini taşıdığı, ucu açık bir soru olarak kalıyor. Daha önemlisi, bu videoların yaratıcı, ustaca kurgulanmış hatta bir fikri yansıtabilmiş olduğu doğru olsa da, her koşulda tüketimci izleyiciliğe bir deva olarak değerlendirmek mümkün değil. Özellikle *supercut*, çoğu örnekte kültür endüstrisinin zehirlerini içeren, hayranlık kültürünü yaygınlaştıran ya da eleştireliliği klişe yakalamaya indirgeyen yeni bir kurgu numarası olarak da yorumlanabilir.³⁵ Fakat Stiegler'in kuramsal çerçevesi, katılımcı izleyiciliği ya da eleştireliliği teknik koşullara bağlayan tek yönlü nedenselliği terk etmediğinde, bu tür örneklerin potansiyelini olduğundan büyük gösteren bir merceğe gibi işleyebiliyor. Örnekler gösteriyor ki, Stiegler'in bakış açısının, izleyicinin etkinliğini ve özerkliğini artırdığı izlenimi veren teknik koşullardan çıkabilecek kültürel ürünlerin tüketimciliğe karşı her zaman deva içermeyebileceğini saklayan bir yanı var.

4.6.2. Görsel İşıtsel Nesne İçin Yakın Okuma Teknikleri

Video deneme alanının öteki ucuna, akademik çalışmalara geçtiğimizde hem incelenen konular hem de kullanılan retorik yöntemler bakımından daha büyük bir çeşitlilikle karşılaşıyoruz. Bu alandaki uygulamalara, yazılı metin ve görsel-ışitsel nesnenin bilgi kuramsal karşılaştırması üzerinden ilerleyen bir tartışma da eşlik ediyor. Akademik alanda film nesnesi hakkında yapılan incelemelerin yazılı metin düzeyinde icra edilmesinin sınırlılıkları, görsel-ışitsel nesneyi analizin gerçekleştiği mecra olarak kullanmanın avantajları ve “zengin metin nesnesi” olarak video denemenin sözel,

³⁵ ::kogonada'nın ürettiği videoların bir eleştirisi için bakınız: Baptista,T. (2016). Lessons in Looking: The Digital Audiovisual Essay. (s.182-189).

yazılı ve görsel unsurları nasıl bir ilişki içinde kurgulayabileceği tartışılan konulardan bazıları. (Van Der Berg & Kiss, Bölüm 1 & Grant, 2014b) Hem üretilen videolara hem de konuyla ilgili yazına akademisyenlerin çalışmalarını görsel-işitsel mecrada yürütebilmelerinin yarattığı keşifçi bir heyecan hâkim. Film çalışmaları bağlamında ortaya çıkan avantajların, daha çok boyutlu bir pedagojik işlevi olup olamayacağı ise Hayles’in yoğun/hiper dikkat tartışmasında düğümleniyor. Eğer Stiegler’in iddia ettiği gibi, yazılı metin üzerine kurulu kültürün ürettiği yoğun dikkatin yerini görsel-işitsel nesne üzerine kurulu “yeni türde bir yoğun dikkatin” alması devayla ilişkiliyse, bu video denemelerde kullanılan bir takım yöntemleri incelemek tartışmayı somutlaştırmaya yardımcı olabilir.

Resim 4.2: *Motifs of Movement and Modernity*, Patrick Keating, 2017.

Bu çerçevede ele alacağım örnek, Patrick Keating’in *Motifs of Movement and Modernity* (2017) [Hareket Motifleri ve Modernlik] başlıklı, sözel açıklamaya ve temel bir iddiaya yaslanan video denemesi.³⁶ Bu örnek hem denediği ifade biçimleri hem de benimsediği analitik yaklaşım sebebiyle, alanın tipik özelliklerini değerlendirmemize izin veriyor. Sinema tarihiyle ilgili iyi hazırlanmış bir yakın okuma örneği olan bu video deneme, modernlik deneyimi ile ilgili bazı kavramların, özellikle 1920’lerin ve 1930’ların Hollywood filmlerinde stille ilgili tercihlere nasıl yansıdığını inceliyor. Modern deneyim için tanımlayıcı bir kavramsal karşıtlığın, “kaotik dağılma

³⁶ <https://vimeo.com/170535380>

ve sistematik organizasyon arasındaki diyalektik etkileşimin” sızdığı görsel motifleri, spesifik olarak da kamera hareketlerini karşılaştırıyor.³⁷ Videoya eşlik eden açıklamada Keating şöyle yazıyor: “Bir sanat tarihçisi tekrar eden bir resimsel stratejinin değişen anlamlarını bir dizi resim üzerinden nasıl takip edebilirse, bir film tarihçisi de belirli mekânların ve hikâye durumlarının farklı ama ilişkili temsil tarzlarını birkaç film üzerinden aynı şekilde takip edebilir.” (Keating, 2017) Film tarihçisinin sinemaya özgü temsil tarzlarıyla ilgili yaptığı biçimsel bir inceleme, bu bölümdeki tartışma için sınırlı bir içerik sunuyor gibi gözükse de, video denemede benimsenen anlatım stratejileri biçimin analitik ve sentetik enstrümanlarının incelikli kullanımlarını içeriyor.

Videonun içeriğini büyük oranda Hollywood filmlerinde tekrar eden iki motifi, bir caddede karşıya geçme planlarıyla, seri halinde bir düzeni ima eden kaydırmalı planların karşılaştırması oluşturuyor. İnceleme 1924-1938 yılları arasında çekilen 23 ve 1940-1960 yılları arasında çekilen 5 filmde 10 ila 20 saniye arasında süren planlar aracılığıyla yürütülüyor ve özellikle kamera hareketlerinin planı nasıl biçimlendirdiği soruşturuluyor. Filmlerde hem ana hatlarıyla tekrar eden hem de ayrıntılarda farklılaşan bu iki motif takip edilirken, görüntülerde modern hayatın gündelik deneyimini açıklayan karşıt iki kavramın, karmaşa ve düzenin işaretleri aranıyor. F. W. Murnau’nun *Sunrise*’ından (1927) seçilen bir plan ve bir sekans, şehrin karmaşasının bir manzarası olarak tekraren kullanılan, trafiğin arasından karşıya geçme motifinin asıl örneği olarak ele alınmış. Şehre ilk kez gelen bir çiftin trafik ile ilk karşılaşmasını gösteren ilk planda arabaların hareket düzeni, kameranın hareketi ve görüntünün içindeki nesnelerin büyüklüğünü çarpıtan lensin karmaşa etkisini nasıl artırdığı ayrıntılarıyla tarif ediliyor ve filmde aynı görüntünün nasıl tekrar ettiği ile karşılaştırılıyor. İkinci sekansta şehirden uzakta olduklarını hayal eden çiftin trafiğin içinden büyümlü bir şekilde kırsal bir manzaranın içine yürüyor, şehrin düzensizliğinin yerini hayali bir uyum görüntüsü alıyor. Keating sekansı ilk plan ile karşılaştırırken, kullanılan görsel efekt, trafiğin yönü, çiftin çerçevede kapladığı yer ve kamera hareketi gibi unsurlardaki farkları betimliyor. Görüntülere eşlik eden yorum ve analizler büyük ölçüde plan kompozisyonlarının teknik veya biçimsel değişkenlerine dikkat çekiyor.

³⁷ Keating’in ilham aldığı, videonun içinde de metin halinde aktardığı alıntı şu makaleden: Gunning, T. (2006). “Modernity and Cinema: A Culture of Shocks and Flows”. Pomerance, M. (ed.) *Cinema and Modernity* içinde (s.297 – 315). New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

Video *Sunrise* ile popülerleşen bu motifin başka filmlerde nasıl farklılaşarak tekrar ettiğini inceleyerek devam ediyor. Bir sonraki örnek Mary Pickford'un *My Best Girl* (1927) adlı filminden alınmış. Bu filmde motif, yine bir çiftin geçen araçların arasından tesadüfen başlarına bir şey gelmeden karşıya geçtikleri komik bir sahnede kullanılıyor. Çift gülüp sohbet ederken çerçeveye iki taraftan farklı araçlar giriyor, bir araba çifti görüp aniden duruyor, çift bir adım atar atmaz arkalarından bir tramvay, önlerinden başka bir araba, sonraki adımlarında aralarındaki boşluktan hızlı bir bisikletli geçiyor. Keating bu örnekteki şehrin kusursuz işleyen dengeli bir sisteme, insanlarla makinelerin hareketlerinin uyum içinde olduğu bir manzaraya dönüştüğünü belirtiyor. Böylece motif tekrar etse de, anlamı ve çağrışımları farklılaşıyor. Keating karmaşa ve düzen arasında gidip gelen bu çağrışımları başka birkaç örnek üzerinden de takip ediyor, örneklerde motifin şehri “tehlikeli ve güvenli, öngörülebilir ve kaotik, bayağı ve büyülü” bir yer olarak tarif etmek için kullanılabildiğini söylüyor.

Videonun ikinci bölümü ise aynı tema aracılığıyla başka bir motifi, seri halinde bir düzeni ima eden kaydırmalı planları inceliyor. Bu planların çoğunlukla modernliğin başka bir yüzünü, organize seri üretimin yarattığı düzenliliği göstermek için kullanıldığı belirtiliyor. Tipik örnekler için Rene Clair'in *À nous la liberté* (1931) adlı filminden birkaç plan seçilmiş. İlkinde kamera kaydırmalı planla bir dizi seri üretim oyuncak atı, serinin sonu gelmeyecekmiş izlenimi yaratarak gösteriyor. Kamera aynı eksen üzerinde ters yöne doğru hareket ettiğinde arka planda oyuncakları üreten işçilerin görüntüsü de kaydırmalı plana dâhil oluyor. Bu motif modern şehir hayatının tekrara dayanan sınırlayıcı karakterini, monotonluğunu yansıtmak için sessiz dönemden beri sıklıkla kullanılmış. Keating gökdelenlerin dış planlarından, ofislerden, mağazalardan hatta savaş sekanslarından benzer örneklerle iddiasını zenginleştiriyor. Modernliğin ürettiği düzenlilik ve aynılık, fabrikalarda ve ofislerde çalışan insanlar, tüketim nesneleri, tüketen kalabalıklar ve askerler üzerinden aynı kamera hareketinin çeşitlemeleriyle gösterilen bir motife dönüşüyor. Bu motif de, karşıya geçme planlarında olduğu gibi, yönetmenler için hem tekrar edilebilir hem de anlam itibarıyla dönüştürülebilir bir kaynak haline geliyor. Sinema tarihi boyunca farklı bağlamlarda anlamı dönüştükçe, bir serilik ima eden kaydırma planının aynılık yerine ince farklılıkları vurgulaması da mümkün oluyor. Keating videonun sonunda denediği fikri özetlediğinde, karşılaştırmanın amacı netlik kazanıyor. Bu fikre göre, modernliğin

Hayles'in yoğun ve hiper-dikkat arasındaki temel farkları odaklanma süresi, uyaran seviyesi, anlık enformasyon akışı gibi değişkenlere başvurarak açıkladığından bahsetmiştik. Hayles yoğun dikkatin yazı merkezli kültüre tekabül eden bilişsel stil olduğunu ancak görsel işitsel mecraların yeni bir stili, hiper-dikkati ürettiğini ve bunun yazı merkezli kültür için ciddi sorunlara sebep olduğunu saptıyordu. Ancak yeni nesnelerin yoğun dikkati tamamen dışlamadığını ve bu iki bilişsel stilin birlikte çalıştığı nesnelerin nesiller arasında açılan boşluğun aşılması için elzem olduğunu belirtiyordu. O halde, Keating'in video denemesini temsili bir örnek olarak ele alırsak, ait olduğu mecra nedeniyle hiper-dikkate daha uygun görünen bu tür nesnelerin, bir tür yoğun dikkati teşvik ettiği söylenebilir mi?

Bu tür örneklerin üretim aşamasında işler halde olan bilişsel stil, görsel-işitsel nesneye uyarlanmış bir tür yoğun dikkat gibi görünüyor. Dijital arşivin içinden bir kavram ya da iddia çerçevesinde planların ayrıklaşması, görüntülerin en küçük biçimsel detaylarının değerlendirilmesi, bu detaylar üzerinden işletilen karşılaştırma mantığı bu yoğun dikkatin işaretleri olarak yorumlanabilir. Ayrıca ham görüntü malzemesinin bir araya getirilmesi ve eleştiri metni için klasik anlamda bir akademik araştırma gerektiği de açık, bu tür videolar için yapılan çalışmalar, genellikle yazılı çıktılara da dönüşüyor. İkincisi, üretim sürecinde işleyen yoğun dikkati video bir anlamda izleyiciden de talep ediyor. Tekrar ve yavaşlatma gibi kurgu teknikleri, videonun üretim aşamasındaki analitik sürecin son çıktıya aktarılması amacıyla kullanılıyor. Üretici video izleyicisine kendi deneyimine benzer bir konum önerebilmek için, görüntülerin hem teknik ve biçimsel özelliklerinin hem de içeriğinin detaylarıyla fark edilmesini sağlayacak basit yöntemler geliştirmeye çalışıyor. Bununla birlikte, bu tür bir nesnede, mecraın genelinde hâlihazırda bulunan, hiper-dikkati gelişmiş izleyiciye hitap eden nitelikler de var. İncelediğimiz örnekte, bu niteliği oluşturan önemli araçlardan biri bölünmüş ekran. Seçilen planları karşılaştırmaya olanak verecek şekilde, çerçevede aynı anda farklı planlar akıyor, böylece izleyici açıklamaların verdiği ipuçlarını izleyerek görüntüler arasındaki kavramsal bağlantıları daha bağımsız şekilde kurabiliyor, izleyicinin zihninde eş zamanlı değerlendirmeye dayalı bir kurgu alanı açılmaya çalışılıyor. Eş zamanlı çoklu görsel-işitsel enformasyona dayalı bu tekniğin ürettiği ifade olanakları, aynı iddiayı yazılı bir metinle aktarmaya çalışan bir incelemeye kıyasla bariz avantajlar içeriyor.

Ayrıca, planların yalıtılarak ifade birimleri olarak kullanılmasına izin veren bu teknik, tartışmaya katkı sunacak, yaratıcı görsel fikirler üretmek için de kullanılabilir. Keating'in video denemesinin son bir buçuk dakikalık sekansında bu tür bir uygulamanın iyi bir örneği mevcut. Üst-ses seri halinde bir düzeni ima eden kaydırmalı planların kendisinin sinema tarihi boyunca seri üretildiğini, yani tekraren farklı anlamları karşılayacak şekilde kullanıldığını söylediği sırada, çeşitli filmlerden alınan, küçük çerçeveye kullanılan kaydırmalı planlar ekranın yatay ekseninde üç sıra halinde kaymaya başlıyor. Ekranı ayrışmış kaydırmalı planların oluşturduğu seri halde akan bir trafik dolduruyor. İncelemede ele alınan diğer motif, yani trafiğin arasından karşıya geçme planları da, yine küçük çerçevelerde bu trafiğin arasından, dikey ekseninde teker teker kayıyor. Görüntülerin akış hızı izleyicinin tek tek planların içeriğine odaklanmasına izin vermiyor ancak sekans videonun genel iddiasını özetleyen ekonomik bir görsel fikir olarak işlev görüyor. Bu yalnızca küçük bir örnek ama video denemelerde görsel-işitsel nesneye özgü anlatımı zenginleştiren bu tür basit kurgu çözümlerine sık sık rastlanabiliyor ve bu buluşlar, yoğun ve hiper-dikkatin dengeli bileşimlerini talep eden görsel-işitsel nesnelerin nasıl kurgulanabileceğine ilişkin yol gösterici olabiliyor.

Burada ele aldığımız yakın okuma stratejileri yalnızca bu çalışmaya özgü stratejiler değil, her zaman bu örnekteki gibi bir bütünlük arz etmese de, bu tekniklerin farklı biçimlerde, farklı çeşitlemeler içinde kullanımına başka örneklerde de sıklıkla rastlanıyor. Bu örneğin ayrıksılığı, ele aldığı konuyu yalnızca film tekniği, üslup ya da biçimle sınırlı tutarak incelememesi, başka deyişle, yakın okuma teknikleriyle ortaya çıkardığı biçimsel ayrıntıları, gündelik deneyime tekabül eden kavramsal bir çerçeve ile açıklamaya çalışmasından kaynaklanıyor. Bu nedenle, Keating'in video denemesi, sinema tarihiyle ilgili dar bir bağlamı aşp, bu tür görsel-işitsel nesnelerin daha geniş bir pedagojik işleve sahip olabileceğini düşündürüyor. Karmaşa ve organizasyon arasındaki diyalektik ilişki, modernliğin gündelik deneyimini açıklayabilecek bir kavramsal şema olarak kullanıldığında ve bu gündelik deneyimin sinema tarihinde bulunduğu görsel karşılığı araştırıldığında, video sosyolojik bir içerik kazanıyor. Bu içerik Keating'in seçtiği motiflerde beliren, gözden kaçması muhtemel ayrıntılar üzerinden oluşuyor ve videoyu film tekniğiyle sınırlı bir inceleme olmaktan çıkarıyor.

O halde bu videoda benimsenen yaklaşımın bir tür yoğun dikkat gerektirdiği ve izleme deneyimine ilişkin bir pedagoji, ya da daha aktif bir izleyicilik önerdiği söylenebilir. Yaklaşımın temel doğrultusunu, görüntülerin üretim ve tüketim koşullarını, videonun ele aldığı tarihsel süreci açıklayan kavramlarla ilişkilendirmesi oluşturuyor. Bu tür bir bakış açısı, çevrimiçi video deneme pratiğini mümkün kılan teknik koşullardan fazlasını gerekli kılıyor. Başka deyişle videonun yaslandığı kavramsal çerçeve olmaksızın, üretilen kurgu buluşları ya da yakın okuma stratejileri, yalnızca görsel-işitsel nesneye özgü ifade araçları olmaları sebebiyle kendiliğinden bir eleştirel konum üretmiyor. Ayrıca bu örnekte potansiyel olarak beliren eleştirel yaklaşımın, pratiğin genelinde hâkim olan ortak bir anlayışa dönüştüğünü söylemek doğru olmaz. Bu durum, teknik koşullar üzerinden yapılan değerlendirmelerin genellikle içine düştüğü çıkmazı işaretliyor: Pratiğin geneline bakıldığında ortak teknik olanaklardan bahsetmek mümkün (örneğin yakın okuma için kullanılan teknikler ya da kurgu buluşları) ancak bu eleştirelilik gibi kültürel özellikler üzerinden de bir ortaklık oluştuğu anlamına gelmiyor.

4.6.3. Video Aracılığıyla Araştırma: Masaüstü Belgesel

Alandaki en üretken isimlerden Kevin B. Lee, video deneme formatının yaygınlaşmaya başladığı 2013 yılında yayımladığı, formatın en önemli öncülü sayılabilecek deneme filmle ilgili bir videosuna eşlik eden makalesinde ucu açık bir soruya değinir. (2013a) Bir tarz ya da format olarak video deneme, hem medya okuryazarlığının üretken bir evresinin potansiyellerini barındıran bir pratik gibi görünmektedir hem de “yeni ve sinsi bir medya tüketim biçimine” dönüşme riski taşımaktadır. Lee’ye göre bu aşamada üretilen video denemelerin büyük bir çoğunluğu ele aldığı materyalle ilgili eleştirel bir sezi içermektense, “pop kültür yılanının kendi uzun kuyruğunu yemesinin yeni bir yolunu” öneriyor gibidir. Daha genel bir bakış açısıyla alana ilişkin bir muhasebe içeren 2018 tarihli bir sunumunda ise, video deneme üretiminin son durumunun yarattığı hayal kırıklıkları konusunda daha kesin saptamalar yapar.³⁸ Lee’ye göre, ilk filizlenmeye başladığı dönemden bugüne,

³⁸ Bu Lee’nin dijital teknoloji ve sanat etkileşimini soruşturan bir etkinlikte yaptığı sunumun bir video kayıdır. Lee’nin “masaüstü sunumunun” yer aldığı etkinlik açıklamasında amaç şöyle açıklanmış: “[...] bu etkinlik yaratıcı liderleri teknolojinin sanat ve kültür üretimi ve tüketimiyle ilgili etkisini soruşturması için bir araya topluyor.”

<https://phi-centre.com/en/event/phixiam-beyond-the-echo-of-reality-en/>

çevrimiçi video deneme alanı giderek ticarileşmiş ve normalleşmiştir, teknik beceri içeriğin önüne geçmiş, yalnızca etkili olmayı amaçlayan belirli retorik formüller baskın hale gelmiştir. Dahası video deneme pratiği, ağırlıklı olarak ana akım film ve medya tüketimini pekiştiren bir yan ürün gibi işlev görmeye başlamıştır. Lee özellikle büyük ve önemli isimler etrafında örülen, kahramanlar ve idoller yaratan hayranlık kültüründen şikâyetçidir. Ayrıca video deneme formatı, bazen açıktan bazen de daha örtük bir şekilde, film ve medya ile ilgili herhangi bir konuda otoriter bir açıklama konumunun yaygınlaşmasına katkı yapıyordur (bir film nasıl izlenir, bir teknik ne için kullanılır gibi eleştirel kılavuza benzer video içeriklerini bu duruma örnek gösterir). Oysa Lee için bu pratiğin asıl potansiyeli, görsel-işitsel üretim ve dağıtım araçlarının ele geçirilmesiyle, “görsel işitsel medya hakkında değil, aracılığıyla düşünmek” için bir takım olanaklar sunuyor olmasıdır. Bu bakımdan video deneme “internet sonrası nesillerin sürekli dönüşen ve her yerde olan görsel-işitsel medya ağları aracılığıyla nasıl kendini ifade etmeyi öğrendiğinin belirtilerinden yalnızca biridir.” Lee’ye göre, bu dijital belirtinin içinde etkin izleyiciliğin nasıl inşa edileceği temel bir sorundur ancak etkin niteliğini doğrudan teknik olanakları kastederek kullanmaz, asıl vurgulanmak istenen yine düşüncenin etkinleşmesidir. Film izleme deneyiminin düşünceyi tetikleme etkisi, aslında ilk bakışta çelişkili gibi görünen edilgen izleyicilik konumundan gelmektedir. Edilgen izleyicilik “yoğunlaşma, konsantrasyon ve derin düşünce” hali yaratan görsel işitsel bir deneyim olabiliyorken, gündelik dijital üretim ve tüketim bu etkiyi büyük ölçüde güçsüzleştirmiştir. O halde Lee için de video deneme alanını ilgilendiren temel soru, sinemanın sahip olduğu bu derin düşünce etkisinin, dijital medyanın sürekli katılım, hız ve çoklu görevler dayatan ortamında nasıl yeniden üretilebileceğidir.

Lee’nin ürettiği 360’dan fazla video deneme içinde, bahsettiği ‘görsel-işitsel medya aracılığıyla düşünme’ yöntemini öncekilerden daha farklı bir şekilde uygulayarak öne çıkmış olan bir örnekle ilerleyelim. Genellikle ‘masaüstü belgesel’ etiketiyle anılan *Transformers: The Premake* (2014, 25 dak.) [Transformers: Yapım Öncesi] adlı bu örneği aslında yalnızca video deneme olarak adlandırmak doğru olmaz, belki video deneme kültürünün yaklaşımlarından çıkmış bir belgesel demek daha

isabetli olur.³⁹ *Premake* hem ele aldığı mesele hem de meseleyi ele almak için geliştirdiği yöntemle, Stiegler'in merceğiyle özgün sorular sormamıza izin veriyor. Teknik koşullara bağlı gelişen eleştireliliğin imkânlarına ve sınırlarına ilişkin işaretler içermesinin ilk bakışta iki temel nedeni var gibi görünüyor: İçerik itibarıyla görüntünün üretim ve dolaşım koşullarını politik ve ekonomik bir perspektifle araştırması, yöntem itibarıyla ise izleyici ya da kullanıcıya dijital görsel-işitsel olanakların kullanımıyla ilgili bir öneri getirmesi.

Resim 4.4: *Transformers: The Premake*, Kevin B. Lee, 2014.

Belgesel büyük bütçeli bir Hollywood yapımının, *Transformers* serisinin dördüncü filminin çekimleri sırasında, setin kurulduğu yerlerin çevresinde neler olduğunu, hem çekimleri takip etmek isteyen hayranların hem de tesadüfen orada bulunanların olanlarla nasıl ilgilendiğini araştırır. Film ABD, Çin ve Hong Kong'da çekilmiştir ve özellikle Chicago, Detroit ya da Hong Kong gibi şehir merkezlerindeki çekimlerle ilgili amatörlerin çektiği videolar YouTube üzerinden paylaşılmaktadır. Lee belgeselde hem Chicago'daki çekimlerle ilgili kendi çektiği videoları, hem de YouTube arşivini kullanır ve bu görüntülere bir katman daha ekler: Videonun ele aldığı konuya yaklaşımını belirlemek için internet üzerinden yaptığı araştırmanın kendisi de belgeselin konusu olur. Araştırma sırasında karşılaştığı, işine yarayabilecek her tür internet içeriğini, videoların yanı sıra, haber metinlerini, makaleleri, YouTube

³⁹ Belgesel YouTube'da erişime açık: <https://www.youtube.com/watch?v=dD3K1eWXI54&t=6s>

yorumlarını, Youtube üzerinden yaptığı yazışmaları ham görüntü stokuna dâhil eder ve bu görüntüler ile bir akış oluşturur. Özellikle hayran videolarının dijital platformlar üzerindeki dolaşım seyrini takip ederek büyük Hollywood stüdyolarının videoları tanıtım stratejileri için nasıl kullanıldığını inceler. Bu son katmanı belgesele katabilmek için Lee, başka birkaç çalışmadan aldığı ilhamla, kendi amaçları için bir yöntem geliştirir. Bu yöntem kısaca kendi kişisel bilgisayarının ekran kaydını, yani masaüstünde olan biteni belgeselin içine dâhil edecek şekilde kurgulamak, başka deyişle masaüstü kaydını belgeselin anlatı zeminine dönüştürmektir.

İçeriğin ve yöntemin detaylarına geçmeden önce, projenin fikir aşaması üzerinde durmakta da fayda var. Lee’yi bu projeyi gerçekleştirmeye götüren süreç, serbest çalışan profesyonel bir içerik üreticisi olarak video deneme üretiminin ona hissettirdiği bir “tatminsizlik duygusuyla” başlamış. (2014a) Belgeselin üretim ve dolaşım süreciyle ilgili yazdığı makalede, günde 15 saatini ekran başında film izleyerek, izledikleri hakkında yazarak ya da videolar üreterek ve ürettiği makalelerin ya da videoların sosyal medya aracılığıyla tanıtımını yaparak geçirdiği bir dönemde, yaptığı işle ilgili bir tıkanıklık yaşadığını belirtir. Durumu kendisi şöyle ifade eder: “Giderek bu etkinliklere yabancılaşmaya başlamıştım, kültürel heyecanlarımın peşinden giderek onları bir işe dönüştürmüştüm ve bu iş beni makinelere zincirlemişti – yalnızca dizüstü bilgisayarına değil, aynı zamanda sosyal medyanın mekanizmalarına – sonuçta da giderek daha fazla makineye benziyordum.” (2016, s.213) Lee’nin içine düştüğü durum şaşırtıcıdır çünkü ilk bakışta izlediği filmler hakkında yazılar yazmak ya da video denemeler üretmek kendini ifade edebileceği yaratıcı etkinlikler gibi görünür. Ancak Lee’nin deneyimi, kültür endüstrisinin dijital evresinde, endüstrinin içinde çalışan bir üretici için, yaptığı iş ne kadar yaratıcı görünse de, Stiegler’in deva üretebilecek olumlu dışsallık olarak adlandırdığı koşulları yaratmanın bir garantisi olmadığını, “bilişsel proleterleşmenin” tüketim ve üretim arasındaki sınırların bulanıklaşmasıyla tüketici için olduğu kadar üretici için de geçerli olduğunu gösterir. Video deneme alanı bu bakımdan benzer başka alanlardan ayrılmaz, harcanan yoğun ekran başı zihinsel emek karmaşık bir tüketim biçimine dönüşebilir.

Yaşadığı bu yabancılaşma duygusu Lee’yi bilgisayar ekranından uzaklaşmaya ve film ya da medyayı doğrudan mekânlarla ve insanlarla temas edebileceği şekilde araştırabileceği bir proje tasarlamaya iter. O sırada yaşadığı şehirde, yani Chicago’da

Transformers: The Age of Extinction (2014) yapım aşamasındadır, böylece Lee büyük bütçeli bir Hollywood filminin yapım sürecini gözlemlemeye karar verir. Bu şekilde daha önce yaptığı gibi dikkatini son ürün olarak medyayı analiz etmek için değil, medya yapım mekânını gözlemlemek üzere eğitebilecektir. Fakat daha ilk adımda birkaç engelle karşılaşır, birincisi çekim sahasına yaklaşmak oldukça zordur, çekimi izlemek ya da video çekmek isteyenler setten uzak tutulmaktadır. Uzun bir süre boyunca denemesine rağmen, Lee yapımla ilgili kayda değer fazla görüntü yakalayamamıştır. Ayrıca bunun “fiziksel çevrede görsel olarak yönünü bulmak” konusundaki tecrübesizliğinden de kaynaklanmış olabileceğini belirtir çünkü yıllardır imajlar söz konusu olduğunda yolunu “masaüstü geçit arayüzünün dolaysızlığında” buluyordur, imaj onun için bir “arama teriminden” ibarettir. (s.213)

Resim 4.5: *Transformers: The Premake*, Kevin B. Lee, 2014.

Yine de saha araştırmasının bu erken safhalarında, engelin aşılmasını kolaylaştıran bir etken vardır: Lee ile aynı amaca sahip olan ve zamanlarının önemli bir kısmını çekim sahasından görüntü koparmaya ayıran başka insanlar da vardır. Ayrıca sosyal medyada son derece aktif olan bu hayran kitlesi, çektikleri kayda değer amatör görüntüleri YouTube üzerinden paylaşmaktadır. Lee kendini farkında olmadan kolektif şekilde icra edilen bir amatör video etkinliğinin içinde bulur ve bu kayıtları belgeselde kullanmak için yöntemler aramaya başlar. Bu aşamada şunu da fark eder, paylaşılan videolar film için kendiliğinden bir sosyal medya tanıtım çalışması olarak

işlev görüyordur. Yapımcı stüdyo da belli bir denge gözeterek bu videoların dolaşımına müdahale etmiyor, videoda geçen terimlerle “kitle kaynakla film tanıtımı” karşılıksız ortaya konan “hayran emeğiyle” gerçekleşiyordur. Bu kavramlardan hareketle Lee belgeselini kültür endüstrisinin dijital evresinde imajların üretim ve dolaşım koşullarıyla ilgili, ekonomik bir perspektif benimseyen bir araştırmaya dönüştürür. Belgeseli lisansüstü eğitiminin bir parçası olarak yürüttüğü için, proje önerisini günceller: “Son ürünün ne olabileceğiyle ilgili, bütün iç organları gösteren çarpık bir karalama: Yapım emeği, tanıtım, kendinde bir nesne olarak hayranların yaratıcı enerjisinin yatırımı.” (s. 216)

Lee arşivlediği ve belgeselde çekildiği yerlere göre bir dünya haritası üzerinde organize ettiği kayıtların niteliklerini tarif etmek için Hito Steyerl’in “yoksul imaj” kavramına başvurur. Steyerl bu kavramla dijital imajların belirli bir türünün sahip olduğu gerilimi ya da çelişkiyi tarif etmeyi amaçlar. Yoksul imajlar bir yandan sıkıştırılmış düşük çözünürlükleri, kusurlu doğaları ve genellikle ticari olmamaları nedeniyle baskın imaj ekonomisinde değerli olan her şeye bir alternatif öneriyor gibidir. Öte yandan “hız, çarpıcılık ve yayılım” değerleriyle, orijinal imajların dijital türevleri olarak yoksul imajların kapitalist imaj ekonomisine eklenmesi oldukça kolay gerçekleşir: Bu ham malzeme “sıkışmış dikkat süreleri, yoğunlaşma yerine izlenim, tefekkür yerine çarpıcılık, gösterim yerine ön izleme” özellikleriyle dijital medyanın mevcut ekonomik koşullarında, yani “enformasyon kapitalizmi” şartlarında kolaylıkla üretilir ve dolaşıma girer. (Steyerl’den aktaran Lee, s.216) Lee’ye göre bu tarif, büyük bütçeli bir Hollywood filminin yapımı sırasında çekilen kısa, parçalı, amatör görüntüler için de uygun bir tariftir. Bir taraftan bu kayıtlar Hollywood filminin işlenmiş, kusursuz imajlarının bir “karşı-imajıdır,” filmin kendisiyle yan yana koyulduğunda Hollywood imajlarının gösterişli yapaylığı kendiliğinden görünmeye başlar. Ayrıca amatör kayıtların dolaşım seyrinin Hollywood’un kontrolünden bağımsız bir seyir izlediği izlenimi doğmaktadır, yani yoksul imajın alternatif ekonomik tarifine uymaktadır. Öte yandan, bu yoksul imajların yarattığı gerçeklik “gayri-maddi doğası” nedeniyle, en başta video denemeler üretirken Lee’ye maddi gerçeklikten koptuğunu hissettiren koşulları yeniden üretir, dolayısıyla elinden sürekli kaçmaya çalışan bu görüntülerin maddi gerçeklikle bağlarını yeniden kurmaya çabalar.

Bu maddileştirme çalışmasının ilk aşaması hayran videolarını çekildiği tarihlere göre bir zaman sırasına koymak, yerlere göre de bir dünya haritasına yerleştirmektir. Böylece bu maliyetli üretim sürecini yönlendiren stratejiyle ilgili, Lee'nin ipuçlarını takip ederek ana hatlarını çizmeye çalıştığı bir anlatı belirginleşmeye başlar. Sürekli elinden kaçma eğiliminde olan imajları dünyaya indirmeye çalışırken Lee'nin önüne birkaç soru çıkar: Üretim için ABD'de neden Texas, Detroit ve Chicago gibi yerler seçilmiştir? Bu mekânlarda kurulan setlerde neden ağırlıklı olarak Çin tarzı yapılar ve işaretler vardır? Ayrıca çevrimiçi video platformları bu içeriği yönetmede nasıl bir rol üstleniyordur? Bu platformlardaki amatör içerik üreticileri bu videoları neden paylaşıyorlardır? (s.217) Lee belgeseli yönlendiren araştırmanın temel çatısını, görüntülerin maddi gerçeklikle ilişkisini kurmayı hedefleyerek bu sorular etrafında örer ve sorulara bulunan yanıtlarla içerik oluşmaya başlar. ABD eyalet yönetimlerinin, istihdam yaratmak ve şehirlerin tanınırlığını artırmak amacıyla Hollywood stüdyolarını çekmek için sunduğu vergi muafiyeti uygulamalarının seçilen yerler tayin edilirken etkili olduğu ortaya çıkar. Ayrıca film endüstrisinin, yaratabileceği istihdam itibarıyla daha geleneksel sektörleri ikame edip edemeyeceği konusunda da bir tartışma vardır. İkincisi, film oldukça kârlı olduğu görülen Çin film pazarı hedeflenerek üretiliyordur, filmin içindeki Çin temalı unsurların temel nedeni Çin'deki geniş kapasitesidir. Çevrimiçi video platformları, özellikle de YouTube ise, sıradan insanların filmin tanıtımını yaptığı bir mecra olarak işlev görüyordur (bu konu ülkeden ülkeye farklılık gösterir, Çin'de YouTube'a erişim olmadığı için hayran videoları yerine filmle ilgili resmi kanallarda yayınlanan programlar izlenebilir durumdadır). Hatta bazı içerik üreticileri kendi yükledikleri videolara reklam alarak gelir elde ediyor, bu nedenle kendi içeriklerinin başka hesaplarca yeniden yüklenmesini, telif yasalarına atıf yaparak engellemeye çalışıyordu.

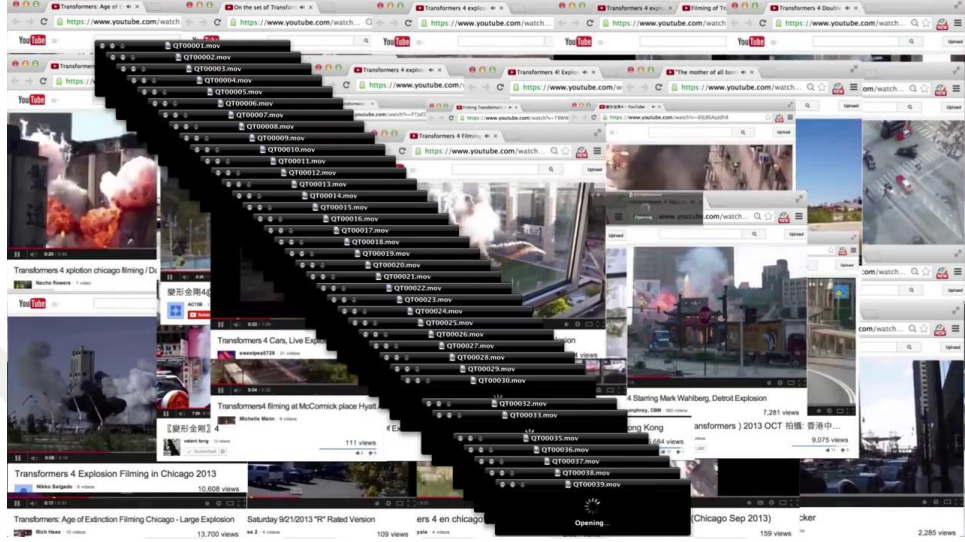
Bütün bu parça parça bulgular bir araya gelerek *Premake*'in ekonomik içeriğini oluşturur. Bu içerikten Stiegler'in dijital kültür endüstrileri üzerine tezleriyle örtüşen sonuçlar çıkarılabilir; kültür endüstrisinin ürünlerinin maddi üretim ve tüketim koşullarının deşifre edilmeye çalışılması, amatörlerin ürettiği imajların dijital ekonomide nasıl değer bulduğunun araştırılması, tüketicilerin enerjisinin nasıl hızla endüstri yararına bir işe dönüştüğünün gösterilmesi Stiegler'in zehirlere karşı uyarılarını somutlaştırır ve çoğaltır. Hatta *Premake* Stiegler'in çerçevesinin amatör

üretimle ilgili önemli bir gerilimi hafife aldığını da gösterir: Stiegler'in deva ile ilgili bir olanak olarak yorumladığı üretici ve tüketici arasındaki ayrımın silinmeye başlaması, üretimin de bir tüketim haline gelmesine neden olabilmektedir. Lee'nin belgeselde yakaladığı önemli bulgulardan biri “amatör medya üretim tarzının aynı anda bir tüketim tarzı” da olması, “bugünlerde herhangi bir şeyin görüntüsünün alınmasının tüketmek anlamına” gelmesidir. (s. 214) Dahası Lee, günün birinde Hollywood stüdyoları tarafından hayranların amatör üretimleri için “ön çekim” etkinlikleri düzenlenirse ve bu hayran filmleri tanıtım içeriği olarak kullanılırsa şaşırmayacağından söz eder. (2014a) Zehirleri saptamaya ve onlara karşı tetikte olmaya çağırmasına rağmen, Stiegler'in teknolojik koşulları referans alarak ve “oto-üretim, yayım ve indeksleme” olanaklarını öne çıkartarak benimsediği perspektif, amatör üretim pratiğinin ve yoksul imajın dijital görüntü ekonomisi içindeki kırılganlığının hafife alınmasına neden olabilir. (2010, Stiegler, s.55) Lee'nin Hollywood'un bir “karşı-imajının” peşindeyken kendini içinde bulduğu bu kolektif, katılımcı, amatör hayran etkinliği, uzaktan bakıldığında gözden kaçabilecek zehirleri ya da devanın yalnızca üreticiliği kolaylaştıran teknolojik koşullarla ilgili olmadığını göstererek bu kırılganlığı vurgulamış olur.

Premake içerik itibarıyla Stiegler'in dijital görüntünün hafife aldığı bir zayıflığını daha yakından inceler, yöntem itibarıyla ise işaret edilen potansiyellerle ilgili yaratıcı bir alıştırma olduğu söylenebilir. Lee'nin, hem kendi çalışma pratiğinden hem de daha önceki birkaç çalışmadan esinlenerek kişisel bilgisayarının ekranını bir araştırma ve anlatı zeminine dönüştürmesi, sıradan izleyici ya da kullanıcıya dijital görsel işitsel nesnenin olanaklarıyla ilgili bir öneri getirir. Lee'nin açıklamasına göre, masaüstü belgesel adını alan bu film yapma biçimi, “ [...] sanatsal bir ortam olarak istifade ettiği bilgisayar ekranına hem bir kamera lensi hem de bir tuval gibi yaklaşır. Eğer belgesel bir tür olarak hayatın gerçekliğini yakalamayı amaçlıyorsa, masaüstü kaydı da bilgisayar ekranı ve internetin artık gündelik hayatımızın birincil deneyimlerinden ve enformasyon kaynaklarından biri olduğunu kabul eder. Masaüstü belgesel, bilgisayar ekranı aracılığıyla dünyayı araştırma yollarımızı hem tasvir etmeyi hem de sorgulamayı amaçlar.” (2014b)

Bu yöntemin Stiegler'in işaret ettiği potansiyellerle ilgili, “dijital retorik uzmanlarınca” yürütülmüş yaratıcı bir alıştırma olduğu tezinin üç temel gerekçesi var:

Birincisi masaüstü belgeselin benimsediği estetik yaklaşım dijital üreticilerin içinde düşündükleri mecraya ilişkin bir mesafe kazanmalarını sağlamaktadır, ikincisi bu biçim dijital görsel işitsel nesnenin besleyebileceği yoğun-hiper dikkat sentezi için olanaklar barındırmaktadır, üçüncüsü ise dijital üreticilerin ellerinin altındaki görüntü stokunu nasıl kullanılabileceğine ilişkin bir öneri içermektedir.

Resim 4.6: Transformers: The Premake, Kevin B. Lee, 2014.

İlk gerekçe genel bir olanağa işaret eder: Bilgisayar ekranının bir deneyim alanı olarak kodlanması kendiliğinden bu deneyimi dönüştüren, “görsel işitsel medya aracılığıyla” düşünmek için bir zemin üreten estetik bir adımdır. İnternet ya da bilgisayar üzerinden gerçekleştirilen her tür etkinliğin, özellikle araştırma, izleme, kurgu gibi etkinliklerin kendi başlarına bir anlatıya, izlenebilecek nitelikte bir son ürüne dönüşebileceği düşüncesi, üreticinin ekranda olan bitene başka bir gözle bakmasına neden olabilir. Bu yeni bakış açısının sağladığı mesafe, üreticinin bilgisayar aracılığıyla yapıp ettiklerine, kullandığı araçların işlevlerine, mecraların özelliklerine, sosyal medyada gerçekleşen etkileşimlere, başka deyişle bütün ekran başı yaşantısına bir nesnellik kazandırabilir. Bu deneyimde neyin ‘kayda değer’ olduğu, bu tür bir bakış açısı sayesinde somutluk kazanabilir. Böylece üreticinin bilinçsizce ve belirli bir amaçtan yoksun şekilde yaşadığı bir deneyim ya da videoyu üretirken yaptığı planlama, taslak oluşturma çalışmaları bir değerlendirme zeminine dönüşebilir.

İkinci gerekçe Stiegler’in vurguladığı “görsel işitsel çalışmaların işaretlenebilmesi” ile ilgili olanaklarla doğrudan ilgilidir: Lee’nin masaüstü belgeselde

kullandığı ve “yumuşak montaj” kavramıyla açıkladığı teknikler (nesnelerin doğrusal sıralama ile dizildiği geleneksel montajın aksine, çerçeveye yan yana yerleştirilmesi) görsel işitsel akışın çeşitli biçimlerde izleyici tarafından işaretlendiği bir izleme pratiğini teşvik eder. Lee’nin videoları maddileştirmek için kullandığı haritalar, metinler, birbiri ardına yan yana açılan video dosyaları ve yeni pencereler, ele alınan video stokunu kişisel işaretlerle düzenler. Bu düzenleme de görüntüler, sesler ve metinlerden oluşan, aynı anda birçok farklı unsuru kullanan, çerçevenin içerdiği anlık enformasyon miktarı bakımından zengin bir görsel-işitsel akış oluşturur. Bir anlamda bu hiper-dikkatin talep ettiği türden bir biçimdir ancak yoğun-dikkatin devreye girmesini sağlayabilecek geçitler de açar. Bu bağlamda yoğun dikkati, dikkate belirli bir doğrultu kazandırabilme yetisi olarak tanımlarsak, yoğun dikkati tetikleyebilecek geçitler hem videonun içeriğinde ele alınan meselelerden hem de biçimin teşvik ettiği ekran deneyiminden çıkar. Böylece ilk bakışta Lee’nin hayal ettiği türden bir derin düşünme etkisinden uzakmış gibi görünse de, *Premake*’te kullanılan teknikler dijital mecranın “yoğun dikkatin” uyarılması için nasıl kullanılabileceğiyle ilgili öneriler de içerir.

Son gerekçe ise, dijital mecralarda kendiliğinden oluşan kolektif emeğin nasıl ‘faydalı’ kılınabileceğiyle ilgilidir: Lee’nin belgeseli bu faydanın ekonomik yönünü incelese de, aslında belgeselin kendisi başka türden bir fayda anlayışı gözetiyor gibidir. Belgesel için yürütülen araştırma dijital üreticilerin ellerinin altındaki “yoksul imaj” stokundan yegâne fayda sağlama biçiminin stüdyoların tanıtım faaliyetleri olmadığını da gösterir. Lee, belgeselinin içeriğinden bağımsız olarak, ilk bakışta değersiz görülen videolarla dolu bu büyük veri tabanının, belirli bir konuyu araştırırken nasıl kullanılabileceğiyle ilgili de bir öneri getirmiş olur. *Premake*’in gösterdiği, belirli sınırlar içinde de olsa, dijital video platformlarında oluşan içeriğin bir araştırmanın temel unsurlarından biri olabileceğidir. Dolayısıyla bu yöntem başlı başına, sürekli üretilen video içeriğinin nasıl ele alınabileceğiyle ilgili ciddiye alınması gereken bir öneri içerir.

Saydığımız nedenlerle *Premake*’in yöntemi ile Stiegler’in teknik arka planla ilgili çıkarımlarının ve öngörülerinin büyük oranda örtüştüğü söylenebilir ancak bu yöntemi bir tür reçete olarak ele almak doğru olmaz. Bu yöntem video platformlarında oluşmuş ve sürekli büyüyen arşivin içinde, belirli bir perspektife göre bir yol açmaya

çalışmaktadır ve seçilen perspektif nedeniyle kullanılan tekniklerin başka konularda, başka araştırmalar için de çalışacağına bir garantisi yoktur. Başka vakalar için de geçerli olabilecek özelliği, bir gündelik deneyim alanı olarak bilgisayar ekranını ve interneti bir araştırma sahası olarak kullanması ve bu sahaya karşılık gelecek bir görsel-işitsel dil aramasıdır. İcat ettiği dilin ne kadar kullanışlı olduğu, benzer çalışmaların artmasıyla ortaya çıkacaktır ancak önerisi daha geniş bir çerçevede düşünüldüğünde, bu farklı dil arayışının kendisinin daha önemli olduğu söylenebilir. Zira Stiegler de izlenen nesneyi işaretleyebilmenin, ona açıklamalar ekleyebilmenin, çeşitli analitik yöntemlerle, bir makinenin içini açıp nasıl çalıştığını inceler gibi görsel işitsel nesneyi analiz edebilmenin önemini vurgulayarak, dijital mecranın amatörlerini bu tür bir arayışa çağırır. Dijital görsel işitsel kültüre özgü bu türden dil icat etme çalışmalarının “daha düşünümsel ve daha az tüketimci bir bakış” hayal edebilmek için vazgeçilmez olduğunu iddia eder. (2010, s. 41)

4.7. Deva Alıştırması: Dijital Video Denemenin Sınırları

Video deneme etrafında oluşan görsel işitsel kültürün bu türden daha az tüketimci bir bakış üretmek için elverişli olup olmadığı sorusu, Stiegler’in görsel işitsel nesneyle ilgili yaklaşımı için de hayati bir sorudur. Bu yaklaşımla alandaki üreticilerin tartışmalarında sözü edilen iddialar ve kaygılar, vaatler ve tehlikeler en genel hatlarıyla örtüşür. Video deneme pratiğine eşlik eden tartışmalarda da, Stiegler’in genel zehir/deva mantığı üzerine kurulu analizinde de, dijital ayrıklaşmanın doğurabileceği sonuçlarla ilgili, zehir ve deva olarak düşünülebilecek iki temel olasılık ortaya çıkar: İlki tüketimciliğin güçlendiğine ya da güçleneceğine ilişkindir, ikincisi ise yeni görsel işitsel bilme ve düşünme tarzlarının vaat ettiği imkânlarla işaret eder. Video deneme gibi dijital kültüre özgü bir ürün söz konusu olduğunda, genellikle vurgulanan risk üretimi kolaylaştıran teknik zeminin aynı anda tüketimci kültürün yeni ve daha karmaşık bir aşamaya geçmesine katkı sunmasıdır. (Baptista, s.228) Dijital mecralarda kendiliğinden oluşan ve bir tür özgünlük arz eden üretim pratiklerinin, ifade biçimlerinin ve işbirliği yöntemlerinin kültür endüstrisinin alışkanlıklarına karşı bağımsızlığının zayıf olması, hatta endüstriyi besleyen bir yan ürün gibi işlev görebilmesi riskleri daha da derinleştirir. Diğer yandan, videolarda denenen ve çoğunlukla kurgu teknikleriyle ifade edilen biçimsel buluşlar ya da izleme deneyimine ilişkin düşünümsel yöntemler, görsel işitsel nesneye özgü başka bir düşünme tarzının

fiilen gelişmekte olduğunu da gösterir. Bilişsel stillerin farklılaşmasına ilişkin tartışma da bu tür bir kolektif görsel-işitsel çalışmanın potansiyellerine işaret eder.

Stiegler'in zehir/deva mantığı üzerine kurduğu, kendisinin farmakolojik terimiyle adlandırdığı analizi de aynı olasılıkları daha genel bir planda ve özgün kavramlarla tarif eder. Stiegler'e göre, kültürel endüstrilerin zehirleri oldukça etkilidir, özellikle 1980'lerden itibaren görsel işitsel medya tüketimciliğin yayılımını ve etkisini büyük ölçüde artırmıştır. Görsel işitsel medya düşüncenin, bilginin ya da psiko-sosyal bireyleşmenin yıkımına neden olan endüstrileşmiş kültürel ortamın sürükleyicisi olmuştur. Bu ortam, görsel işitsel nesnelerin üretici ve tüketicilerinin keskin şekilde ayrılması, görsel-işitsel akışın ayrıcalıklı kurumlarca organize edilmesi ve son evresinde de yoğun dikkatin tahrip edilmesi gibi ekonomik, teknolojik ve psikolojik dönüşüm süreçleriyle oluşmuştur. Öte yandan, Stiegler'e göre bu tür dönüşüm süreçleri, *pharmakonun* doğası gereği zehir ve devayı aynı anda bir güç olarak içermelidir, bu nedenle devayı da bulup ortaya çıkarmak, tarif etmek ve yayılmasını sağlamak gerekir. Görsel işitsel nesnenin dijitalleştiği ekonomik ve teknolojik dönüşüm sürecinde deva, üretim ve yayıncılık araçlarına erişimle birlikte gelişen oto-üretim olanaklarında, görsel işitsel akışın aşağıdan yukarı organize edilebilmesini sağlayan işbirliği ağlarında ve görsel-işitsel nesneye özgü yeni bir yoğun dikkatin nasıl üretilebileceğine ilişkin karakteristik dil ve ifade deneylerinde aranmalıdır. Ayrıca Stiegler teknolojik dönüşüm sürecinde devanın yalnızca teknoloji ile ilgili olmadığını, "farmakolojik analizin" detaylandıracağı "iyileştirici reçetenin" siyasi kararlar oluşacak sosyal ve ekonomik bir örgütlenme, "bir ihtimam sistemi" önermesi gerektiğinin de altını çizer. (2010, s.47)

Stiegler'in dijital görsel işitsel kültüre ilişkin iyileştirici reçetesinde, birincil ilaç teknolojik altyapının olanaklarını kullanarak kullanıcı ya da izleyici için katılımcı bir üretim, izleme ve arşiv organizasyonu etkinliğinin kurgulanmasıdır. Böylece dijital dolayım yoluyla hareketli imajlarla kurulan yeni ilişkilerin, yeni bilgi biçimlerinin ya da kolektif üretime dayalı bir kültürün gelişebileceği varsayılır. Video deneme örneklerine ve video deneme etrafında yürütülen tartışmaya baktığımızda, bu türden bir pratik genel hatlarıyla icra ediliyor gibi görünmektedir ancak kolektif olarak üretilen yeni bilgi biçimlerinin gelişimine ilişkin varsayımın biraz hızlı varılmış bir sonuç olduğu söylenebilir. Dijital görsel-işitsel koşulların, sosyal ağların etkileşimli

yapısının izleyici ya da kullanıcı için farklı, daha parçalı ve analitik bir izleme deneyimi ve aktif bir üretim alanı ürettiği söylenebilir ancak bu alandaki üretimin genel niteliğinin “daha az tüketimci” olduğu fazla iddialı bir genelleme olacaktır.

Stiegler’in politik ekonomi eleştirisini ele alırken, çerçevenin içerdiği teknolojik determinizmin nasıl genelleme ve indirgemelere yatkın olduğunu değerlendirmiştik. Stiegler’in yaklaşımının, yer yer oldukça hassas hale geldiği için üretken bir kavramsal çerçeve sunsa da, tarihsel analizlerde daha bariz ama güncel değerlendirmeler için de bir ölçüde geçerli olacak şekilde bu tür bir şematik mantığa haiz olduğunu söylemiştik. O halde Stiegler’in yaklaşımında içerilen teknolojik determinizmin bahsettiğimiz bağlamda neden olduğu aşırı genelleme, izleyicinin etkileşimsel özerkliğini genişleten teknik olanaklarla yeni bilgi biçimleri arayan, katılımcı bir kültürün gelişimi arasında kurulan neden sonuç ilişkisinde düğümlenir. Bu ilişki Stiegler’in analizini her zaman iki yönlü, yani hem zehri hem de devayı düşünerek yapması nedeniyle basit, katı ve tek yönlü değildir ancak bu tür bir kültürün gelişmesinde teknik olanaklar dışındaki etkenlerin kendiliğinden önemsizleşmesine ya da silikleşmesini neden olur. Video üretiminin ve yayınlamanın büyük bir yaygınlık kazanmasıyla, dijital ayrıklaşma sayesinde ortaya çıkmış olan akışa müdahale alanıyla, işbirliğine dayalı kitlesel organizasyon gibi olanaklarla ve amatör bir ruhla oluşmuş bir kültürün, Stiegler’in de sürekli tehlikelerine karşı uyardığı zehirler karşısında neden bu kadar zayıf olduğu sorusu daha sarıh ve çok boyutlu yanıtlar beklemektedir.

Stiegler’in analizi üreticinin devanın üretimine müdahil olmasını sağlayabilecek teknik olanakları detaylarıyla tarif etmeye çalışır, dijital üretim araçlarına erişimin görsel işitsel dili başkalaştırmasının kritik kültürel işlevini isabetli bir şekilde açıklar ve deva için, teknolojik koşulların yanına siyasi irade ile oluşabilecek destekleyici kurumların ya da örgütlenme biçimlerinin rolünü eklemeyi unutmaz. Bununla birlikte onun analizi, iddia dozunu artırdığı noktalarda, tüketimci olmayan bir görsel işitsel kültür için dijital olanaklardan başka güçlere de ihtiyaç olduğu fikrini zayıflatan bir düşünceye dönüşmeye başlar. Dijital teknolojinin neden olduğu olanaklar sonuna kadar araştırılır ve kullanılırsa bu tür bir kültürün gelişmesi için bir engel kalmayacağını ya da devaya katkıda bulunacak nesnelerin ancak bu sayede üretilmeye başlanacağı kanaatini güçlendirir. Bu kanaat, Stiegler’in doğru bir ısrarla sürdürdüğü ikili mantığa rağmen, amatör üretim alanında tüketimci zehirlerin

yeniden üreyebileceği, yalnızca teknik koşullarla açıklanamayacak yolları görmeyi sağlayacak bakışı bulanıklaştırır.

Bu iddia video deneme adını alan dijital nesneyle ilgili eleştirileri ve örnekleri incelediğimizde gördüğümüz detaylarla açıklanabilir. Bu nesnenin popüler örnekleri teknik bakımdan Stiegler'in anlattığı kalıba uysalar bile, teşvik ettikleri eleştirelilik anlayışının ekonomik ya da politik anlamda alternatif bir kültür önerebileceği düşüncesi şüphelidir. *Supercut* denilen örnekler bu bakımdan özellikle öğreticidir: Bu videolar oldukça ilgi çekici olmalarına, filmlerin biçimsel özellikleriyle ilgili içerdikleri tamamıyla görsel bilgi düzeyine, biçimsel incelemenin sınırlarını aşan örneklerle ve filmlerin etiketli zaman kodlarını içeren veri tabanlarının gelişmesiyle daha incelikli örneklerinin ortaya çıkma ihtimaline rağmen internet kültürünün şiddetlendirdiği tüketimci izleyicilik alışkanlıklarını zorlamayacak, oldukça uysal bir nesnedir. Akademik içerikli video denemeler bu anlamda elbette daha zorlayıcıdır, dijital görsel işitsel kültürün tüketimci mantığına içerik ya da biçim itibarıyla pek uygun sayılmazlar. Ancak incelediğimiz örnek üzerinden söylediğimiz gibi, burada geliştirilen eleştirel stratejiler için dijital olanaklar ancak tarihsel/sosyolojik çerçeveye görsel-işitsel karşılıklar bulan bir tercüme aracı gibi çalışmaktadır. Bu tercüme işleminin, nesiller arası dikkat rejimleri farkları nedeniyle önemi ortadadır ancak teknik koşullar bu alanda geliştirilebilen nitelikli çalışmaların nedeni değil, ifade aracıdır. Son olarak masaüstü belgeselin ise, Stiegler'in potansiyel olarak işaret ettiği görsel-işitsel nesnelere en çok yaklaşan örnek olduğu söylenebilir. Hem dijital ortamın işaretli okuma, izleme imkânlarını kullanma biçimi hem sosyal ağları katılımcı bir üretim alanı olarak inşa etmesi bu yöntemin yeni yoğun-hiper dikkat bileşimleri denemelerine açık olacağını gösterir. Fakat burada ele aldığımız örnek başka bir kör noktaya da dikkat çekmiş olur: Dijital mecralarda amatör üretim oldukça kırılgandır ve tuhaf bir hızla tüketime eklemlenebiliyordur. Teknik koşulların amatör üretimi kolaylaştırması ile amatör üretimin tüketimci olmayan bir bakış geliştirilmesine katkı sunması arasındaki fark, daha dikkatle ele alınması gereken bir farktır.

5. SONUÇ

İster toplumsal dönüşümle ilgili bir açıklamanın temel mantığı ister gündelik deneyimin beslediği bir dünya ve tarih kavrayışı şeklinde olsun, teknolojik determinizm yakın gelecekte büyüsunü kaybedecekmiş gibi görünmüyor, aksine teknolojinin kapasitesi arttıkça ve etrafındaki gizemli hale büyüdüğüce yeniden canlanıyor, dönüşerek ve rafine hallerini üreterek yeni kanallar açmaya devam ediyor. Bu durumda, direngenliğinin sebeplerini sorgulamak, türlerini ya da farklı bağlamlarda üstlendiği işlevleri ayrıştırmak, ürettiği açıklamaların iyi işlediği konuları ve yanıltıcı teşhislere mahal veren çıkarımlarını saptamak gerekiyor. Herhalde genel anlamıyla bu modeli indirgeyici ya da basitleştirici bulan eleştirel uğraşların düşebileceği en ciddi yanılgı, modelin hâlihazırda bütün yönleriyle aşıldığını, daha gelişkin açıklama modellerinin kendilerini ispat ettiğini kabul etmek olurdu. Bu tür bir uğraşa katkı sunmayı amaçlayan bu çalışmanın öncelikli kabulleri, teknolojik determinizmin incelikli versiyonlarının son derece güçlü, ikna edici tarihsel açıklamalar üretebildiği ve bu tür açıklamaların popülerleşmesinin yalnızca basit bir ideolojik manipölasyondan kaynaklanmadığıdır. Tartışmaya çalıştığımız gibi, genel izlenim politik konumların bu konudaki tutumları da şekillendirdiği yönündedir, ancak bu anlayışın her tür ideolojik görüşe eklenlenebilen esnek bir niteliğe sahip olduğu unutulmamalıdır. Genel bir düzeyde bu tür açıklama tarzlarının, teknolojiyi üreten ya da işleten zümrenin çıkarlarıyla örtüştüğü kuşku götürmez; ancak sorun hiçbir şekilde bu düzeyden ibaret değildir. Bu genel düzeyin altında, daha dikkatle ele alınması gereken sorular, birbirinden önemli noktalarda ayrılan konumlar ve farklı insan ürünü nesnelere ya da teknolojik sistemlere atfedilen, teknolojiyle ilgili umut ya da tehlikeleri besleyebilen farklı güçler bulunur.

Bu kabuller ışığında, öncelikle teknolojik determinizm gibi bir fikri doğuran tarihsel koşulları çizmek gerekir. Tarihsel süreç incelendiğinde, modern teknolojinin maddi gelişiminin ve bu sürece eşlik eden kavrayışının hâlihazırda bu anlayışa zemin hazırlayan bir deneyime ve anlama tekabül ettiği görülür. Modern endüstri toplumunda teknolojik gelişme kendi kendini sürükleyen, dışarıdan müdahaleye kapalı ve kesin bilimlerle ayrılmaz bir bağ içinde tümüyle rasyonel bir süreç olduğu izlenimini doğurur. İnsan ürünü müstakil nesneler karmaşık sosyo-teknik sistemlere dönüştükçe,

teknolojinin toplumsal gelişmenin de en somut göstergesi olduğu kanaati yaygınlaşır. Teknoloji insanın öngördüğü amaçların gerçekleşmesini sağlayan tutarlı araçlar, beceriler, toplumsal yapılar ve özel bir bilgi birikimi üretmeye tek başına muktedirdir, böylece evrensel sabitler olarak düşünülen gereksinimler, bütünüyle akla uygun şekilde karşılanacak, toplumsal yapılar da bu sürece uyum sağlayacaktır. Böylece teknoloji toplumsal ilerlemenin birincil koşulu haline gelir; teknolojinin modern endüstri toplumunda neden olduğu dönüşümün somut ve maddi doğası, onun en güçlü değişim faili olduğu kanaatini güçlendirir. Teknolojik değişimin kazandığı olağanüstü hız, daha önce hiç olmadığı kadar gündelik hayata nüfuz eden sosyo-teknik sistemlerin karmaşıklaşması ve serbest piyasa koşullarında üretilen teknolojinin tüketici ya da kullanıcıya sunulma biçimi bu görüşü perçinler. Modern aklın alışkanlık haline getirdiği sıradan teknolojik determinizm bu tarihsel süreçte değerlendirilmelidir: Bu yaygın görüşe göre, toplumsal gelişmenin mutlak, biricik ve yeterli nedeni teknolojik dönüşümdür ve bu süreç insan iradesinden bağımsızdır.

Yakından incelendiğinde sıradan, tek yönlü ya da katı teknolojik determinizmin zayıf bir tarihsel akıl yürütme tarzı olduğu açıktır ve boşluklarını göstermek için makul sorular ortaya atılabilir: Bu görüş, teknoloji hakkında modern öncesi düşüncede ne ölçüde geçerlidir? Gereksinim, rasyonel amaç ve tutarlılık gibi kavramlar, teknoloji için her durumda geçerli evrensel sabitler midir? Teknolojik üretimde insan iradesinin ve tercihlerinin ya da toplumsal etkenlerin belirleyici olduğu bir alan belirlenemez mi? Toplulukların ya da toplumların, bir tek mümkün teknolojik gelişme rotasına uydurulamadığı durumlar yok mudur? Toplumsal ilerleme teknolojik gelişmeden başka etkenlere de bağlı değil midir? Bu tür sorular doğrudan ya da dolaylı olarak sıradan teknolojik determinizmin zaafalarını önemli ölçüde gösterir fakat eleştirel izlekte yapılan yaygın bir hata, anlayışın bu zayıf versiyondan ibaret olduğunu kabul etmektir. Determinizmin kasten en sıradan halini günah keçisi ilan etmek tartışmanın daha fazla dikkat gerektiren boyutlarının silikleşmesine, teknoloji ve toplumsal değişim arasında kurulan bütün nedensel ilişkilerin hatalı sonuçlara varacağına ilişkin yanlış bir kanaate neden olur.

Bu hataya düşmemek için öncelikle kaba bir sınıflandırma yapılabilir, teknolojiyi tek geçerli fail olarak kabul eden katı determinizmin yanında, daha hassas nedensel ilişkiler kuran, böylece teknolojiyi faillerden biri olarak çizen determinist

yaklaşımlar da mümkündür ve bu hassas yaklaşımların yukarıda özetlediğimiz yanılgılara tutulmuş olup olmadığı tartışmalıdır. Dahası, bakışı keskinleştirebilmek için farklı varsayımlardan hareket eden determinizmler ayırt edilmeye ya da kavramın farklı bağlamlarda üstlendiği işlevler karşılaştırılmaya çalışılabilir. Bu tür bir soruşturma farklı kıstaslara göre yürütülebilir ancak bu çalışmada, iki farklı sınıflama önerisine başvurulmuş ve alanyazın bu öneriler çerçevesinde incelenmiştir. (Bimber, 1994 & Wyatt, 2008)

İlk sınıflama önerisine göre, hassas denilebilecek determinizmler içinde iki tür belirlenebilir: Birincisi, teknolojinin toplumsal fail statüsünü, yaygınlaşmasına ve perçinlenmesine neden olduğu normlarla açıklar. Bu görüşe göre, özellikle modern sosyo-teknik sistemler insan tercihlerini ve düşünce şekillerini belirleyen, verimlilik gibi normların yerleşmesini sağladığından, özerk bir alan olarak değerlendirilmelidir. İkincisi, insan iradesine bir ölçüde daha fazla yer açan bir anlayış olan, istenmeyen sonuçlar merkezli açıklamalardır. Bu açıklama tarzında, teknoloji temelde insan tercihlerinin ürünüdür ancak kısmi özerkliği nedeniyle, bu tercihler çoğunlukla öngörülemeyen sonuçlara, teknoloji ve toplum ya da doğa arasında beklenmedik tepkimelere yol açar. Hassas türlerin karşı, katı kutbunda teknolojinin doğa yasalarının bir devamı suretinde hareket yasaları olduğunu ve toplumsal değişimin de bu yasalara göre gerçekleştiğini iddia eden nomolojik anlayış vardır. Bu anlayışa göre, toplumsal gelişme ancak bu yasalara tabi şekilde gelişen teknolojiye adaptasyon süreci olarak düşünülebilir.

İkinci sınıflama önerisi kavramın üstlendiği işlevleri kıstas alır. Normatif kategorisine ek olarak kavramın gerekçelendirmeci, tanımlayıcı ya da metodolojik kullanımları ayırt edilir. Teknolojiyi üreten ya da işleten uzmanların, teknoloji politikası konusunda karar verenlerin yalnızca manipülasyon için değil, farkında olmadan da iddialarında başvurdukları determinizm, gerekçelendirmeci başlığı altına düşer. Teknolojinin toplumsal müdahaleden bağımsız bir fail olduğu fikri, sektördeki aktörlerin ya da karar alıcıların kendilerini içinde buldukları zihniyet iklimi olduğu için, bu türde iddialara popüler açıklamalarda sıklıkla rastlanır. Terim bir hata yakalama aracı, bir teşhis yöntemi olarak kullanıldığında tanımlayıcı bir işlevi vardır, alanyazında yaygınlaşmış kullanımı bu kategoridedir. Özellikle tarihsel-sosyolojik bir inceleme, teknoloji ve toplumsal değişim ilişkisini basitleştirici şemalara sıkıştırılmaya

başladığında başvuru tanımlayıcı kullanım, genel bir uyarı sinyali gibi işlev görür. Teknolojinin ne ölçüde, hangi başka etkenlerle ilişki içinde belirleyici olduğu sorusunu meşru kabul ederek bir hareket noktası tespit eden bütün yaklaşımlar için ise, metodolojik teknolojik determinizm başlığı uygun görülür. Bu yaklaşımlarda, determinizm mutlak surette kaçınılması gereken bir anlayış değil, aksine rafine edilerek geliştirilmesi gereken bir öncüller dizisidir. Bu tezde ele alınan çalışmalar değerlendirilirken bu ayrımlar gözetilmeye, terimin her şekle girebilen genel bir etiket olarak kullanımının neden olduğu aksaklıklar tespit edilmeye çalışılmıştır.

Teknolojik determinizmin bütüncül, çok boyutlu bir eleştirisi inşacılık başlığı altında gelişmiştir. Bilim ve Teknoloji Çalışmaları içinden çıkan bu araştırma programının en genel hedefi bilim ya da teknolojinin kara kutusunu açmak olarak tarif edilir; bu benzetmeyle bilim ve teknoloji etrafındaki halen bozulması için, bilimsel bilgi ya da teknolojinin nasıl üretildiğinin yakından, yöntemsel bir titizlikle incelenmesi gerektiği kast edilir. Bilimsel bilginin üretiminin bir toplumsal inşa süreci olarak incelenmesiyle başlayan araştırmalar, teknolojik gelişme süreçlerine yöneldiğinde karşısında yaygın bir model olarak determinizmi bulur. Dolayısıyla inşacılığın temel amaçlarının, teknolojik determinizmin kurduğu nedensel şemaları tersine çevirmek, bu modele alternatif oluşturabilecek teknolojik gelişme modelleri ve teknolojik nesnelerin ya da sistemlerin gelişme süreçleri üzerine ayrıntılı vaka çalışmaları üretmek olduğu söylenebilir. Ancak inşacılık da homojen, tek parçalı bir yaklaşım değildir, hem kuramsal kabulleri hem de kullandığı ampirik malzeme bakımından birbirinden oldukça farklı yöntemsel araç gereçler ve vaka çalışmaları gelişmiştir. Genel planda inşacılığa yöneltilecek eleştirilerden biri, determinizmin belirli bir yönünün direngenliği ile ilgilidir: İnşacılık nesnelerin ya da sistemlerin gelişme aşamalarına odaklanırken teknolojinin toplumsal sonuçları ya da etki sorunu ile tam anlamıyla uğraşmamış, determinizmin bu boyutunu büyük oranda ötelemiştir. (Winner, 1993)

Bu boyutun takip edilebileceği, metodolojik teknolojik determinizmin üretken bir kuramsal çerçeve kurmayı başardığı konulardan biri iletişim teknolojileriyle ilgilidir. Yazıdan başlayarak iletişim teknolojilerinin bilişsel etkilerine odaklanan, medya kuramı üst başlığında değerlendirilebilecek incelemeler, hem teknolojinin doğası hem de zihin, düşünce ve bilginin maddi koşullarla ilişki içinde nasıl

yapılandığıyla ilgili özgün sorular ve açıklamalar üretebilmiştir. Felsefe, edebiyat, kültür tarihi ve antropoloji zemininde, sözlü ve yazılı kültürün içinde gelişen bilişsel düzenlerin karşılaştırması, bir iletişim teknolojisi olarak yazının oldukça güçlü bir bilişsel dönüşüm faili olduğunu göstermeyi başarır. Farklı veçheleriyle bu mesele üzerine yapılan incelemeler, yazılı kültürün soyut ya da nesnel düşüncenin ve özerk benlik fikrinin bir koşulu olduğu sonucunu ikna edici biçimde ortaya koyar. Ancak bu bağlamda ortaya çıkan en önemli sorun, bilişsel dönüşüm ile toplumsal dönüşüm arasındaki neden sonuç ilişkisinin nasıl kurulması gerektiğidir. Bu sorunu dikkatle ele almak yerine, çıkarımlarını üslup oyunları ile özdeyişler halinde ifade etmeyi seçerek, teknolojik determinizmin hem iyi hem de kötü bir şöhret kazanmasına en büyük katkıyı yaparsa Marshall McLuhan olmuştur.

McLuhan bir bakıma bu paradigmanın standartlarını belirleyen isimdir, kuramının, özellikle ilk safhalarında, iletişim araştırmalarında teknolojiye yeni bir mercek ile bakılmasını sağladığı söylenebilir. Sıklıkla başvuru alan, “iletişim ortamı mesajın kendisidir” formülünde ifade edilen, yorumsal odağın iletişimin içeriğinden ortamın maddi niteliklerine kaydırılması işlek bir perspektif üretmiştir. Teknolojiyi bedenün uzantıları olarak düşünmesi, iletişimin maddeselliğini duyu oranları ya da algı işleyişleri ile ilişkilendirerek iletişim ortamının özgüllüğü sorununu formülleştirmesi, alışkanlıkları okuryazarlıkla oluşmuş zihnin niteliklerinin ayrıntılı tasvirleri, iletişim ortamının bilginin organizasyonunu nasıl şekillendirdiğine ilişkin çözümlemeleriyle, McLuhan’ın kuramı teknolojinin bilişsel yapıları dönüştürme kapasitesine dair kavrayışa özgün katkılar sunmuştur. Öte yandan bu kuramda psişik düzeydeki etkilerin toplumsal sonuçlara dönüşmesi oldukça hızlı gerçekleşir, karmaşık toplumsal süreçler tek başına bu etkilerle kolayca açıklanır. Bu nedenle paradigmanın hem vaatlerini hem de sorunlu yönlerini değerlendirmek için McLuhan’ın kuramının eleştirisi, neredeyse zorunlu bir geçittir, çıkarımların tam olarak nerede raydan çıktığını tespit etmek gerekir.

Bu işi üstlenen, teknolojik determinizmin iletişim teknolojileri odağında kapsamlı bir eleştirisini geliştiren isim Raymond Williams’tır. Ölçülü inşacılığın eleştirel hattıyla örtüşecek şekilde, Williams maddi koşulların parçası olarak teknolojinin toplumsal pratikler üzerinde basınçlar oluşturduğunu hesaba katarak, bu hususta doğru yönü bulmanın bir denge meselesi olduğunu vurgular. Aşamalar halinde

açılan bu eleştiri, öncelikle McLuhan'ın alfabetik yazı ya da matbaayı nedensel tecride uğrattığını, iletişim teknolojilerinin politik ve ekonomik bir kuvvetler alanından yalıtıldığını, matbaaya atfedilen nedensel tesir güçlerinin bu nedenle ölçsüz olabileceğini tespit ederek başlar. Failer olarak iletişim araçlarının oynadığı gerçek rol doğrusal neden sonuç ilişkilerindense, içinde karmaşık bir mücadelenin gerçekleştiği tarihsel kuvvetler alanının hesaba katılmasıyla açıklanmalıdır. İkinci aşamasında sorun biraz daha netleştirilecektir: Williams iletişim ortamlarının estetik düzeyde biçimsel analizinin tek başına sorunlu olmadığını ima eder ancak bu analiz aynı zamanda toplumsal süreçleri de kapsayacak şekilde sunulduğunda, argümanlar rabitasını kaybetmeye başlar. McLuhan'da matbaa, televizyon ya da herhangi bir iletişim ortamı, duyu oranlarını veya algısal alışkanlıkları yeniden düzenleme kapasitesiyle, başka hiçbir failin bulamadığı kestirme yollar bularak toplumsal dönüşüme neden olur. Çizilen tablonun yanıltıcı olmasının sebebi, tarihsellik izleniminin arkasında teknolojinin etkileri sorununun katı bir soyutlama işlemine tabi tutularak toplumsal pratiklerden arındırılmasıdır; bu tabloda duyu oranı değişikliği genel bir insan bedeni ile evrensel bir teknik çevre arasında gerçekleşen tepkimeden kaynaklanır. Williams'a göre bu soyut düzlemin en vahim sonucu, belirlenen bilişsel ve toplumsal etkilerin kaçınılmaz olduğu fikrini güçlendirmesidir, böylece kültürel, siyasal ya da ekonomik düzeyde tercih, niyet ya da iradenin hükmünün kalmadığı bir tarihsel değişim anlatısı bütün boşlukları doldurur, iletişim ortamının algısal işlemleri tarihin tek sürükleyicisi haline gelir. Televizyon örneğinde, aracın üretim ve yerleşme evresinde tasarlayan, üreten, pazarlayan aktörlerin, yerleştikten sonra yayıncılık evresinde yayıncıların ve izleyicilerin niyet ve tercihlerinin bu anlatıda bir etkisi kalmaz; bütün bu süreç toplumsal bir pratikten ziyade kendiliğinden kabileselliğin dolaysız iletişim biçimine neden olacak fiziki bir olgudan ibaret hale gelir. Biçimcilik olarak sunulan anlayış, bütün bu toplumsal süreçlerin içindeki tercihlerin, eylemlerin, mücadelelerin, çelişkilerin üzerini örten ideolojik bir işlev üstlenir, tarihin yalnızca teknolojinin sınırladığı işleyişini onaylamaktan başka yapacak bir şey kalmaz.

Eleştirinin son aşaması iki yönlüdür: İletişim teknolojilerinin ekonomik ve siyasal kuvvetler alanının içindeki mümkün alternatif gelişme ve kullanım rotaları çizilir ve iletişim araçları üretim araçları olarak ele alınarak iletişim teknolojilerinin müphem bilişsel etkilerinin, baştan sona toplumsal üretim süreçlerinin bir sonucu olduğu kuramsal zeminde gösterilir. Bu sayede esas bakımından biçimcilikle

yetinmesine rağmen konunun toplumsal boyutlarıyla ilgili büyük argümanlar ileri sürmekten geri durmayan kuramların boşlukları gösterilmeye çalışılır. Alternatif gelişme ve kullanım rotaları perspektifi, maddi sınırlar ve basınçlar gözetildiğinde, teknolojinin farklı ekonomik ve siyasal bağlamlarda nasıl şekillenebileceğine ilişkin kurucu bir ufka işaret eder. Bu kurucu ufuk, fikir eskizlerinden ya da kenarda kalan alternatif kullanım örneklerinden çatılsa da, örneğin televizyonun sosyalist ya da katılımcı demokratik bir ekonomik-politik kuvvet alanı içinde ne tür işlevler üstlenebileceğini göstermeyi dener. İletişim araçlarının üretim araçları olarak kuramsallaştırılması ise, McLuhan'ın merceğiyle görünmez hale gelen, sembolik düzeyde işleyen iletişimsel dönüştürücü emek süreçlerini odağa yerleştirir. Radyo, televizyon veya sinema gibi dolaysızlık izlenimi üreten araçların doğallaştırma mekanizmaları, tekniğin de işin içinde olduğu, ancak yalnızca teknik olmayan emek süreçleri olarak değerlendirilmelidir. Williams'ın eleştirisinden çıkan, bu çalışmanın izleğindeki kritik sonuçlardan biri şudur: İletişim teknolojilerinin determinist yorumlarına karşı başvurulabilecek panzehirlerden biri de, kuramsal düzeyde yürütülen eleştirinin iletişimsel emeğin pratiğiyle temasını kurmaya çalışmaktır. Bu sayede tarihselliğinden ve toplumsallığından arındırılan üretim süreçlerinin içerdiği, sembolik düzeyde işleyen tercihler, niyetler ve eylemler görünür kılınabilir.

Bu saptamadan hareketle, bu çalışma kuram ve pratik arasındaki teması dijital video platformlarında kendine özgü nitelikler gösteren bir görsel-işitsel nesne üzerinden kurmaktadır. Bernard Stiegler'in teknik, bellek ve zaman kavramları etrafında ördüğü geniş felsefi haritasında, görsel-işitsel üretim ve tüketimin analizinin oluşturduğu doğrultu takip edilerek, video deneme pratiğinin imkân ve sınırları tartışılmıştır.

Stiegler'in analizi hem bir yönüyle McLuhan'ın insanın uzantıları olarak teknoloji fikri ile ilişkilendirilebilir hem de tekniği politik ve ekonomik kuvvetler alanına yerleştirdiği ölçüde Williams'ın eleştirisindeki tezleri, kendine özgü bir biçimde takip eder. Bu nedenle teknolojik determinizm tartışmasında ayrıksı bir dönemeci oluşturur; teknoloji ve toplumsal dönüşüm arasında kurduğu tarihsel nedensellik tek yönlü ve tek nedenli olabilmektedir ancak bu kesinlikle güncel durumun tasdik edilmesiyle sonuçlanmaz, aksine farklı toplumsal dönüşüm rotalarına ilişkin güçlü bir eleştirel perspektif kurmaya çalışır.

Stiegler'in düşüncesinin temel varsayımı insan ve tekniğin evrimini birbirini besleyerek ilerleyen aktarımlı süreçler olarak ele almaktır, Stiegler'e göre teknik insan yaşamının kurucu, asli unsurudur. Yaşamın, yaşam dışında araçlarla sürmesini sağlayan teknik, insanın deneyime dayalı ve genetik bellek katmanlarına üçüncü bir bellek katmanı ekleyerek, insan evrimini içeriden belirleyen bir süreç olarak kavramsallaştırılır. İnsanın yaşayan belleğinin dışsallaşması olarak teknik, bu perspektifte insan yaşamına dışarıdan etki eden bir koşul değildir, Stiegler'in gramatizasyon adını verdiği, içsel belleğin dışsallaşmasının tarihi, aynı zamanda insanın bedensel ve zihinsel evriminin tarihidir. Gramatizasyon süreci içinde, üçüncü bellek katmanını oluşturan tekniklerden bazıları spesifik olarak belleği kaydetmek ve aktarmak içindir, bu bellek teknikleri zihnin zamansal bir akış olarak algıladığı iletim ve eylemleri ayrıklaştırarak hem zihnin analitik ve sentetik kapasitesini artırır hem de tarihsel zamansallığın ve politik iletişim ortamının, tekniğin belirlediği şekilde açılmasına neden olur. Bellek tekniklerinin özgül nitelikleri, gramatizasyon evrelerindeki bireysel ve toplumsal bireyleşme biçimlerini koşullar, bu nedenle herhangi bir gramatizasyon evresi mümkün kıldığı bireyleşme biçimleri üzerinden değerlendirilir. Örneğin, hiyeroglif gibi bir yazı türü imparatorluğun iktidarını güçlendiren bireyleşme biçimleri üretirken, alfabetik yazı eşitliğe dayanan bireyleşme biçimlerini tetikleyebilir. Benzer şekilde on dokuzuncu ve yirminci yüzyılın görsel ve işitsel algıları sentezleyen bellek teknolojileri de, neden oldukları bireyleşme biçimleri üzerinden değerlendirilir; analog kayıt kültür endüstrisinin bireyleşme tarzlarını şekillendirirken, dijital teknolojiler bu tarzlara alternatif oluşturabilecek potansiyeller içerebilir. Stiegler her bir gramatizasyon evresindeki tehlikeler ve potansiyeller, yani tekniğin neden olabileceği zehir ve deva muhasebesini ise *pharmakon* kavramıyla karşılar. Eğer teknik ve insan, bellek yardımcıları ve yaşayan bellek zaten daima birbirlerini üreten, icat eden bir karşılıklı belirlenim içindeyse, belirli bir teknik evre *pharmakon* mantığına göre, yani bireyleşme tarzları için içerebileceği zehirler ve bu zehirlere bulunabilecek deva stratejileri üzerinden düşünülmelidir.

Dijital dönemin zehir ve deva analizi de bu doğrultudadır, dijital altyapı ile karakterize olan gramatizasyon evresinin zehirleri, yirminci yüzyılın başlarından itibaren aşamalar halinde artan tüketimciliğin neden olduğu bilişsel tahribat olarak, bütün gücüyle devrededir. Ancak bu analizin ayrıksı yönü, analizi zehirlerin tespit

edilmesiyle sonlandırmamasından ileri gelir, eğer teknik aynı anda hem zehir hem deva ise, devanın da işaret edilmesi gerekir. Stiegler devayı hem bilginin organizasyonu ile ilgili yeni teknik olanaklarda hem de çalışma ve emek süreçleriyle ilgili dönüşümde arar. Dijital ağlar genel düzeyde katılımcı, işbirliğine dayalı üretim ve emek süreçlerine, dolayısıyla yeni kolektif bireyleşme devrelerine imkân vermektedir. Özel olarak da görsel işitsel nesnenin dijital ayrıklaşması, arşivin katılımcı organizasyonu, izleyici için görsel-işitsel akışı seçme, değerlendirme, işleme gibi *diakritik* işlevlerle açıklanan, yeni ifade biçimleri arayan bir özerklik ve dijital teknolojinin mümkün kıldığı analitik/sentetik araçlarla tüketicinin üreticiye dönüşmesini sağlayabilecek bir zemin oluşturur.

Bu çalışmada, Stiegler'in kuramsal çerçevesinin pratikle temasının dijital video platformlarında kendine özel bir yer edinmiş olan bir kültürel pratik, dijital video deneme üzerinden kurulabileceği öne sürülmüştür. 2000'lerin sonlarından bugüne, amatör bir kültür içinde gelişmiş, video aracılığıyla görsel-işitsel arşivin farklı biçimsel yöntemlerle araştırılması olarak tanımlanabilecek bu icra, Stiegler'in deva ile ilişkili bulduğu koşulların sonuçlarından biri gibi görünmektedir. İzleyicinin izlediği imajlarla etkileşimli ilişkisi üzerine kurulu bu nesne, dijital altyapının sağladığı birçok enstrümanı katılımcı, düşünümsel, kolektif bir izleme çalışmasına dönüştürmek için kullanmaktadır. İçerik itibarıyla çoğunlukla film ve televizyon eleştirisi olarak nitelenebilecek bu videolarda, görsel-işitsel nesne aracılığıyla nasıl düşünülebileceğine ya da görsel-işitsel akışın nasıl işlediğine ilişkin bir boyut vardır. Nitelikli video denemelerde, çoğunlukla görüntü, ses ve metnin farklı bileşimlerinin üretebileceği ifade biçimleriyle ilgili deneylere ya da izleme deneyiminin çeşitli boyutlarının sorgulanmasıyla ilgili bir perspektife rastlanır. Bu olumlu yönlerin yanında, bu görsel-işitsel nesne tüketimci kültürün zehirleri karşısında oldukça kırılgandır. Ayrıca iyi örnekleri, yalnızca teknik koşullarla açıklanamayacak, zahmetli araştırma süreçlerinden çıkmış tarihsel ya da sosyolojik bir bakış açısına sahiptir.

Alandaki üreticilerin pratiği anlamlandırma şekli ve örneklerin incelenmesiyle varılan sonuç şöyle özetlenebilir: Stiegler'in kavramları dijital görsel-işitsel üretim ve tüketim koşullarının analizi için elverişli bir zemin önermektedir; amatör üretimin ve dijital olanakların görsel işitsel dile özgün katmanlar kazandırmasının kültürel önemini vurgulaması, arşivlerin katılımcı organizasyonunun ya da yoğun ve hiper-dikkatin

yeni sentezlerinin taşıdığı imkânlarla işaret etmesi, video deneme pratiğinin çeşitli yönleriyle örtüşmektedir. Video denemelerde, görsel-işitsel malzeme aracılığıyla düşünebilmek için yaratıcı biçimsel taktikler ve kurgu yöntemleri denenmektedir; görsel-işitsel arşiv çok farklı bakış açılarıyla araştırılmakta, bir anlamda kişiselleştirilerek yeniden düzenlenmektedir; yeni nesillerin dikkat rejimleri gözetilerek video platformlarında nitelikli içeriğin nasıl biçimsel özellikler gösterebileceğiyle ilgili buluşlara rastlanmaktadır.

Bununla birlikte, Stiegler'in değerlendirmesine iki açıdan itiraz edilebilir: Birincisi dijital koşulların amatör görsel işitsel üretimi güçlendirmiş olması, her koşulda tüketimciliğin devası olarak çalışmamaktadır. Video deneme pratiği bu bakımdan iyi bir örnektir, saydığımız olumlu yönlerine rağmen, bu pratik hızla tüketimci alışkanlıklara eklemlenebilmektedir. İkincisi, yeni görsel işitsel bilgi biçimleri, araştırma araçları ve yöntemleri gelişmesinin yegâne yolu, dijital olanakların sonuna kadar kullanılması değildir, bu tür bir eleştirel çaba için dijital olanaklardan başka güçlere de ihtiyaç vardır. Oysa genel planda Stiegler devanın her zaman, ancak bu şekilde bulunabileceğiyle ilgili bir yöne işaret eder.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

- Adorno, T. W. ve Horkheimer, M. (2010). *Aydınlanmanın Diyalektiği*. Karadoğan, E. Ö. & Ülner, N. (çev.), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Allen, B. (2008). *Artifice and Design: Art and Technology in Human Experience*. New York: Cornell University Press.
- Ansal, H, Ekinci, M., & Kaşdoğan, D. (2018). Bilim, Teknoloji ve Toplum Çalışmaları'na bir giriş. *Toplum ve Bilim*, 144, 9-38.
- Akrich, M. (1992). The De-Description of Technical Objects. Bijker, W. E. & Law, J. (ed.) *Shaping Technology/Building Society: Studies in Sociotechnical Change* içinde (s.205-225) Cambridge: MIT Press.
- Akrich, M. & Latour, B. (1992). A Summary of a Convenient Vocabulary for the Semiotics of Human and Nonhuman Assemblies. W. E. & Law, J. (ed.) *Shaping Technology/Building Society: Studies in Sociotechnical Change* içinde (s.259-265) Cambridge: MIT Press.
- Aristoteles. (2017). *Nikomakhos'a Etik*. Babür, S. (çev.), Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Audi, R. (1999). *The Cambridge Dictionary of Philosophy*. New York: Cambridge University Press.
- Basalla, G. (2008). *Teknolojinin Evrimi*. Soydemir, C. (çev), Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitaplığı.
- Beardsworth, R. (2010). Technology and Politics: A Response to Bernard Stiegler. *Cultural Politics: An International Journal*, 6(2), 181–199.
- Bijker, W. E. & Pinch, T. J. (2012). The Social Construction of Facts and Artifacts: Or How the Sociology of Science and the Sociology of Technology Might Benefit Each Other. Bijker, W. E., Hughes, T. P. & Pinch, T. (ed.) *The Social Construction of Technological Systems: New Directions In The Sociology and History of Technology* içinde (s.11-45) Cambridge: MIT Press.
- Bijker, W. E. & Pinch, T. J. (2012a). Preface to the Anniversary Edition. Bijker, W. E., Hughes, T. P. & Pinch, T. (ed.) *The Social Construction of Technological Systems: New Directions In The Sociology and History of Technology* içinde (s.xi-xxxiv) Cambridge: MIT Press.
- Bimber, B. (1994). The Three Faces of Technological Determinism. M. R. Smith & L. Marx (ed.), *Does Technology Drive History? The Dilemma of Technological Determinism* içinde (s. 79–100). Cambridge: MIT Press.
- Brey, P. (1997). Philosophy of technology meets social constructivism: A shopper's guide. *Techné: Journal for the Society of Philosophy and Technology*, n. 3–4.

- Boczkowski, P., & Lievrouw, L. A. (2008). Bridging STS and Communication Studies: Scholarship on Media and Information Technologies. Hackett, E. J., Amsterdamska, O., Lynch, M. & Wajcman, J. (ed.) *The Handbook of Science and Technology Studies: Third Edition* içinde (s. 951–977). Cambridge: MIT Press.
- Broadie, S. (2003). The Sophists and Socrates. Sedley, D. (ed.). içinde *The Cambridge Companion to Greek and Roman Philosophy* (s. 73-97). Cambridge: Cambridge University Press.
- Derrida, J. (2012). *Platon'un Eczanesi*, Direk, Z. (çev.), İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Dillet, B. (2017). Proletarianization, Deproletarianization, and the Rise of the Amateur. *Boundary 2*, 44(1), 179-105.
- Drew, R. (2016). Technological Determinism. G. Burns (ed.), *A Companion to Popular Culture* içinde (s.167-184). West Sussex: John Wiley & Sons.
- Dreyfus, H. L. (1993). Heidegger on the Connection Between Nihilism, Art, Technology, and Politics. Guignon, C. B. (ed.), *The Cambridge Companion to Heidegger* içinde (s. 289-316). New York: Cambridge University Press.
- Ellul, J. (1964). *The Technological Society*. Wilkinson, J. (çev.) New York: Alfred A. Knopf.
- Ellul, J. (2003). *Teknoloji Toplumu*. Ceylan, M. (çev.). İstanbul: Bakış Yayınları.
- Goody, J. (2011). *Yaban Aklın Evcilleştirilmesi*. Değirmenci, K. (çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Gordon, W. T. (2010). *McLuhan: A guide for the perplexed*. New York: Continuum.
- Grant, C. (2012). Film and moving image studies: re-born digital? Some participant observations. *Frames*, 1(1).
- Grant, C. (2014a). 'The Shudder of a Cinephiliac Idea? Videographic Film Studies Practice as Material Thinking'. *Aniki : Portuguese Journal of the Moving Image* 1 (1): 49–62.
- Hansen, M. B. N. (2006). Media Theory. *Theory, Culture & Society*, 23(2–3), 297–306.
- Havelock, E. A. (2015). *Platon: Filozof Şaire Karşı*. Beyaz, A. (çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Hayles, N. K. (2007). Hyper and Deep Attention: The Generational Divide in Cognitive Modes. *Profession*, 2007(2007), 187–199.
- Heidegger, M. (1998). *Tekniğe İlişkin Soruşturma*. Özlem, D. (çev.). İstanbul: Paradigma Yayınları.

- Heilbroner, R. (1994). Do Machines Make History?. M. R. Smith & L. Marx (ed.), *Does Technology Drive History?: The Dilemma of Technological Determinism* içinde (s. 53–67). Cambridge: MIT Press.
- Jerónimo, H. M., Garcia, J. L., & Mitcham, C. (2013). Introduction: Ellul Returns. Jerónimo, H. M., Garcia, J. L., & Mitcham, C. (ed.) *Jacques Ellul and The Technological Society in The 21st Century* içinde (s.1-17). Dordrecht: Springer.
- Jones, P. (1998). The technology is not the cultural form? Raymond William's sociological critique of Marshall McLuhan. *Canadian Journal of Communication* ; Toronto, 23(4), 423–454.
- Jones, P. (2004). *Raymond Williams's sociology of culture: A Critical Reconstruction*, Houndsmill: Palgrave Macmillan.
- Kittler, F. A. (1990). *Discourse Networks: 1800/1900*. Wellbery, D. (çev.). California: Stanford University Press.
- Kittler, F. A. (1999). *Gramophone, Film, Typewriter*. Winthrop-Young, G. & Wutz, M. (çev.). California: Stanford University Press.
- Kittler, F. A. (2010). *Optical Media: Berlin Lectures 1999*. Enns, A. (çev.). Cambridge: Polity Press.
- Keating, P. (2017). Motifs of movement and modernity. *Movie: A Journal of Film Criticism*, (7), 98.
- Kleinman, D. L., & Moore, K. (2014). Introduction: Science, Technology and Society. Kleinman, D. L., & Moore, K. (ed.) *Routledge Handbook of Science, Technology, and Society* içinde (s.1-19). New York: Routledge.
- Latour, B. (1992). Where Are The Missing Masses? The Sociology of a Few Mundane Artifacts. W. E. & Law, J. (ed.) *Shaping Technology/Building Society: Studies in Sociotechnical Change* içinde (s.225-259) Cambridge: MIT Press.
- Latour, B. (2005). *Reassembling The Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. New York: Oxford University Press.
- Lawson, C. (2013). Technology, technological determinism and the transformational model of social activity. Lawson, C., Latsis, J. & Martins, N. (ed.), *Contributions to social ontology* içinde (s.46-63). New York: Routledge.
- Lee, K. B. (2016). “Decoding or Re-encoding?” Hagener, M., Hediger, V., & Strohmaier, A. (ed.), *The State of Post-Cinema. Tracing the Moving Image in the Age of Digital Dissemination* içinde (s.211-225). Londra: Palgrave Macmillan.
- Lemonnier, P. (1986). The study of material culture today: toward an anthropology of technical systems. *Journal of anthropological archaeology*, 5(2), 147-186.

- Lovitt, W. (2017). Heidegger ile Teknoloji Üzerine Bir Konuşma. Aydoğan, A. (ed. ve çev.) *Heidegger: Teknoloji ve İnsanlığın Geleceği* içinde (s.78-111). İstanbul: Say Yayınları.
- MacKenzie, D., & Wajcman, J. (1985). Introduction: The Social Shaping of Technology. MacKenzie, D., & J. Wajcman. (ed.). *The Social Shaping of Technology: How the refrigerator got its hum* içinde (s.2-26). Philadelphia: Open University Press.
- Marx, K. (2000). *Karl Marx: Selected Writings*. McLellan, D. (ed.). New York: Oxford University Press.
- Marx, L. (2010). Technology: The Emergence of a Hazardous Concept. *Technology and Culture*, 51(3), 561–577.
- Marx, L., & Smith, M. R. (1994). Introduction. M. R. Smith & L. Marx (ed.) *Does Technology Drive History? The Dilemma of Technological Determinism* içinde (p. ix-xv).Cambridge: MIT Press.
- McLuhan, M. (1994) *Understanding Media: Extensions of Man*. Londra: MIT Press
- McLuhan, M. (2001) *Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluşumu*. Çağalı Güven, G. (çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Mcwhirter, A. (2015). Film criticism, film scholarship and the video essay. *Screen*, 56(3), 369-377.
- Merton, R. K. (1973). Normative Structure of Science. Storer, N.W. (ed.) *The sociology of science: Theoretical and empirical investigations* içinde (s.267-278). Chicago: University of Chicago Press.
- Mumford, L. (1986). *The Lewis Mumford Reader*. Miller, D. L. (ed.). New York: Pantheon.
- Mumford, L. (1961). History: Neglected Clue to Technological Change. *Technology and Culture*, 2(3), 230-236.
- Mumford, L. (2017). *Teknik ve Uygarlık*. Ercan, E. C. (çev.). İstanbul: Açılım Kitap.
- Nye, D. E. (2007). *Technology matters: Questions to live with*. Cambridge: MIT Press.
- Ong, W.J. (2010). *Sözlü ve Yazılı Kültür: Söziün Teknolojileşmesi*. Postacıoğlu Banon, S. (çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Parikka, J. (2017). *Medya Arkeolojisi Nedir?* Kılıç, E. (çev.). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Ruin, H. (2017). Heidegger'in Uzun Soluklu Meselesi: Teknoloji. Aydoğan, A. (ed. ve çev.) *Heidegger: Teknoloji ve İnsanlığın Geleceği* içinde (s. 55-73). İstanbul: Say Yayınları.

- Sismondo, S. (2008). Science and technology studies and an engaged program. Hackett, E. J., Amsterdamska, O., Lynch, M. & Wajcman, J. (ed.) *The Handbook of Science and Technology Studies: Third Edition* içinde (s. 13–32). Cambridge: MIT Press.
- Smith, M. R. (1994). Technological Determinism in American Culture. M. R. Smith & L. Marx (ed.) *Does Technology Drive History? The Dilemma of Technological Determinism* içinde (s. 1–35). Cambridge: MIT Press.
- Son, W. C. (2013). Are We Still Pursuing Efficiency? Interpreting Jacques Ellul's Efficiency Principle. Jerónimo, H. M., Garcia, J. L., & Mitcham, C. (ed.) *Jacques Ellul and the technological society in the 21st century* içinde (s.49-63). Dordrecht: Springer.
- Steyerl, H. (2009). In defense of the poor image. *e-flux journal*, 10(11).
- Stiegler, B. (1998). *Technics and time, 1: The fault of Epimetheus*. Beardsworth, R. & Collins, G. (çev.). Stanford, CT: Stanford University Press.
- Stiegler, B. (2010). The carnival of the new screen: From hegemony to isonomy. Snickars, P. & Vonderau, P. (ed.), *The YouTube Reader* içinde (s. 40 – 59). Stockholm: National Library of Sweden.
- Stiegler, B. (2010a). Memory. Mitchell, W.J.T. & Hansen, B.N. (Ed.) içinde (s. 64 – 87) *Critical Terms for Media Studies*. Chicago: University of Chicago Press.
- Stiegler, B. (2011). Pharmacology of Spirit. Elliott, J., & Attridge, D. (ed.), Ross, D. (çev.), *Theory after 'theory'* içinde (s. 294 – 310). Londra: Routledge.
- Stiegler, B. (2011b). *Technics and Time, 3: The Time of Cinema*. Barker, S. (çev.), Stanford, CA: Stanford University Press.
- Stiegler, B. (2012). *Politik Ekonominin Yeni Bir Eleştirisi İçin*, Koytak, E. (çev.), İstanbul: Monokl Yayınları.
- Tinnell, J. (2015). Grammatization: Bernard Stiegler's Theory of Writing and Technology. *Computers and Composition*, 37, 132–146.
- Weatherford, R. (1991). *The Implications of Determinism*. Londra: Routledge.
- Williams, R. (1964). A Structure of Insights. *University of Toronto Quarterly* 33(3), 338-340.
- Williams, R. (1977). *Marxism and Literature*. Oxford: Oxford University Press.
- Williams, R. (2003). *Televizyon: Teknoloji ve Kültürel Biçim*. Türkbağ, A. U. (çev.), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Williams, R. (2004). *Television: Technology and Cultural Form*. New York: Routledge.

- Williams, R. (2010). Üretim Araçları Olarak İletişim Araçları. *Kültür ve Materyalizm* içinde (s.66-83). Aydar, F. B. (çev.), İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Williams, R. (2012). *Anahtar Sözcükler: Kültür ve Toplumun Sözvarlığı*. Kılıç, S. (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Williams, R. (2018). Kültür ve Teknoloji. *Modernizmin Siyaseti* içinde (s.147-173). Şannan, B. (çev.) İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Williams, Rosalind. (2002). Lewis Mumford's "Technics and Civilization". *Technology and Culture*, 43(1), 139-149.
- Winner, L. (1993). Upon opening the black box and finding it empty: Social constructivism and the philosophy of technology. *Science, Technology, & Human Values*, 18(3), 362-378.
- Wyatt, S. (2008). Technological Determinism Is Dead; Long Live Technological Determinism. Hackett, E. J., Amsterdamska, O., Lynch, M. & Wajcman, J. (ed.) *The Handbook of Science and Technology Studies: Third Edition* içinde (s. 165–180). Cambridge: MIT Press.

Tezler

- Baptista, T. (2016). *Lessons in Looking: The Digital Audiovisual Essay*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Birkbeck, University of London.

Elektronik Kaynaklar

- About [in]Transition. (n.d.) *[in]Transition: Journal of Videographic & Moving Image Studies*. Erişim Tarihi: 2 Şubat 2019
<http://mediacommons.org/intransition/about>
- About Filmscalpel. (n.d.) *Why Do We Need To Think In Images And Sounds About Film?*. *Filmscalpel*. Erişim Tarihi: 2 Şubat 2019
<http://www.filmscalpel.com/about/>
- Bateman, C. (2016). The Video Essay as Art: 11 Ways to Make Video Essays. Erişim Tarihi: 2 Şubat 2019. <http://norbateman.co/11-ways-to-make-a-video-essay/>
- Álvarez López, C. & Martin, A, (2014) 'Introduction to the audiovisual essay: A child of two mothers', NECSUS: *European Journal of Media Studies*, Güz 2014. Erişim Tarihi: 15 Ocak 2019.
<https://www.necsusejms.org/test/introduction-audiovisual-essay-child-two-mothers/>
- Grant, C. (2014b). How long is a piece of string? On the Practice, Scope and Value of Videographic Film Studies and Criticism, *The Audiovisual Essay: Practice*

and Theory of Videographic Film and Moving Image Studies, Eylül, 2014.
Erişim Tarihi 3 Ocak 2019.
<https://reframe.sussex.ac.uk/audiovisualessay/frankfurt-papers/catherine-grant/>

- Lavigne, S. (2014). Videogrep: Automatic Supercuts with Python. Erişim tarihi: 23 Şubat 2019. <http://lav.io/2014/06/videogrep-automatic-supercuts-with-python/>
- Lee, K. B. (2009). The Viewer as Creator: On “Shooting Down Pictures” Video Essays. *Kunst Der Vermittlung*. Erişim Tarihi: 10 Ocak 2019.
<http://www.kunst-dervermittlung.de/dossiers/internet-weblogs/kevin-lee-on-shooting-downpictures/>
- Lee, K. B. (2014a) What I Learned About Hollywood by Shooting a Guerrilla Documentary About the Next Transformers Movie. *Slate*. Erişim Tarihi: 15 Ocak 2019. <http://slate.me/1ngjOYZ>
- Lee, K. B. (2014b) ‘About the Premake’. Erişim Tarihi: 10 Ocak 2019.
<http://www.alsolikelife.com/premake/about-the-premake/>
- Pantenburg, V. (2017). Towards an alternative history of the video essay: Westdeutscher Rundfunk, Cologne. *NECSUS. European Journal of Media Studies*, Güz 2017. Erişim Tarihi: 10 Ocak 2019. <https://necsus-ejms.org/towards-an-alternative-history-of-the-video-essay-westdeutscher-rundfunk-cologne/>
- Parry, R., (2014). "Episteme and Techne", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Güz 2014 Edisyonu), Edward N. Zalta (ed.), Erişim Tarihi: 15 Şubat 2018. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2014/entries/episteme-techne/>
- Stiegler, B. (2006). “Anamnesis and Hypomnesis: Plato as the First Thinker of Proletarianisation.” *Ars Industrialis*. Erişim tarihi: 15 Nisan 2018.
arsindustrialis.org/anamnesis-and-hypomnesis.
- Trocan, I. ve Verdeure, D. (2019). The Best Video Essays of 2018: Introduction. *Sight & Sound*. Erişim Tarihi: 2 Şubat 2019. <https://www.bfi.org.uk/news-opinion/sight-sound-magazine/polls-surveys/best-video-essays-2018>
- Van den Berg, T. ve Kiss, M. (2016) Film studies in motion: From audiovisual essay to academic research video. *Scalar*. Erişim Tarihi: 17 Ocak 2019
<http://scalar.usc.edu/works/film-studies-in-motion/index>

Video Listesi

In The Fridge, Roman Holiday. 2015. <https://vimeo.com/130254913> (erişim tarihi: 15.05.2019).

Cinematic Rude Awakenings, Roman Holiday. 2015. <https://vimeo.com/121212192> (erişim tarihi: 15.05.2019).

Cinematic Film Watchers, Roman Holiday. 2013. <https://vimeo.com/61094674> (erişim tarihi: 15.05.2019).

Title Drops, Roman Holiday. 2017. <https://vimeo.com/219945413> (erişim tarihi: 15.05.2019).

Nothing, LJ Frezza. 2014. <https://vimeo.com/88077122> (erişim tarihi: 15.05.2019).

Hands of Bresson, ::kigonada. 2014. <http://vimeo.com/98484833> (erişim tarihi: 15.05.2019).

Kubrick//One-Point Perspective, ::kigonada. 2012. <http://vimeo.com/48425421> (erişim tarihi: 15.05.2019).

Ozu//Passageways, ::kigonada. 2012. <http://vimeo.com/55956937> (erişim tarihi: 15.05.2019).

Motifs of Movement and Modernity, Patrick Keating. 2017. <https://vimeo.com/170535380> (erişim tarihi: 15.05.2019).

Transformers: The Premake, Kevin B. Lee. 2014. <https://www.youtube.com/watch?v=dD3K1eWXI54&t=7s> (erişim tarihi: 15.05.2019).

The Video Essay: Lost Potentials and Cinematic Futures, Kevin B. Lee. 2017. <https://vimeo.com/298734232> (erişim tarihi: 15.05.2019).

ÖZGEÇMİŞ

1986 yılında Ankara’da doğdu. Bilkent Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Endüstri Mühendisliği bölümünden 2007’de mezun oldu. Yüksek lisansını Bilkent Üniversitesi Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Medya ve Görsel Çalışmalar Programı’nda 2009 yılında tamamladı. Halen Çukurova Üniversitesi İletişim Fakültesi İletişim Bilimleri bölümünde öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır.

TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite : T.C. GALATASARAY ÜNİVERSİTESİ
Enstitü : SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Hazırlayanın Adı Soyadı : Fırat Berksun
Tez Başlığı : Teknolojik Determinizmin Eleştirisi: Dijital Video Üzerine Bir İnceleme
Savunma Tarihi : 06.02.2020
Danışmanı : Prof. Dr. Nilgün Tatal Cheviron

JÜRI ÜYELERİ

Prof. Dr. Nilgün Tatal Cheviron

Doç. Dr. Halime Yücel Bourse

Doç. Dr. İlker Özdemir

Doç. Dr. İtir Erhart

Dr. Öğr. Üyesi Ö. Murad Özdemir

Prof. Dr. M. Yaman ÖZTEK
Enstitü Müdürü